

TAGEL

Bondgård - herrgård - försöksgård

av Lars Kardell

TAGEL

Bondgård - herrgård - försöksgård

av Lars Kardell

© Lars Kardell, Annakarin Wennerberg, Rappe-von Schmitterlöwska Stiftelsen, Tagel samt Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.

Diagram: Lars Kardell. Renritning samt ”försköning” Annakarin Wennerberg.

Illustrationer: Annakarin Wennerberg, där inte annat sägs i texten.

Foton: Lars Kardell, där inte annat sägs i texten.

Layout: Lars Hedin, Lars Kardell.

Tryck: Elanders 2009.

Upplaga: 750 exemplar.

Papperskvalitet: Multiart silk 150 gr.

ISRN: SLU-SLV-R-108-SE

ISSN: 1101-0525

Ämnesord: Agrarhistoria, skogshistoria, ekonomi, stiftelsehistorik, försöksverksamhet.

Boken ingår som nr 108 (2009) i Institutionens för skoglig landskapsvård rapportserie, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.

Främre omslag: Strandavägen vid Rymmen. Annakarin Wennerberg.

Bakre omslag: Ekonomibyggnaderna på Tagel en vinterdag 2008. Annakarin Wennerberg.

Pärmens främre insida: Huvudbyggnaden från trädgårdssidan i maj 1997.

Pärmens bakre insida: Torpet Skogen i maj 2006.

Boken kan beställas hos Rappe-von Schmitterlöwska Stiftelsen, Tagels gård, 342 63 MOHEDA, tel: 0472-210 49.

Innehållsförteckning

Förord.....	5	Varför försvinner Tagelsborna ur domboken?	52
Läge, gränser och natur	7	Husen	53
En skafthålsyxa, ett röjningsröse och ett medeltida diplom – något om		Räckte resurserna på Tagel till?	53
Tagels förhistoria	12	Säteribildningen.....	55
Fångststenålder	12	Ägarlängd	58
Jordbrukarna	13	Säteriets organisation	58
Järnålder och röjningsrösen	14	Robert Douglas.....	59
Från Vendeltid in i medeltid	15	Tagel under Gustaf och Wilhelm Rappe	
Ortnamnen.....	16	1786-1883	61
Socken- och byalagsnamn	16	Carl Rappes köp av Tagel.....	61
Bebyggelsenamn på Tagel.....	19	Gustaf Rappes tid 1786-1825	61
Natur- och ägonamn.....	20	Föreberg	66
Det medeltida Tagel	21	Bouppteckningar 1749-1826	66
Tagel under Vasatiden	26	Wilhelm Rappes tid 1826-1883.....	67
Böndernas Tagel 1600-1785	29	Wilhelm Rappes sociala engagemang	68
Tagels bönder.....	30	Tagel enligt 1835 års kartering.....	69
Naturen	31	Godset 1850-1883.....	69
Bebyggelsens utveckling.....	32	Något om skörd, konsumtion och försäljning år 1857.....	72
Några funderingar kring välståndet	33	Missväxten 1868	72
Andra livsmedel	34	Gödsling och höskörd.....	73
Getter, gäss, höns och bin	35	Torparkontrakten.....	74
Ollonsvin.....	37	Slettengrens arrende.....	77
Fisk.....	38	Mathilda Rappe och trädgården.....	79
Jakt	39	Wilhelm Rappes Tagel	79
Svedjebruk	40	Herrgårdslivet	81
Pottasketillverkning	43	Tagel under Signild och Adelheid	
Husbehovsvirke	43	von Schmiterlów samt Hanna Borrie	
Ek- och bokskogen	44	1883-1959	83
Tjära och kol, salpeter och järn	45	Torpare, statare, lantarbetare	85
Handel	47	En tvist kring Kristiansboda 1886-1894	86
Kvarnar och sågar	48	Gratifikationer	87
Krig och naturkatastrofer	49	Övergången till kontanta arrenden.....	88
Trätor och bråk på Tagel	50	Syneinstrument 1870-1939	89

En fotnot i torparfrågan.....	91	Stiftelsen under Carl Ulfsparre	
Arbetet på Tagel 1909.....	91	1981-2006.....	139
Skörden 1909.....	95	Ett par mindre irritationsmoment.....	141
Inspektör Kjellbergs kontakter.....	97	Striden kring Boket.....	143
Fröken Adelheid och hennes		Forskning på Tagel.....	145
gäster under 1909.....	97		
Några ledtrådar ur 1909 års		Skogen på Tagel 1877-2008.....	155
korrespondens.....	99	Några observationer på 1877 års karta ..	158
Något om tjänstefolkets villkor.....	100	Dimensionshuggningar.....	159
Inspektör Blads bristande bokföring.....	103	Ett bobinkontrakt.....	160
Hans Lichtenfelts vistelse på Tagel.....	105	Skogen i perioden 1894-1911.....	160
Mossodlingar.....	105	Eugen Hemberg på Tagel.....	162
Frostförande myr.....	109	Fortsatta rotpostförsäljningar.....	163
Trädgården.....	109	Wilhelm Trahns skogsbruksplan 1911 ..	163
Hushållet.....	111	Husbehovsvirke år 1911.....	164
En driftsanalys 1923/24.....	111	1911 års skogskarta.....	164
Godset 1920-1958 – några		Det sammanlagda resultatet.....	167
observationer.....	112	1931 års skogsuppskattning.....	167
Mantalslängderna.....	113	Några noteringar i perioden	
Revisionerna 1924-1928.....	115	1941-1959.....	168
Arbetslöshet och beredskapsarbeten.....	117	Vägar.....	169
Olycksfall i arbetet.....	117	Harry Erikssons plan 1961.....	169
Tagel 1951.....	118	Skogsbruksplaner 1970-2000.....	171
Förändringar i jordbruket mellan		Några sammanfattande synpunkter	
1925/27 och 1950/52.....	119	på skogsutvecklingen 1877-2000.....	171
Karpodling och fiske.....	121		
Jakt.....	123	Jordbruk och landskap 1877-2009.....	176
Ett par personligheter.....	124	Några aspekter på jordbruket.....	176
Rojalandet och herrgårdsbarnens lek.....	125	En jämförelse av utbytet mellan	
		skogs- och jordbruk.....	179
Rappe- von Schmiterlöwska		Landskapets förändringar 1877-2009 ..	181
Stiftelsen 1959-2009.....	126	Naturkatastrofer, skador och	
Tillkomsten.....	126	förtretligheter.....	182
Testamentet.....	129	Omdömen kring Tagel.....	186
Ett mellanspel 1959-1961 eller			
Matts Åvalls agerande.....	130	Slutord och ett stort tack.....	189
Invigning och trotjänare.....	132		
Stiftelsens första decennium.....	133	Noter.....	194
Forskningen.....	135		
Wilhelm Ros och Erik Åkerberg.....	135	Källor och litteratur.....	201
Stiftelsen fram till 1982.....	135		

Förord

En tidig vårdag 1968 hämtades jag av länsjägmästare Wilhelm Ros på Växjö station för gemensam bilfärd till Tagel. Jag hade då som t f laborator (biträdande professor) vid Skogshögskolan ansvaret för undervisningen i skogsskötsel samt i det nya examensämnet natur- och landskapsvård. Länsjägmästare Ros hade ringt och förhört sig om vi kunde engagera oss i ett examensarbete på gården Tagel. Jag kände inte Wilhelm Ros och hade inte heller någon kunskap om Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsens gård Tagel, vilket säkerligen var anledningen till att jag av nyfikenhet låtit skattebetalarna stå för en resa med nattåg från Stockholm. Jag minns att länsjägmästaren mötte barhuvad iförd dåtida uniformsplagg, lodenrocken, på en blåsig perong. Klar står också minnesbilden av byarna Hössjö och Tolestorp i Slätthögs socken. Jag har många gånger funderat på det senare och tror numera, att den småländska landskapsbilden då måste ha tett sig ganska annorlunda än den jag var van vid från södra Östergötland.

Den pampiga allén upp mot Tagel sitter bergfast i minnet liksom den överdådiga mathållning som Astrid Karlsson, Stiftelsens dåvarande husmor, stod för i Tagels corps-de-logi. Föga anade jag då, att Tagel under resten av min yrkesverksamma karriär skulle bli den plats, där jag tillbringat mest tid. Nu när jag efter mer än 40 år kan blicka tillbaka känns det egendomligt att Tagel på något vis blev mitt andra hem. Jag har svårt att förstå varför. Sakligt sett hade det varit rimligt att för länge sedan ha kapat banden, då några revolutionerande forskningsinsatser aldrig såg dagens ljus.

Empiriskt måste jag erkänna att jag trivts och blivit hemtam med allt vad Tagel haft att

erbjuda. Annars hade det aldrig blivit så många arbetsdagar ute i egendomens skogar. Förhållandet till dessa har t o m utvecklats så långt, att de utgör den mentala normen i min hjärna för hur en skog skall se ut. När jag läser om ett skogligt problem är det första jag tänker: Hur ser det i detta fall ut på Tagel?

Många gånger har jag varit lite skamsen över att inte i tid ha producerat tillräckligt med forskningsrapporter från våra "övningar" på Tagels marker. I och med kommande rader, hoppas jag att delvis kunna gottgöra mig. Skriften får utgöra mitt tack för många spännande, men också slitsamma dagar i Tagels skog. Jag satte där hösten 2008 mina sista plantor. Möjligen kommer jag att behöva komplettera några utgångna ekar, innan planteringshackan lämnas över till en yngre generation.

Mina rader har en betydande skoglig slagsida beroende på att skog och skogsskötsel under hela yrkeslivet varit mitt stora intresse. En agronom hade åstadkommit något helt annorlunda. Visserligen har jag läst såväl arkeologi som kulturhistoria på universitetsnivå och känner mig ganska hemtam inom agrarhistorien, men tror ändå att mina historiska översikter för en fackman kan te sig väl rätlinjiga. Men jag har genom tillvaron burit med mig en mycket materialistisk inställning. Konsten att odla råg och rovor på svedjeland var vida viktigare än kristendomens införande. Under senare år har jag fått allt svårare att acceptera nutida arkeologers, etnologers och genusforskares utflykter i den teoretiska världen. Men det är möjligt att jag aldrig begrep vad de ville säga, när jag försökt tränga igenom den språkliga snårskogen.

Till följd av mina rötter bland småbönder, tor-

pare och hantverkare har jag haft svårt att identifiera mig med herrgårdsfolket på Tagel. Deras värld har aldrig varit min. Däremot tror jag mig förstå hur bonden Måns Börjesson i Tagel år 1624 kände sig, när han blev instämd till tinget för att ha vägrat köra spannmål till krigsfolket i Jönköping. Därför har min beskrivning av Tagels historia till stor del fokuserats på dem som utförde arbetet på åker och i skog. Då en dagsverksstorpare aldrig skrev dagbok blir det dock en hel del ”noteringar” kring herrgårdsfolket. Ett par av dessa var också duktiga entreprenörer och skapade därigenom välfärd åt andra.

Jag kommer också att undvika alltför djuplodande analyser, då min hyllning till Tagel och dess brukare också innehåller en beskrivning av

Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsens första 50 år. Kravet på läsbarhet har fått förtur framför ingående resonemang kring stiftelseformens för- och nackdelar. Jag kommer inte heller att granska huruvida testators önskemål blivit uppfyllda eftersom jag haft ansvaret för en stor del av den skogliga forskningen under flera decennier och därmed är jävig. Forsknings- och försöksverksamhet är nämligen Stiftelsens ändamål. Självfallet har jag en hel del funderingar kring dessa och andra intrikata spörsmål efter att under ett knappt tusental arbetsdagar gått och skrotat i Tagels skogar.

Uppsala i januari 2009

Lars Kardell

Läge, gränser och natur

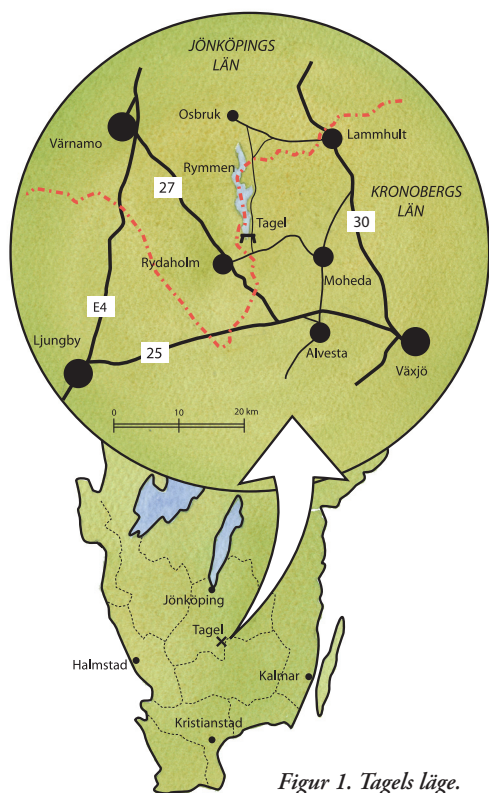
Flygfoto över Tagel mot NNV en solig aprildag 2005.

Fastigheten Tagel 1:1 m fl i Mistelås socken av Kronobergs län ligger fågelvägen 86 km rakt söder om Jönköping. Till Värnamo i NV har man 26 km. Residensstaden Växjö nås efter 30 km i SSO riktning, därest man nu färdas i luftlinjen. Kommunens huvudort, Alvesta påträffas 17 km åt SO (se figur 1). Dagens herrgård ligger tryggt förankrad i det småländska skogshavet. Med nutida kommunikationer når man dock saltsjön inom en eller annan timmas resa i tre riktningar.

Egendomen omfattar drygt 1 600 hektar och har en långsträckt utbredning på båda sidor kring sjön Rymmens södra delar. Tagels

västgräns sammanfaller till stora delar med länsgränsen mellan Kronobergs och Jönköpings län. Detta är en urgammal skiljelinje mellan de båda folklanden Finnveden och Varend. Dessa är underindelade i häradar, varvid Tagel tillhör Allbo härad. Grannsocknen i väster, Rydaholm, ligger administrativt i Östra härad. Dessa uråldriga kulturgränser är i dagsläget mycket uppluckrade. En Tagelsbo känner sig inte längre som allboit eller virde.

Topografiskt är Tagelslandskapet föga dramatiskt. Det som mest sätter sin prägel på naturen är den stora förkastningslinje som löper i nord-sydlig riktning och utfylls av sjöarna Rusken och

Figur 1. Tagels läge.

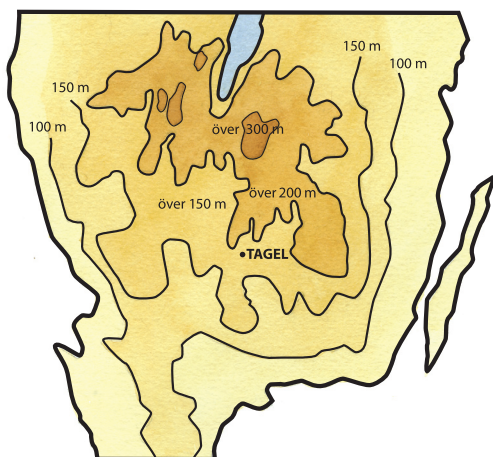
Rymmen. Från den senares yta på 176 m ö h nås egendomens högsta punkt om cirka 235 m ö h efter 1,7 km i östlig riktning vid torpet Röslida. I figur 3 presenteras en schematisk bild av topografin mellan Helgasjön (Växjö) och Vidöstern (Värnamo). På den 55 km långa sträckan ligger sjöarnas yta mellan 140-176 m ö h. Någon enstaka höjd når 230 m ö h. Men i stort är landskapet relativt flackt med små nivåförändringar inom relativt långa avstånd. Söder om Tagel går en vattendelare, som medför att en mindre del av fastighetens skogar avvattnas via ett flertal bäckar och åar till Helge å och Östersjön. Majoriteten av markerna avrinner dock västerut via Årån och Lagan.

Tagel ligger i utkanten av det småländska höglandet (figur 2). Mot norr höjer sig landskapet relativt snabbt för att inom några mil nå nivåer över 300 m. De vanliga väst- och sydvästvindarna har vid ankomsten till Tagel hunnit göra sig av med en del av sitt vattenin-

nehåll. Men tillräckligt mycket finns kvar för att ge trakten en relativt riklig nederbörd om cirka 700 mm per år. Humiditetstalet, dvs den del av nederbörden som undgår avdunstning är cirka 325 mm. Årsmedeltemperaturen om $+6^{\circ}\text{C}$ ger goda betingelser för skogsväxt. Problematiske är dock besvärande vår- och försommarfroster. Höjd- och inlandsläget leder till ett lokalkontinentalt klimat. Götalands verkliga köldhå, Hagshult, ligger blott 37 km från Tagel i NNO riktning. Vegetationsperiodens längd är cirka 195 dagar under vilka medeltemperaturen överstiger $+5^{\circ}\text{C}$.¹

Tagel ligger mitt i gränsområdet mellan de västsvenska *gnejserna* och de i öster stående Smålands- och Filipstadsgraniterna. Det senaste decenniets geologiska karteringar avslöjar inte några större nyheter. Hela Tagel vilar på en gnejsig Smålandsgranit med mycket små inslag av amfibolit. Vid Åråns utlopp ur Rymmen, finns ett grönstensområde i fast klyft. Då isrörelseriktningen i det närmaste varit sydlig har detta givit upphov till det bördiga stråk som finns längs Tagels västra rågång och innefattar dagens bokhult. Eljest finns inte några bördighetsmässigt intressanta inslag i urberget. Snarare tvärtom, de sura graniterna gav aldrig något stort näringstillskott till markens växter, efter det att isen malde ner dessa till morän. Tagels jordar ligger i detta avseende klart under genomsnittsförhållandena i Götaland.²

Hela trakten ligger över högsta kustlinjen, som på Tagels breddgrad kan skattas till nivån 95-100 m ö h. Dock finns på egendomen en del grusiga till sandiga sediment, vilka uppkommit genom avsättning i Fornrymmen. Det Sydsvenska issjökomplexet är i sina detaljer inte helt utrett och något omdiskuterat.³ Den sedan år 1877 identifierade Tagelåsen med en stäckning mellan Rusken och Salen är trots namngivningen inte särskilt framträdande inom gården. Gränsen mellan sorterat *åsmaterial* och *morän* är i fält svårbedömd. Allt detta gör den kvartergeologiska utvecklingen komplicerad. Men på Tagel förekommer en hel del ursköljningsfenomen, dvs blockiga partier m l m utan finare moränmaterial. Dessa kan såväl härstamma från

Figur 2. Reliefkarta över delar av Götaland. Starkt schematiserad bild efter Fredén 1998:45. Nivån inom Tagel varierar mellan 180-230 m ö h.

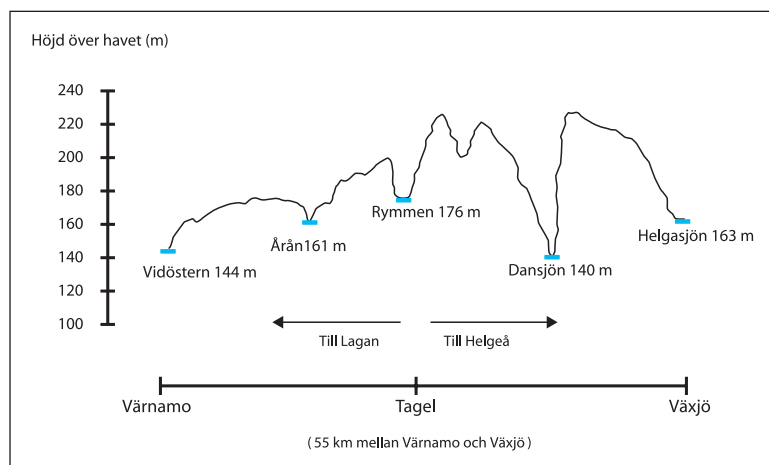

Landskapet på Tagel är mestadels flackt med risk för besvärande vårfroster. Vy över stormhyggen från Röslida och västerut. I bakgrunden skymtar Rymmen. Juni 2007.

Fornrymmens vågrörelser som från olika tappningskatastrofer. De flesta jordbruk i trakten ligger på drumliner, så även gården Tagel. Längs en bergskärna avsatte inlandsisen moränmaterial. Dessa drumliner ligger här i nord-sydlig riktning. Vid Kullarna finns ett spännande moränlandskap, som härstammar från avsmältningen av en dödis. I allt väsentligt är moränerna av sedvanlig sandig-moig typ. Geologerna bedömer dem som normalblockiga, vilket man kan ha något delade uppfattningar om. De är i mina ögon bitvis ganska rikblockiga.⁴

Inom Tagel finns en del torvmarker, varav tre något större högmossar. Även i detta fall ligger egendomen i en gränsszon mellan riklig torvmarksförekomst i väster och minskad sådan i öster. Detta är en spegelbild av nederbörd och humiditet. Samtliga högmossar är skogsbeklädda. Ett flertal lågt liggande våta partier är utbildade som kärr. Större sådana har alla varit uppodlade.

Tidpunkten för inlandsisens påbörjade reträtt är osäkert bedömd, men verkar ha skett för 12 000-12 500 år sedan. Moränernas olika

Figur 3. Schematisk höjdprofil av sträckan mellan Växjö och Värnamo (55 km).

ytformer tyder på ett oroligt avsmältningsskede. Isen har gått fram över terrängen flera gånger. Utöver vad som antytts om issjöar och dessas avtappningar, har landskapets topografi inte nämnvärt ändrats sedan dess. Någon mindre vattensamling har dock vuxit igen till kärr och senare mosse.

Det hittills mest spännande som ur geologisk synvinkel under senare år hänt på Tagels marker, var upptäckten av ett torvlager intill Stora Gäddevik. Detta påträffades för ett par år sedan av en slump vid grävningsarbete i samband med rivning av en gammal ladugård. Professor Per Möller vid Lunds universitet bedömer att lagret härstammar från interglacialen Em och är minst 115 000 år gammalt. Tyvärr hade isen skjutit med sig torvlagret som var lite sammanblandat med morän. Men i detta lager påträffades rester av Tagels absolut äldsta björkar.⁵

Utöver en del sumpjordmåner är den vanliga järnpodsolen helt förhärskande jordmånstyp på Tagel. Blekjordsbildningen kan vara kraftig. Men mestadels är dock denna till följd av tidigare markanvändning modest. Ett flertal övergångsformer till brunjordar påträffas.⁶

I ett regionalt perspektiv är de biologiska förutsättningarna för skogsträdens växt hyggliga. Visserligen är markens näringstillgång något begränsad, vilket bevisas av att kvävegödsling medför ökad tillväxt. Men nederbörden är hög och jämt fördelad över året och vegetationsperioden är lång. I ett nationellt perspektiv är skogens tillväxt mycket hög. I runda tal kan vi räkna med att avkastningen per arealenhet är cirka 70% högre än riksgenomsnittet. Utfallet på jordbrukssidan är däremot något sämre beroende på jordarnas oftast grova textur, vilket inte sällan leder till torka. Även vårklimatet är jämförelsevis kallt. Den regionala skördestatistiken pekar mot en 10-20% lägre avkastning jämfört med länets bästa marker. En del av detta går att kompensera med intensiv gödsling samt i varje fall teoretiskt med bevattning.⁷

Växt- och djurlivet är i hög grad representativt för den sydsvenska barrskogen. Något säreget, sällsynt eller udda är svårt att peka på utöver att Boket i väster till följd av annorlunda geologi

och hydrologi hyser en del ovanliga växter och djur (se nedan). På trädssidan må antecknas att Tagel ligger i ett tydligt gränsområde mellan ett västligt, fuktigt klimat och ett östligt något torrare. Det betyder att tallen inte ser lika trist ut som i Sunnerbo härad samt att eken inte har samma utbredning och aggressiva föryngring som längre österut. Boken har på Tagel mer och mer börjat bli ett karaktärsträd. Den bokgräns, flera författare velat dra omedelbart öster och norr om Tagel har under de senaste decennierna förskjutits betydligt längre mot norr.⁸ På vegetationssidan har med stor sannolikhet lingonriset blivit mindre vanligt till förmån för blåbärsriset. Friskmarksmossorna frodas tillsammans med kruståtel. Det är svårt att bland ris, örter och lavar hitta något som avviker från den friska ristypens vanliga sammansättning. Till protokollet kan antecknas att en så pass vanlig art som blåsippa helt saknas på alla marker öster om Rymmen. Vitsippa finns, men är sällsynt. I den gamla barrskogen på Kullarna växer ett par små bestånd av knärot. Den andra barrskogsorkidén, spindelblomster har observerats någon gång. I utloppet från Norregöls mossen kan rik tillgång på missne glädja den botaniskt intresserade.

På Tagels ordinära skogsmarker är antalet trädgårdsflyktingar få. Hit hör exempelvis några förekomster av vintergröna (*Vinca minor*), fliknunneört (*Corydalis solida ssp. incisa*), spirea samt några exemplar av häggmispel. Liksom den senare är några björnbärsförekomster på skogen fågelspridda. Hur den ursprungligen på Himalaja växande jättebalsamin spritt sig till Lilla Gäddevik är svårt att säga. Kring torp och f d inägomarker finns en del av ängsfloran kvar. Märkligt nog är den vanliga gullvivan svårfunnen. Betesmarkernas växtsammansättning har undersökts vid fyra tillfällen under perioden 1965-1989, varvid sammanlagt 189 olika arter påträffades. Över tiden noterades en minskning i detta antal beroende på gödsling och igenväxning. Något specifikt eller ovanligt noterades ej.⁹

En översiktlig genomgång av kartmaterialet i den nyligen publicerade Smålands flora, visar hur Tagel ligger i en växtgeografisk gränzon.

Väster om Rymmen finns Tagels bördigaste marker, vilket beror på grönstensäpörel. Betesmark S om Spånghult, april 1990.

Denna är helt betingad av det geologiska underlaget i kombination med klimatet. Östliga rikmarksväxter försvinner innan Växjö. Västliga surmarksväxter börjar avta i frekvens innan Tagel. Från öster lyckas exempelvis måbär inte nå fram till Tagel och från väster har myrliljan samma problem.¹⁰

På *djursidan* är inventeringar/observationer färre. Men sannolikt finns här inte mycket att rapportera. Av kuriosaintresse är möjligen att vildkaninen lyckades etablera sig kring herrgården för ett par decennier sedan. Men den dog ut till följd av myxomatos. Under senare årtionden

har kanadagäsen börjat häcka i Rymmen. Här har också en och annan mellanskarv funnit sig till rätta. Mera märkligt är dock att sångsvanen blev årsviss ett eller annat år in på 2000-talet. Kring år 2005 visade sig de första vildsvinen. Sannolikt till följd av att Tagels arrendator sedan 2006 odlat majs på herrgårdsfältet har fågeltillströmningen under vårvintern blivit omfattande. I mars 2009 fanns cirka 150 sångsvanor, 40 tranor, 25 kanadagäss samt 200-300 ringduvor på plats. Noteringar av insekter och lägre djur saknas helt.

På Rymmens västra sida finns i en sluttningszon ett relativt stor bokbestånd. Inom det cirka 50 hektar stora området växer en hel del ek samt några askar och almar. På Tagel benämns detta sedan lång tid tillbaka *Boket*, medan någon botanist velat lansera det nästan helt okända namnet Brotorpabäckområdet. Detta har p g a sin geologi och spännande hydrologi med frambrytande källflöden tilldragit sig såväl botanisters som ornitologers intressen. Främst har man pekat på förekomster av flera ovanliga mossor och lavar. Men här finns också hyggliga bestånd av dvärghäxört och storgröe. På fågelvidan har mindre flugsnappare, stenknäck och bivråk m fl observerats. I Boket finns också en mindre population av hasselmöss.¹¹ Även på insektssidan har ovanliga fynd gjorts.

I relation till det stora antal forskare som under minst tre mansåldrar vistats på Tagel är antalet nyfynd och unika observationer få. På Tagel upptäckte dock den mångkunnige författaren Carl Torsten Holmberg år 1913 ett för Sverige nytt gräs, trampgröe (*Poa supina*). Men det dröjde ett par decennier innan den botaniska expertisen erkände Holmbergs fynd. Han fann också på Tagel en hybrid mellan vit- och trampgröe.¹²

En skafthålsyxa, ett röjningsröse och ett medeltida diplom - något om Tagels förhistoria

Under jägarstenålderns mångtusenåriga tidevarv, blev med stor sannolikhet Badbusudden på Tagel utnyttjad som lägerplats.

Arkeologiska undersökningar är en sällsynt vara i Smålands inland. Med undantag för delar av E 4:ans sträckning genom landskapet har inga moderna, större investeringar i infrastruktur skett. Därmed saknas omfattande exploateringsgrävningar. Inte heller tätorternas expansion har under senare decennier föranlett några epokgörande landvinningar kring vår forntid. Det känns därför lite tomhänt att skriva ihop några sidor om Tagelsområdets förhistoria. Under en för oss ofattbar tidsrymd av 12 000 år har dock människor strövat igenom terrängen och säkerligen till och från bott här under jakt- och fiskefärder eller mera permanent i samband med odling. Men det finns inte mycket att ta på förrän den dag någon vill släppa till en anseilig summa pengar för riktade arkeologiska undersökningar. Men med stöd från studier inom regionen går en skiss över markutnyttjandet att teckna. Livet

på Tagel blir först gripbart i och med byråkrats landvinningar på 1600-talet.

Fångststenålder

Under de fem till sex årtusenden som jägarstenåldern varade, hann klimatet och vegetationen ändras en hel del på Tagel. Tundra ersattes av fjällbjörkskog. In kom tall och hassel, varpå alm, ek och med stor tidsfördröjning lind och ask följde. Med långa mellanrum inträffade sekellånga och besvärliga klimatförsämringar. Ibland varade dessa så länge att skogens sammansättning ändrades. Renen följdes av visent, urox och älg. I samband med ädellövs-skogens entré dök kronhjort, rådjur och vildsvin upp. Bävren har under årtusenden funnits i Rymmen.¹

Det är föga troligt att fångstfolket, som enligt min bedömning mer eller mindre kontinuer-

ligt vistats i Tagelsområdet, märkte så mycket av dessa förändringar under sin relativt korta levnad. Vardagen fortgick som vanligt även om det blev långsamt kallare/varmare och skogen lite glesare/tätare.

Ett gemensamt drag för alla samlare/jägare är att de kräver stora arealer. En bondfamilj kan under hyggliga förhållanden klara sin överlevnad med hjälp av kreatur på 40-50 hektar. En tänkt stenåldersgrupp kan ha haft behov av 10 000-15 000 hektar under småländska förhållanden. Detta medför att antalet människor var få. Vi har föga insikt i deras matvanor eller klädmode, varför det är svårt att diskutera deras försörjningsläge i ett detaljerat perspektiv. Sannolikt var fisk den viktigaste proteinkällan, vilket är en anledning till att de flesta påträffade lägerplatser finns vid stränder.² Fångstgrupperna var mobila och behöver inte ha besökt Tagels marker varje år. Det mycket ofullständiga fyndmaterialet tyder dock på att sjöarna i Lagans vattensystem utnyttjats frekvent. Från en basplats vid Vidöstern når man lätt terrängen kring Rymmen på en dags vandring. Här kunde man under senare delen av mesolitisk tid samla hasselnötter i Boket, vittja fiskeanordningar vid bäckarnas utlopp i sjön eller anordna smarta drevjakter längs med landskapets sprickdalssystem. Om jag skulle leta efter jägarnas spår, skulle jag i första hand inrikta mig på terrängen runt Åråns utlopp ur Rymmen. Därefter kunde jag tänka mig att Badhusudden varit en tillfällig lägerplats. Lämpliga pass för jakt av älg och kronhjort finns efter åsen mellan Röslida och Skogen.

Paleoekologen Leif Björkman har på ett intresseväckande vis sammanfattat kunskaperna om stenåldersjägarnas inverkan på vegetationen. Hans generella bedömning är att denna inte varit stor. Den är dock svår att påvisa via pollenanalyser. Jag är dock övertygad om att man manipulerade vegetationen på olika vis, där elden var det främsta redskapet.³ Det stora problemet i detta sammanhang är att vi inte vet särskilt mycket om vad man hämtade ur växtriket till föda. Att hasselnötter var viktiga är trivialt. Men vad åt man på "grönsakssidan"? Var idisslarnas halvsmälta maginnehåll intressant?

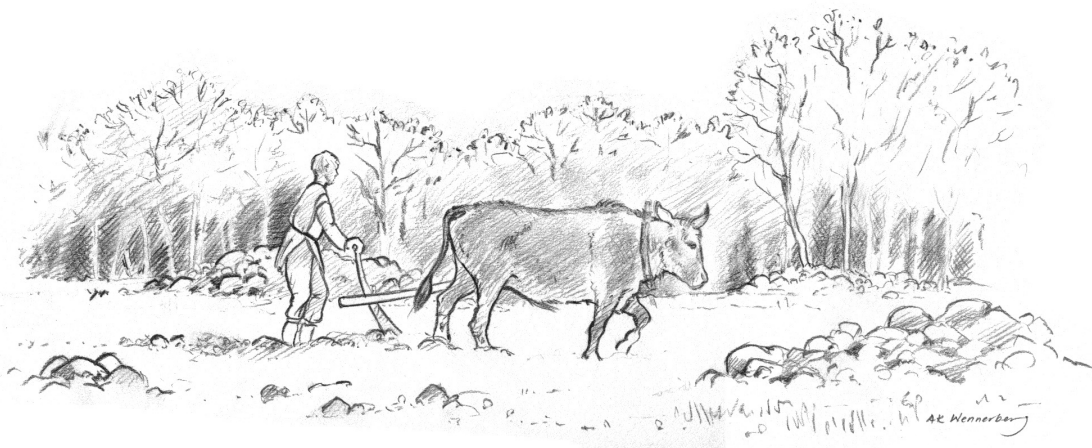
En strategisk råvara var flinta. Man behövde kontinuerligt nya pilar och skrapor. Sannolikt förde fångstfolket med sig flintstycken från vinterkvarter vid Hanöbukten eller Kattegatt. Till den småländska sjöplatån var det på sin höjd ett par dagars vandring.⁴

Några påträffade fornfynd från Tagel eller omgivningarna finns inte från den mesolitiska tiden. Dock är några upphittade skafthålsyxor teoretiskt möjliga att föra till denna långa epok.

Jordbrukarna

Enligt pollenanalyser kan betesbruket ha nått södra Småland för cirka 6 000 år sedan. Spår av de första odlingarna är ett eller annat årtusende yngre. Det är väl inte helt osannolikt att den förste stenåldersbonden hackade upp ett litet åkerland i den nedbrända lövskogen på Tagel för cirka 4 000 år sedan. Pollenanalyser från Järparyd i Rydaholm, fågelvägen 5 km väster om Tagels åkrar, antyder att en första kornskörd togs cirka 2 200 f Kr.⁵

Några fasta lämningar efter stenåldersbonden har ännu inte påträffats inom Tagels rågångar. Sådana kan dock finnas. Såväl vid Sjuhult som Agnaryd finns hällkistor och vid Ekatorpet ligger en vacker bronsåldershög. Sannolikt kan samtliga dateras till sen bronsålder cirka 1 000 f Kr. Detta tyder på att åkerbruket kommit sent till Tagelstrakten. Om man betraktar den långa neolitiska tiden över bronsålder och in i järnålder, dvs från 4 000 f Kr till 500 f Kr, så är det svårt att se några teknologiska förändringar. Människorna tog lövskogen i anspråk och utnyttjade dess uppsamlade humustäcke genom svedjning, hackning, spadvändning och ärnjning. Eld och enkla, men ändamålsenliga verktyg av trä och sten utnyttjades. Kor, får och getter följts relativt tidigt av tamsvin och sent i perioden av hästar. Tamdjuren hölls utomhus året runt men stödfodrades vintertid med löv. Skottskogar kan ha förekommit. Under bronsålder debuterar vävstol och vagnar.⁶ Villkoren för bonden och hans folk under dessa drygt 3 000 år var periodvis kärva. Inom Tagelsområdet har säkerligen inte odlingen varit kontinuerlig. Däremot uppvisade den

Vårbruket på Tagel vid vår tideräknings början.

viktigare boskapsskötseln större stabilitet. Det är inte känt om man utnyttjade landskapet på ett halvnomadiskt vis eller hur boskapsdriften var organiserad. Detta primitiva jordbruk bör ha ockuperat samma arealer som idag brukas. Drumlinen vid huvudgården har säkerligen varit uppodlad liksom höjdsträckningen ovan Boket. Därtill kan också åsbildningen mellan Röslida och Skogen ha varit intressant.

Järnålder och röjningsrösen

En uppmärksam vandrare på Tagels marker snubblar över röjningsrösen. Sådan finns inte i alla skogsbestånd. Men så snart betingelserna för odling varit rimliga, dyker de upp. I många fall är de så pass övervuxna att de inte syns i ytan. Först vid avtorvning blir de avslöjade. I vissa fall är det svårt att tänka sig att det gått att odla mellan stenar och block. Men under ett eller annat årtusende har pipkrakebildning och liknande fenomen lyft upp sten ur backen, varför dagens synintryck inte alltid är relevant för en bedömning av äldre förhållanden.

Forskningen kring röjningsrösen fick ett stort uppsving, när man med tvärvetenskapliga metoder arbetade sig igenom Järparydslokalen i Rydaholm. Där finns i skogen ett drygt 23 hektar stort område med röjningsrösen. Debatten

kring dessa har varit livlig bland arkeologer och kulturgeografer. Vad har man odlat och hur? Det finns här ingen anledning att referera dessa diskussioner. För mig är det självklart att rösena är rester från odling av brödsäd.⁷ Dateringar visar att röjningsrösen har en lång historia. De har uppkommit efter odlingar från sen bronsålder till medeltid, dvs under ett par tusen år. Per Lagerås har från en lokal NO om Växjö visat att de t o m tillkommit under historisk tid. Inga dateringar av rösen på Tagels marker har gjorts, men de som kom fram på Järparydslokalen är säkert giltiga. Där hade de en tidsutdräkt av cirka 1 000 år från sen bronsålder in i folkvandringstid. Boplatslämningar påträffades liksom spår av keramik, nötkreatur och svin. Odlingen på de stenfria ytorna hade varit intensiv. I tankarna är det lätt att omföra Tagels stora åkergräde till en liknande gård (?) vid vår tideräknings början.⁸

Hackbrukarna på Tagel under romersk järnålder fick se bok och avenbok vandra in i sin nednötta lövskog. Genom att tillverka eller byta till sig järn, fick man effektivare redskap såsom yxor och skärar. Det blev något enklare att fälla träd och buskar, att skörda samt att bygga hus och båtar. Kreaturen började stallas, vilket krävde insamling av vinterfoder. Detta underlättades av nya verktyg som lövkniv och lie. Förmodligen uppstår på Tagel en del slät-

Röjningsrösen i Näsåhlen, april 1990. Dessa har successivt under tidens lopp blivit "påbättrade".

terängar, om man nu inte uteslutande höll sig till kärrlaggarna. Skottskogslignande bestånd fanns sedan årtusenden.

Några nya tamkreatur trampar inte Tagels marker. Vid husen kunde man se någon tamkatt samt en hönsflock. Fiske i Rymmen tillsammans med boskapsskötsel har varit grunden i hushållningen. Man kan misstänka att nykomlingen bok efter några århundraden medfört intresse för ollonsvin. I Järparyd var korn huvudgröda liksom sannolikt också på Tagel. Spår av havre och vete finns och sent i perioden börjar rågen dyka upp.⁹

Flera forskare har pekat på att landskapet under "röjningsrösetiden" var lika uppodlat och utnyttjat som under sent 1700-tal. På Tagel kan nog detta stämma. Nästan överallt kan man här hitta odlingsrösen. Utöver rösen finns på Tagel fossil åkermark, bl a i Boket, Näsåhlen och kring Röslida.¹⁰

Det är svårt att med ledning av pollendigram diskutera "konjunktursvängningar" inom

jordbruket. Korta nedgångar märks inte. Men självfallet finns brott i utvecklingen. Allt är inte rätlinjigt och problemfritt. Odlingsaktiviteten verkar exempelvis ha gått ned vid tidpunkten för vår tideräknings början.

Från Vendeltid in i medeltid

År 536 e Kr inträffar en klimatkatastrof av aldrig skådat slag. Ett vulkanutbrott medför att solens bleka strålar inte förmår tränga ned och värma "markens gröda". Fimbulvintern verkar i första hand ha varat i 18 månader, över två vegetationsperioder. Under kommande åtta år fick man dåliga skördar. I spåren av detta följde svält, sjukdom och pest. Odlingssystemen slogs ut och i vissa fall dog hela bygder.¹¹ Denna tillbakagång är omdiskuterad såväl till sina orsaker som till sin omfattning. Men hypotesen är mycket trovärdig. Pollenanalyserna från Järparyd är inte entydiga. Men allt pekar på en katastrof. Triviallövskogen breder ut sig på Tagel

tillsammans med tall. Hur länge krisen varar är omöjligt att säga. Men för Tagels vidkommande är det sannolikt att människorna återkommer och börjar odla upp markerna under Vendeltid, kanske tidigt 800-tal. Då har också de första granarna fröat in sig. I ett mycket översiktligt perspektiv fortsätter därefter boskapsskötsel och odling som förut. Några tydliga innovationer är inte identifierade. Årdret kan dock ha fått en järnbill och möjligen kan en häst framåt vikingatid ha ersatt oxen. Råg blir mera vanlig. Sannolikt odlade man lite hampa till spånad och kanske även ärtor. Byggnadsskicket ändras och arkeologerna spårar vid denna tid bysamhällets uppkomst. Befolkningen ökar och i vikingatid har det blivit så trångt, att de tragiska plundringstågen mot västra Europa kommer igång. På Transjöstenen fågelvägen 12 km från Tagel i SO riktning har Göt låtit rista runor efter sonen Ketil, som slutade sina dagar i England. Vi får aldrig veta om han gäldade (plundrade) med Knut den store eller om han hade sällskap med någon yngling från Tagel.¹²

På Tagel finns tre mindre gravfält från yngre järnåldern. Ett ligger på ett litet åschrön 300 m rakt norr om huvudbyggnaden. Det andra ligger bredvid ekonomibyggnaderna lika långt åt söder. Det tredje ligger i betesmarken söder om Tagel. Samtliga är mycket skadade av odling och olika byggnationer. När man år 1930 skulle uppföra ett uthus undersöktes en grav. Det rörde sig om en brandgrav med få fynd: brända ben, ett skifferbryne och några flintbitar. Någon modern undersökning med C-14-mätningar har inte utförts, men allt talar för att de kan tidfästas till yngre järnålder. Det är fullt möjligt, att inventerarna till en del kan ha förväxlat gravar och röjningsrösen.¹³

Ortnamnen

Utöver rösen, fossila åkrar och gravar är de förhistoriska spåren av människans ansträngningar på Tagel få. Indirekt kan man dock via bevarade ortnamn dra en del slutsatser om odlingen och dess tidsmässiga förlopp. Ortnamnsvetenskaperna

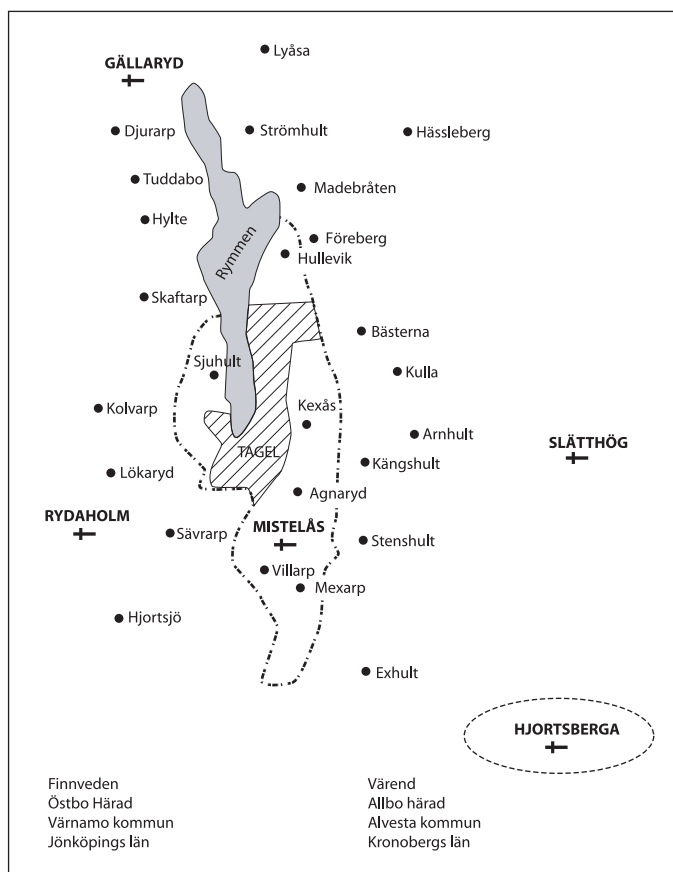
har tidigt utvecklat en relativ tidsskala. Sådana bebyggelsenamn som i södra Sverige slutade på *-lev* och *-hem* var äldre än de med suffixen *-lösa* och *-inge*. Under tidig vikingatid kom sedan ändelserna *-stad* och *-by* i ropet för att under den medeltida kolonisationsfasen följas av *-ryd*, *-hult*, *-boda*, *-sätter* och *-måla* för att nu nämna de vanligaste. Denna struktur har dock alltmer börjat ifrågasättas eller i varje fall gjorts mera komplex.¹⁴

På kartskissen, figur 4, har jag med Tagel i centrum ritat in angränsande socknar och byalag. Dessutom har jag angivit den territoriella indelningen utan att närmare diskutera dess uppkomst och utveckling. Namnet *Tagel* torde tillhöra ett äldre ortnamnsskikt liksom sjönamnet *Rymmen* (den rymliga sjön). Tagel betyder näs och går troligen tillbaka på den udde som sticker ut vid Badhusudden (jfr engelskans *tail*, *svans*). Det finns ett mindre antal Tagel-namn i centrala Småland. En alternativ tolkning har varit att namnet återgår på en långsmal vik, vilket rent geografisk är fullt möjligt.

Folklandet *Finnveden* i väster betyder sannolikt "jägarnas stig eller väg" och anses äsyfta Lagastigen. *Värend* däremot är otolkat. Det *-bo* som ingår i *Östbo härad* avser en bygd, ett förvaltningsdistrikt. *Allbo* är en förkortning av Alvestadsbornas härad. I det senare finns det fornsvenska mansnamnet Alver och betydelsen är hans plats, ställe eller gård. Sannolikt har hela häradet fått namn efter dess tingsplats vid Alvesta(d). För att fullfölja den territoriella indelningens namn, betyder *Värnamo*, skansen, hägnaden på en (tall)mo vid ett vadställe över Lagan. *Jönköping* går sannolikt tillbaka på en handelsplats vid en bäck, där det växte idegrannar. *Kronoberg* slutligen är svårtolkat, men har inget att göra med svenska kronan (staten) eller något berg. Flera uttolkare tänker sig att förleden äsyftar Kristus martyrkrona.¹⁵

Socken- och byalagsnamn

Mistelås socken, första gången upptecknad 1419, har ordet *dimma* i sin förled. Grannsocknarna finns i skriftlig form betydligt tidigare. *Slätthög*

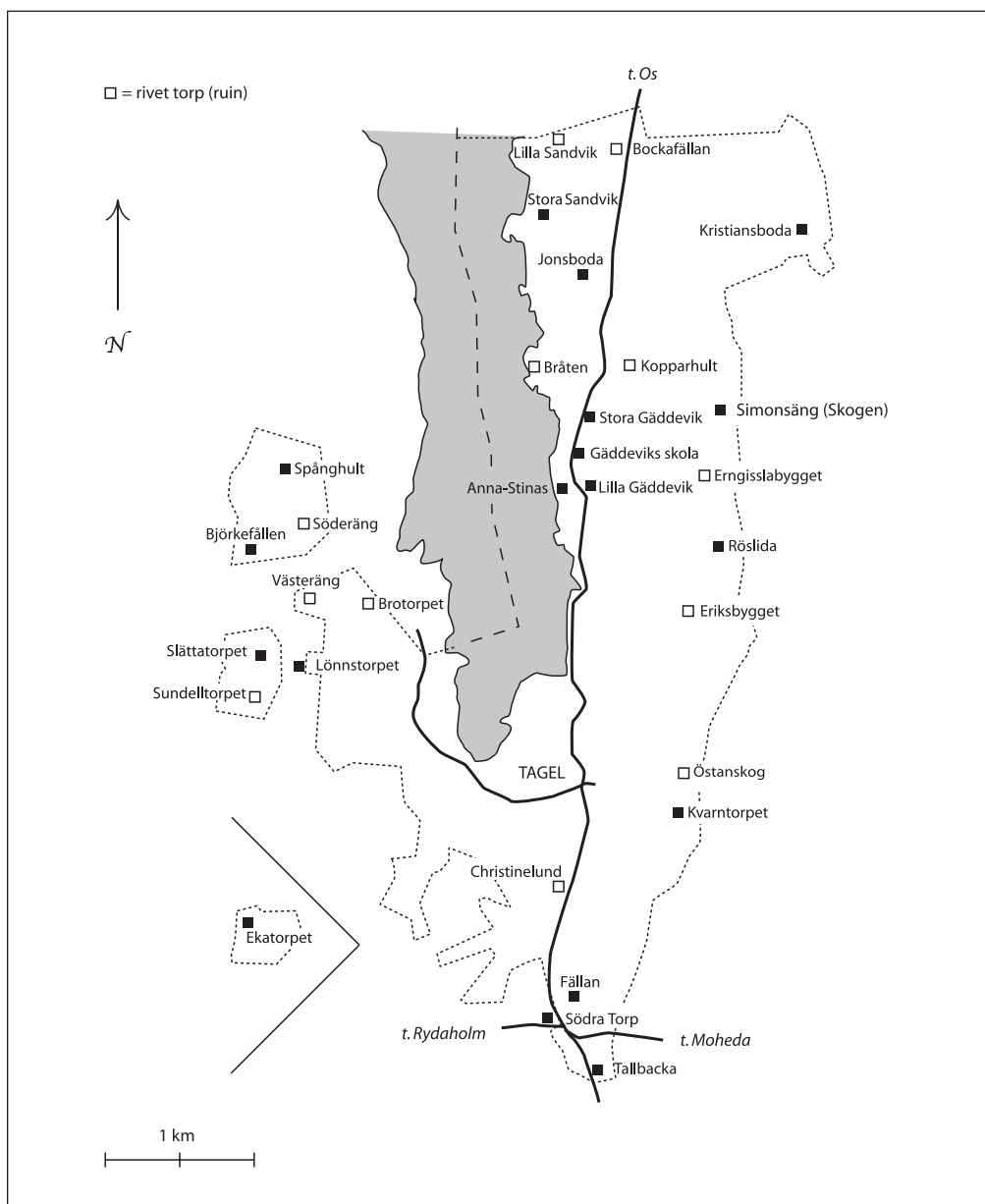

Figur 4. Socken- och bynamn runt Tagel. Avståndet mellan Mistelås och Rydaholms kyrkor är fågelvägen 6 km. Hjortsberga kyrka ligger i "verkligheten" längre mot sydost.

(1270) går tillbaka på adjektivet slätt, antingen i betydelsen flat mark eller sjö. I *Hjortsberga* (1287) spåras sannolikt kronhjorten. *Rydaholm* (1299) i väster är en röjning vid någon upphöjd plats (holm, holme). Och *Gällaryd* anses ha fått namn efter en gäll bäck, d v s efter en som dånade eller i varje fall under våren förde "oväsen". *Kvenneberga* har uttytts som de vilka bodde vid en sankmark intill en höjd.¹⁶

Inget av byalagsnamnen runt Tagel (se kartskissen i figur 5) tyder på något förhistoriskt ursprung. Men vid Mexarp finns ett mindre gravfält, som troligen är från yngre järnålder. I väster cirka 6 km från Tagel finns i Upplid (Rydaholm) ett större gravfält. Välbekant är också gravfältet vid Hössjö i Slätthögs socken. Det ligger ett par timmars vandring från Tagel. I mellanliggande skogsområden verkar bebyggel-

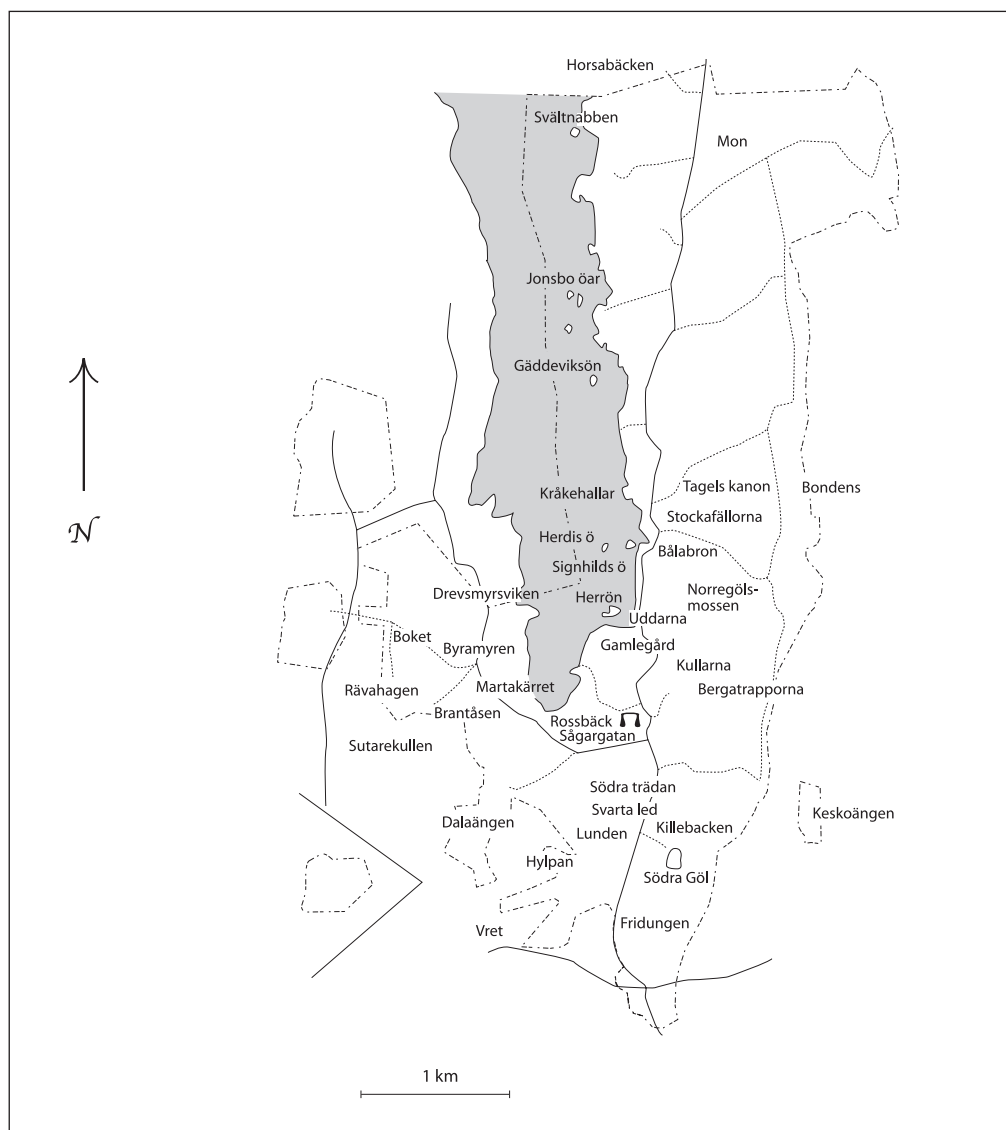
sen först ha etablerats under den högmedeltida odlingsexpansionen. Dess kulmination låg i perioden 1100-1300. Väster om Tagel slutar de flesta byalagsnamn på *-arp* en avledning av *-torp*. De "torpare" som bröt mark återfinns oftast i gårdsnamnets förled. Djur i *Djurarp* är exempelvis ett ursprungligt mansnamn, *Djure* eller *Giurdh*. Röjningsnamnen på *-ryd* är vanliga. *Agnaryd* har i förleden det fornsvenska mansnamnet Agne. I *Lökaryd* finner vi ordet lök, vilket här kan åsyfta någon lökväxt. Botaniskt känns detta något tveksamt. Men möjligheten finns att någon fått öknamnet Löken. *Hult* betyder skogsdunge och har inte sällan såsom i *Exhult* ett träds slag i förleden (i detta fall ek). Men förledernas "innehåll" varierar. I *Sjuhult* återfinns vi Rymmen, men nu i den obestämda formen sjö. *Arnhult* tolkas som skogen/skogsdungen, i vilken det fanns örnar.

Figur 5. Karta över bebyggelsenamn på Tagel. Rivna torp är markerade med ofylld kvadrat. Ekatorpet ligger ett par km S om Tallbacka/Södra Torp. Vid Lilla Sandvik finns åkrarna kvar. Men vi har inte hittat några bebyggelse lämningar, varför det är möjligt att Bockafällan och Lilla Sandvik är samma torp.

Käng- i Kängshult och Kex- i Kexås kan vara en tväryxa eller en naturformation som liknat en sådan. Hullevik, Tagels rågångsgranne i norr, har namngivits efter en (djup) håla i Rymmen. Vid

strömmen i Strömhult har det funnits en kvarn. Lyåsa har troligen namn efter sjön Lyen som lär ha varit ljum. Vid Madebråten har det funnits en kärräng (mad) vid en skogsröjning (bråte). Kring

Figur 6. En del bevarade natur- och ägonamn på Tagel. Det fanns en gång hundratals andra namn kring de många torpen. Dessa försvann nästan helt med de sista brukarna.

Hässleberg har det vuxit hassel och i *Bästerna* lind. Från linden tog man bast.¹⁷

Bebyggelsenamn på Tagel

De flesta bebyggelsenamn på Tagel har tillkommit i sen tid under 1700- och 1800-talens stora uppodlingsfas. De kräver inga ingående

förklaringar. Att *Sundelltorpet* och *Lönnstorpet* fått namn efter soldater är tämligen uppenbart. *Anna-Stinas* var en gång skola för barnen i Tagels rote och har fått sitt namn efter en lärarinna. *Christinelund* (dagens Lunden) lär vara uppkallat efter en gård på släkten Rappes huvudgods, Strömserum i Kalmar län.

Om svedjeland påminner namnen *Fällan*,

Björkefällan och *Bockafällan*. Det är obekant om det i *Kopparhult* bott en person som kunnat slå åder (koppare) eller någon som kunnat laga kopparkärl. *Kristiansboda*, *Ergisslabygget* och *Eriksbygget* kan vara språkliga rester av medeltida uppodlingar. De togs dock enligt dokumenten upp efter 1660. Mest fantasieggande är det medeltida mansnamnet *Erengissle*, ett tyskt inlån.

Det är inte ovanligt att namn på bebyggelser försvinner. Jordtorpet eller backstugan *Bråten* på Tagel med betydelsen röjning är det få som i dagsläget känner till. I andra fall ändrar gårdar namn. Så t ex har *Simonsäng* numera ersatts av det trivialare *Skogen* av någon dunkel anledning. På en karta år 1714 benämns dock torpet *Ingemarsbygget*. Rekordet i detta stycke innehas dock av *Södratorp*, som i olika längder även kallas *Nybygget*, *Nytorp* och *Tagelstorp*.

Natur- och ägonamn

För att orientera sig i vardagen krävs namn på platser i omgivningen. Beroende på verksamhetens art utnyttjar man olika företeelser från egendomliga träd till spännande händelser vid namngivningen. Jägare ”döper” de bästa passen eller platser där man satt ut fångstanordningar. En bonde har namn på alla sina slättermarker, hagar och åkerparceller. En skogsbrukare behöver namn på hyggen, vägar och säregna bestånd. Utöver bebyggelsenamn finns ett knappt 100-tal namngivna platser på Tagel, vilka en äldre generation i dag känner till. I äldre handlingar går det att leta upp betydligt flera. Då ett namn inte längre behövs, försvinner det. Ingen kan i dag peka ut någon av de 16 olika åkerparceller med egna namn som år 1878 fanns inom torpet Stora Sandvik. Här brukades *Handå kern*, *Surhålan*, *Steninga* och *Gatefällan* för att ta några exempel.

På kartan i figur 6 återfinns en del ägo- och naturnamn. Förteckningen är långt ifrån fullständig. De flesta namn är helt genomskinliga såsom *Södragöl*. Väderstrecksangivelser är vanliga. I Rymmen finns en del små öar och klippor, vilka namngivits efter sitt läge, t ex *Jonsbo öar* väster om Jonsboda. Vem som svultit på *Svältnabben* är svårt att säga, medan *Kråkehallar* är namnet

på några uppstickande klippor, där dessa fåglar brukat sitta och spana. Mera romantiskt klingar *Signilds ö* och *Herdis ö*. Hit roddes förmodligen Wilhelm och Mathilda Rappes döttrar av uppvaktande kavaljerer vackra julikvällar i mitten av 1800-talet. Vad torparna tidigare kallade dessa öar är bortglömt. *Bålabron* är en plats, där man lade ut en kavelbro över ett sankt parti vid vägdragningen norrut från Tagel. *Rossbäck* kan gå tillbaka på häst (ross, russ) och skulle i så fall vara samma namn som Tagels rågångsgranne i norr, Horsabäck. Man kan även tänka sig att bäcken rosslat, rasslat i sitt fall ner mot Rymmen. En tredje variant är att den fört rödaktigt vatten med sig. *Martakärret* är inte svårt att förstå även om man gärna velat veta vem Marta/Märta var och vad hon gjort för att bli ihågkommen på detta vis. *Byramyren* torde ha med börda att göra. Här bar man förmodligen in höet till fastmarken när det torkat eller för torkning. *Bergatrapporna* är ett litet, brant parti kantat med större block, där stigen från Eriksbygget slingrar sig upp mot Kullarna. *Dreusmyren* skulle kunna vara en öppen myr, där vinden drev. Grannfastigheten i väster heter *Sutarekullen*. I detta namn finner vi den medeltida yrkesbenämningen sutare, dvs skomakare. Ordet är inlånat från tyskan. På gränsen mot Vret finns den f d omtvistade ängen *Hylpan*. Jag inbillar mig att det kan ha med håla att göra eftersom området är sankt och tidigare utnyttjats till slätter. *Vret* är en intaga i skogen, egentligen något man ristat i marken (jfr engelskans *write*). *Svarta led* var en gång en grind över vägen, när man från Södratorp for upp mot Tagel. Även idag går namngivningen lätt att sakligt förstå, när man i skymningen kör från Tagel och kommer in i barrskogen. *Fridungen* med sina pampiga tallar vid infarten mot Tagel från Rydaholmsvägen finns med på kartor från 1800-talets början. Antingen var beståndet fredat mot avverkning eller så har någon känt stor frid, när vederbörande närmat sig hemmet (Mathilda Rappe?). Länsjägmästare Wilhelm Ros döpte platsen till *Paradbeståndet*, något vi höll fast vid ett antal år innan vi återtog Fridungen. Trots att jag varit med om att lägga ut mer än 200 försöksparceller på Tagel, har vi

Ett av åkerskiftena på Tagel heter Rackadal, ett namn som definitivt håller på att försvinna. Var odlingen besvärlig eller har någon rackare styrt med någonting i grannskapet? Mars 2006.

klarat namngivningen genom att utnyttja befintliga torpnamn eller läget i relation till vissa vägar. Ytorna vid *Rymmens strand* hade bort döpas till *Strandavägen*, ett namn jag påträffade vintern 2009 när jag läst inspektorns dagbok för år 1909. *Gropen* och *Alkärrret* är det snart bara jag som kan lokalisera. I framtiden kommer man inte heller att behöva några nya namn, då många numera gått över till att använda GPS-systemets koordinater. Det hade dock varit trevligare att återanvända de idag bortglömda namnen *Rävahagen* och *Vargalyan*.¹⁸

Det medeltida Tagel

Såvida inte något av de många odlingsrösen härstammar från medeltid, har ännu ingen utpekat några fasta lämningar inom Tagels rågångar från denna cirka 500 år långa tidsperiod. Jag tar dock för givet, att den dag man eventuellt påbörjar målinriktade arkeologiska undersökningar, kommer skärvor av medeltidens vardag upp i ljuset.

De enda mera påtagliga bevisen för Tagels fortsatta existens är tre senmedeltida dokument. År 1343 ärver Mats Håkansson (Läma) en gård(?) i Tagel av sin farbror. Den senare var domprost i Växjö och son till en riddare. Lämasläkten hade flera gårdar i Varend. Samma år överlät Mats (alternativ stavning Matts) godset i Tagel till sin bror Nils Håkansson. Denne skänker detta i morgongåva till sin hustru Iliana Nilsdotter (Bielke) år 1345. Sannolikt hade ingen av dessa personer sin boplatz på Tagel utan gården brukades av en landbo. År 1393 är väpnaren Nils Andersson (båt) skriven till Tagel. Ytterligare ett par gånger förekommer Tagel i senmedeltida diplom. År 1419 skänkte väpnaren Sven Johansson (sköldemärke okänt) en gård i Tagel som morgongåva till sin hustru Märta Knutsdotter. I detta brev nämns uttryckligen att Tagel ligger i Mistelås socken. På tinget i Aringsås den 4 februari 1436 löses en tvist, vari detta gods ingår. Därav framgår att Tagel var Sven Johanssons arvegods.¹⁹ Eftersom det finns tre medeltida sätesgårdar med namnet Tagel är

det dock inte helt säkert att uppgifterna från 1343, 1345 och 1393 avser gods i Mistelås.

Smålands medeltid har under senare decennier blivit rikligen uppmärksammas av en rad författare. Man diskuterar runstenar, kyrkobyggnader, Nydala kloster, ödegårdar, territoriell indelning, kommunikationer, världsligt frälse, järnhantering, befästningar, handel och stadsbyggande.²⁰ Men människorna saknas. Från befintliga, synliga lämningar och sparsamma skriftliga dokument byggs en struktur upp. Men för en lekman är det svårt att från det glesa regelverket se en helhet. Nu spelar detta ingen roll för de bönder eller den landbo som brukade Tagels jord. Här tedde sig vardagen med få undantag sannolikt som såväl förutsägbar som oföränderlig.

Klimatet var på "topp" i perioden 950-1150 med mycket gynnsamma villkor för odling. Därefter följer en nedgående trend, som varar en bit in på 1600-talet. Variationerna mellan olika år är dock stora. Speciellt bekymmersamt kan det ha varit under första hälften av 1300-talet.²¹ Det publicerade pollendiagrammet från Järparydsmossen är dessvärre inget under av klarhet. Bete och odling ökar fram till mitten av 1300-talet. Enbuskar och ljung producerar mera pollen, men det gör också våra vanligaste trädslag. Inom åkerbruket är fortsättningsvis kornet dominant. Nytt är dock spår av humle.²² Janken Myrdal har för landet i sin helhet noterat en stor teknisk förändring i odlingsteknik mellan vikingatid och högmedeltid. Hit hör t ex införandet av den järnskodda spaden, en längre årderbill av järn, slaga samt kvarnar. Till detta komplex fördes också odlingssystemen, även om man på Tagel i likhet med övriga Småland troligen höll fast vid ensädet. De domesticerade växterna och djuren var dock desamma som tidigare. Möjligen fick, som ovan berörts, rågen ett större utrymme och ollonsvinen en utökad betydelse.²³ Då uppodlingen expanderade måste odlingssäkerheten ha ökat och stabiliteten vad avser tillgången på livsmedel blivit tryggare.

Den senmedeltida agrarkrisen drabbade Tagel liksom Småland hårt. Käthe Bååths numera klassiska studie från 1983 visade att inom Norra

Mellan 1660- och 1930-talen låg här torpet Erngisslabygget. Med stor sannolikhet fanns på denna plats en gård, som under den medeltida agrarkrisen lades öde. Mars 1990.

Vedbo härad (söder om Tranås) ödelades 36% av gårdarna efter mitten av 1300-talet. Per Lagerås har nyligen på ett elegant vis demonstrerat hur detta återspeglas i alla pollendiagram från södra Sverige. Orsakerna till krisen har diskuterats i rikt mått. Den vanligaste förklaringen är återkommande pester, vilkas effekter förstärktes av dåligt odlingsklimat.²⁴ Några inventeringar av ödegårdar har inte gjorts i Tagelsområdet. Men Clas Tollin har visat att det väster om fastighetsgränsen i SO mellan Rubblarp och Vret legat en medeltida gård, som ödelades. Jag är också säker på att de nuvarande torpen Erngisslabygget och Röslida återupptagits på plats för medeltida ödegårdar. Samma misstanke kan riktas mot Ekatorpet och Spånghult.²⁵

Den territoriella indelningen kring Tagel är inte enkel att tidfästa samt något svårförklarlig. Normalt sett borde Tagel ha hört till Finnveden och Östbo härad, då egendomen avvattnas via Årån till Lagan. Rent geografiskt är det också

närmare till den förhistoriska bygden i Rydaholm än den i öster längs Lekarydsåns dalgång. Clas Tollin misstänker att Mistelås socken, först belagd i skrift tillsammans med Tagel år 1419, är en sen sockenbildning. Val av kyrkplats är i hans ögon knepig och den borde antingen ha legat vid Tagel eller möjligen mellan Tagel och Agnaryd. I början av 1700-talet fanns en sägen om ett kapell i Mistelås levande. Enligt denna skulle en adlig (?) fru ha skänkt en på annan plats uppförd kyrkobyggnad till denna lilla socken och flyttat den hit. Tidpunkten uppgavs vara cirka 1500. Denna berättelse kan inrymma någon händelse som styrker misstanken om att Mistelås är en sen avstyckning. Men i samband med restaurering av kyrkan under 1937 gjordes några myntfynd varav det äldsta från 1200-talet. Detta antyder att sockenbildningen är högmedeltida.²⁶ Förhoppningsvis kommer någon kunnig person i framtiden att utreda, varför de medeltida Tagelsborna sökte sig till tinget i Aringsås i stället för att gå/rida till Värnamo.

Såväl den äldre häradsindelningen som den yngre sockenbildningen är svåra att tidfästa. Båda har sannolikt kontinentala/engelska förebilder. Även om man tidigare haft behov av rättsskipning och försvarssamarbete är den territoriella indelningen i härader i likhet med den kyrkliga organisationen införd ovanifrån. Bakom finns en maktapparat. Jag har ingen aning om vart de tidigmedeltida Tagelsborna sökte sig till ting eller var de utövade sin kult. Kristendomens införande ser enligt moderna bedömare ut att ha varit en fredlig process, men säkert utsträckt i tiden över ett eller annat århundrade. Visserligen kan man datera många av traktens kyrkor till mitten av 1100-talet. Men en kyrka eller ännu äldre, korsbeprydd runsten betyder inte att alla var troende kristna.²⁷

I litteraturen tillmäts en silverskatt påträffad i grannbyn Kexås stor betydelse. Här fann man år 1860 ett drygt 100-tal mynt. Med hjälp av dessa kunde deponeringen tidfästas till omkring 1070. Tillsammans med några andra landmärken som den märkliga kyrkan i Rydaholm har den fått vara ett indirekt belägg för existens av en viktig landsväg mellan Berga vid Lagastigen

och Växjö. Den passerar den dag som är ett par km söder om Tagel.²⁸

Under sent 1300-tal kunde väpnaren på Tagel, Nils Andersson, rida efter denna väg till den årliga vapensynen i Rydaholm. Hit skulle han komma för att på sin stridshäst visa upp sin vapenkunskap. Väpnaren deltog i kungamaktens tunga rytteri och åtnjöt för sina stora kostnader/investeringar i vapen mm skattefrihet för sitt gods. Full rustning var vid denna tid förutom häst med krigssadel, hjälm, lans, svärd, sköld, ringpansarskjorta med kapuschong och armar samt benskydd.²⁹ Det är förvånande att den lilla gården på Tagel kunde avkasta så pass mycket att Nils Andersson förmådde upprätthålla sitt frälse. Men han kan ha haft gods på annat håll.

Jag har som de flesta andra i min generation trott på en långsam uppodling av Tagel, där en gård efter något sekel blivit två. Här hade de fria bönderna ur ris och rot, för att nu låna en anakronistisk fras, brutit bygd. Nyare forskning visar dock att odal mannen, vikingen och skattebonden inte varit särskilt vanlig. Fram träder i stället stormannen/hövdingen med trälar och landbor. Arkeologerna har spårat ett ojämlikt samhälle med rötter djupt ned i romersk järnålder. Under senmedeltid har Martin Hansson lyckats belägga minst ett 50-tal huvudgårdar inom Varend, Finnveden och Njudung. I flera fall har dessa förbindelser bakåt till ett "runstensfrälse" under sen vikingatid. I socknarna runt Tagel fanns minst ett tiotal huvudgårdar efter 1350 och till vilka en frälseman skrev sig. Clas Tollin har i sina studier visat hur dessa områden uppodlats med utgångspunkt i förhistoriska "centralenheter". Från dessa uppstår under den högmedeltida expansionen sekundärenheter i form av avgärda byar. I Mistelås är Tagel den enda centralenheten, medan det i Rydaholm gick att påvisa sju sådana. I Slätthög var antalet två till tre, medan de saknades i Gällaryd. Hjortsberga socken har inte undersökts. Han antar att de tidigare storgårdarna under medeltidens första hälft ersatts av "familjejordbruk". Trälar blev landbor och fick betala avrad i form av smör eller andra varor samt eventuellt som tjänster till feodalherren. Johan Berg visade elegant för några

Väpnaren Nils Andersson (båt) ridande på sin stridshäst på väg till den årliga vapensynen i Rydaholm.

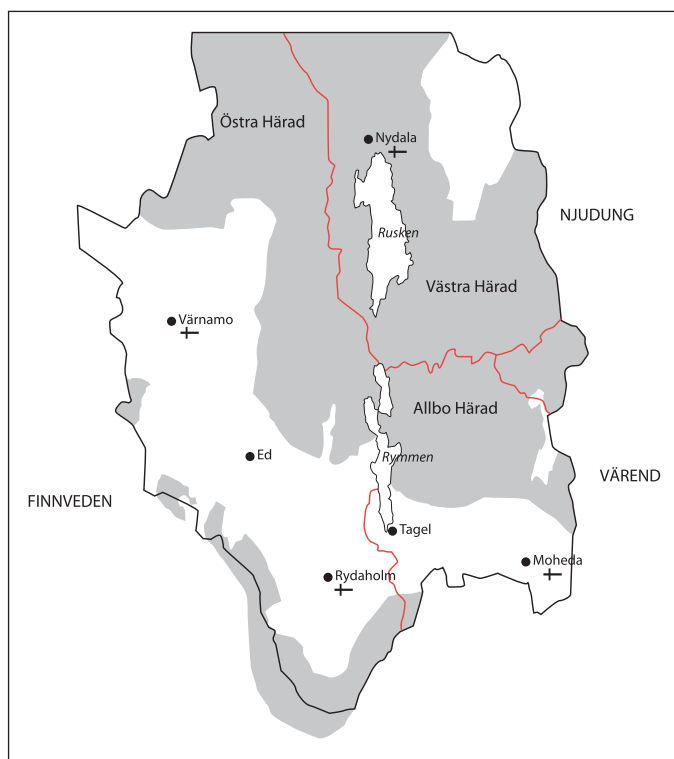
år sedan hur kungamakt och stormän innehade större delen av den kända bygden i Östergötland under äldre medeltid. Den modell för bebyggelseutveckling m m som i hans avhandling skisseras har stor trovärdighet.³⁰

Med utgångspunkt från dessa ytligt refererade studier kan man tänka sig att det på Tagel senast under vikingatid uppstått en större gård brukad av trälar. Stormannen var släkt med andra sådana i angränsande socknar. Dessa hade en beroendeställning till någon småkung (hövding) i regionen. Ett vasallliknande system utvecklades. När det inte längre lönade sig att ha trälar, styckades storgården på Tagel upp. På huvudgården satt fortfarande den mäktige, medan de andra delarna brukades av landbor. Problemet med denna modell, som har mycket som talar för sig, är att när Tagel dyker upp i Smålands handlingar år 1545, består byn av fem skattegårdar och ett domkyrkoherman. Jag känner inte till något fall, där medeltida frälse-landbor genom köp stigit till rang och värdighet av skattebönder. Eventuellt kan en arkeologisk undersökning av Gamlegård ge några ledtrådar. Tagels läge har också stora likheter med de

avsides liggande, befästa sätesgårdar, Martin Hansson funnit inom Tiohärads lagsaga. Han har i många fall tolkat dessa stenhus/befästningar som statusmarkörer.

Om man glömmer skattebonden och i stället tänker sig ett feodalt system blir det lättare att acceptera linköpingsbiskoparnas och kungaäternas uppdykande i Tagels närhet. Den spirande kungamakten lierade sig med den katolska kyrkan. Biskopen Gisle med nära relation till kung Sverker den gamle skänker mark till uppförandet av Nydala kloster år 1143. Rättsgrunden vilar enligt Clas Tollin på att kungamakten hävdade ägorätten till en tredjedel av allmänningjorden. Detta är ett kontinentalt, feodalt drag känt sedan tidigt 800-tal. Storgårdarna i trakten har tidigt tvingats (?) in i gemenskaper som kallats härader. Vid dessas gränser fanns ouppodlade marker i form av allmänningar. Dessa tas i anspråk under högmedeltid av dåtida kapitalister i form av företrädare för kung och kyrka.

En knapp mil väster om Tagel reser sig Rydaholms katedralliknande kyrka med sina två torn. Den är uppförd under 1100-talets första del och kan ses som en manifestation från de godsrika

Figur 7. Den territoriella indelningen kring Tagel. Den förhistoriska bygden från Moheda till Värnamo är ofärgad medan den medeltida uppodlingsbygden markerats med grått. Schematiserad karta efter Clas Tollin 1999.

linköpingsbiskoparnas sida. Kyrkans främsta företrädare rekryterades medeltiden igenom ur det världsliga frälset. Ämbetena besattes aldrig av några fattiglappar.

Den bild som växer fram kring det medeltida Tagel visar ett mycket ojämnt samhälle. Uppodlingen fortskrider. Sannolikt har man redan före agrarkrisen efter 1350 en bybildning med sex enheter. Från denna har man koloniserat Sjuhult och sannolikt även Hullevik.³¹

I figur 7 återges en schematisk skiss över bebyggelsens ålder i Tagelsområdet. Det fanns en sammanhängande förhistorisk bygd i ett band mellan Rydaholm och Moheda. Denna hade förbindelse med såväl Lagadalen som Växjötrakten. Norr om Tagel finns en stor allmänningstrakt, som börjar koloniserar under tidig medeltid. Klostret i Nydala med sina kungliga förbindelser är en stor entreprenör/investerare i detta sammanhang. Även söder om Tagel återfinns ett stort, långsträckt skogsområde, som också

saknar förkristen bebyggelse. Detta når ända ner till Skånegränsen.³²

Den medeltida vägen mellan Rydaholm och Moheda lämpade sig inte enbart för transporter av förnödenheter. Längs denna drog också de medeltida krigsföljerna fram. Lars-Olof Larsson har pekat på att minst ett dussintal fälttåg, skärmytslingar och härjningar drabbade Småland mellan vikinga- och Vasatid. De har säkert varit flera. Statistiskt betyder detta tre krigshändelser per sekel. Varje generation fick dessvärre uppleva våldet i dess mest brutala form. Sannolikt försörjde sig flertalet av de kringströvande härstyrkorna genom plundring av de trakter de genomströvade. Visserligen finns tidigt en tross belagd. Men försörjningspatruller kammade igenom landskapet. Ingen vet vad Tagelsborna fick uppleva av detta. Men de odlade säkert inte sitt korn och sin humle ifred. Väpnaren på huvudgården (om nu det lilla domkyrkohermanent varit en sådan) var inte mycket att stötta

sig på, när en dansk armé ryckte in över Värendsgränsen. Man nödgades säkert många gånger tillsammans med boskapen "hålla skogen" för att nu låna ett dåtida begrepp.³³

Några ord om det medeltida varuutbytet. Tagels bönder hade främst behov av salt och torkad fisk, möjligen också av redskap och vapen, därest man nu inte tillverkade sitt järn själv (se nedan). I byte kunde man lämna smör, levande djur, hudar och liknande. Man har misstänkt, att det tidigt fanns en marknadsplats i Rydaholm. Senare är sådana dokumenterade i Värnamo och Alvesta. När norra Europas tätorter, från 1200-talet och framåt växte fram, indikerar detta förekomsten av fjärrhandel. I utbyte mot tekniskt avancerade vapen, kyrkliga textilier, modekläder, vin och torkad frukt ökade leverenserna av smör och levande djur. Även ål kan ha ingått i varuutbytet. Såväl bevarade senmedeltida klosterräkenskaper som spridda godslistor tyder på att landbönder i Finnveden och Varend betalade sin avrad i smör eller till en del i konstanter. Skattebönderna betungades med samma persedlar. Avgälder i form av korn, råg och havre i nu nämnd storleksordning förekom, men var mindre vanliga. Under senmedeltid finns någon ask med honung, ett antal får samt några sidor ollonfläsk med bland skatterna. Dessa sporadiska uppgifter säger inte allt. Men de antyder att boskapsskötseln var central. Sekundärt kan rikt avkastande ålkistor och andra fasta fisken lokalt ha haft ekonomisk betydelse. Att odla brödsäd var däremot arbetskrävande och skedde nästan uteslutande för husbehov. Det godsrika frälset och Nydala kloster organiserade på 1400-talet sina handelsvägar genom införskaffandet av strategiskt utplacerade gårdar längs vägarna till viktiga köpstäder och hamnar. För Tagels vidkommande var stråket över Rydaholm-Ljungby för vidare transport till Halmstad sannolikt den viktigaste livlinan. En annan försörjningsled gick över Alvesta ned till Blekinges hamnar. Men handelsutbytet har säkert varit ytterst ringa, såvida nu inte väpnaren hade resurser att betala för viss statuskonsumtion. Den ensidiga uppräknningen av smör och oxar i olika längder ger ett torftigt intryck. Så var nog aldrig fallet i varje fall inte för

de mera välbeställda. I exempelvis Gregers Matssons kostbok från Stegeborg åren 1487-1492 kan mellan 60-70 olika livsmedel beläggas. Där gick det inte att klaga på variationen.³⁴

Från indicier och analogislut kan flera detaljer kring bondelivet på Tagel dras fram. Men vi kommer aldrig åt vad människorna här utträttade under sin jordevandring eller hur de tänkte och kände. Hade de något svar på livets outgrundliga gåta? I en medeltida källa nedskriven för att styrka en "ansökan" om helgonförklaring av sedermera Sankta Katarina, den heliga Birgittas dotter, finns en berättelse från Släthög nedtecknad 1472. Genom förböner till det kommande helgonet samt löften om gåvor fick en bondefamilj en drunknad pojke återuppväckt från det döda. Huruvida detta kan tas till intäkt för medeltida fromhetsliv undandrar sig min bedömning. Men i en nyligen publicerad studie kring dryg 450 till påvestolen insända nådeansökningar i perioden 1410-1526 från Uppsala ärkestift framträder en annan bild. De sökta dispensererna gällde brott mot den kanoniska rätten. Från Småland föreligger ett 15-tal fall alltifrån den kanik i Växjö som år 1414 var inblandad i ett dråp till ett liknande fall år 1524 med kyrkoherden i Stenbrohult, Isaac Nicolai som en av aktörerna. Det svenska materialet utmärker sig för sina många dråp/våldsamheter ofta i samband med alkoholförtäring samt ett stort antal fall med utomäktenskapliga förbindelser med prästerskapet inblandat. Den sena medeltiden skiljer sig inte speciellt från vad vi senare får kännedom om via domböckerna.³⁵

Tagel under Vasatiden

Sett i backspegeln och ur ett europeiskt perspektiv präglas 1500-talet av de stora upptäckterna, städernas blomstring via ökad internationell handel samt inte minst av att borgare/handelsmän började få stor politisk roll. Reformationen försvagade den katolska kyrkan. Mäktiga biskopar fick mindre att säga till om, när deras stora godsinnahav konfiskerades. Centralmaktens manöverutrymme ökade, när borgare/lågadel stärkte sina positioner. Religionsskiftet med-

förde i Skandinavien en utvecklad kungamakt på nationell grund.

Spanien var det tidiga 1500-talets klart lysande stjärna. Strålglansen minskade dock under seklets senare del. Genom hertigen av Albas förlust av Nederländerna år 1574 och den spanska armadans tillkortakommanden mot England 1588 försköts det ekonomiska centrat norr ut. London, Amsterdam, Rotterdam och Brügge blev slutliga vinnare. De nya städer, som vuxit upp kring industriell tillverkning av kläde nödgades försörja en allt större befolkning. Detta ledde till ökad produktivitet inom jordbruket, främst mätbar i England, Holland och Tyskland.

I ett internationellt perspektiv var Sverige under detta skede en lilleputt. Speciellt om förstoringsglaset riktas mot Småland. Städerna var få och små. År 1571 fanns t ex blott 74 hantverkare sammanlagt i Jönköping och Kalmar. Utrikeshandeln låg under seklet nästan helt i händerna på den nordtyska Hansan. Den inhemska marknaden var begränsad. Från Sunnerbo och Allbo härader gick sannolikt årligen oxdrifter upp till Stockholm, senare även till Bergslagen. Exempelvis fördes från Allbo och Östra härad i Finnveden år 1530 sammanlagt 73 oxar till Stockholm. Omsättningen förefaller beskedlig, om den slås ut på de cirka 1 100 jordeboksgårdar som då fanns. Att man året innan kunnat föra ut skattesmöret från Tagels rågångsgranne Östbo härad på dåliga vägar till Söderköping med hopp om "vinst" förefaller märkligt.

Några revolutionerande förbättringar inom jordbruket verkar inte ha skett i Småland under 1500-talet. Årdrets bill blir större och järnharven får en utökad användning. Korn är fortsättningsvis huvudgrödan, medan svedjerågen vinner terräng. I Sunnerbo ökar havreodlingen. Det är inte säkert att uppodlingen höll jämna steg med befolkningsökningen. Bakom förändringar i kreaturshållningen anar forskarna en tilltagande fattigdom.³⁶

Lars-Olof Larsson har i sina studier av 1500-talets kamerala material visat att i ett par småländska härader kan en ökad skattläggning av

nya gårdar noteras. Allt indikerar en befolkningsökning i perioden 1530-1620. Nybyggen anläggs framför allt inom skogsbygden. Då beskattningen sker per gård kan det bakom en sådana dölja sig flera brukare. Detta leder sent i århundradet till att staten också inför personliga skatter (mantalspengar). En jordeboksgård (som kan brukas av flera personer) hade en areal om 3-5 hektar där korntalet uppgick till 3, cirka 2 hästar, 11 nöt i olika åldrar, 8-9 får och getter samt cirka 5 svin.³⁷

Tyvärr finns inget kameralt material kring Älvsborgs lösen bevarat från Allbo härad. Det enda vi har kännedom om är att i 1545 års jordebok dyker en by upp i Tagel bestående av de förut nämnda fem skattehemmanen och ett domkyrkohegman. Vi får också veta böndernas förnamn. Det är inte mycket att hålla sig till. Mistelås socken dominerades då helt av självvägande bönder (77%). I grannsocknarna Slätthög och Hjortsberga minskade detta relativt till 65-70% för att i det bördiga Aringsås sjunka till hälften. Detta tyder på att ganska påvra förhållanden då rådde i Mistelås. Frälset investerade inte i dåligt avkastande mark.

Inte heller finns några tryckta och bearbetade listor över gränshandeln under 1500-talet publicerade. Men jag inbillar mig att man förde ut kreatursprodukter främst som smör och i utbyte tog in salt och torrfisk. Var Tagels bönder befann sig i detta spektrum är obekant. Även om man inte visste att Columbus upptäckt Amerika, så fick man nog via ett eller annat importföremål ta del av den ökade världshandeln. Men bristen på vettiga kommunikationer i det inre av Småland hämmade utvecklingen. En annan faktor som ledde i samma riktning var gränstrakternas allmänna osäkerhet. Här vistades på båda sidor fredlösa personer, som höll sig undan rättvisan i avvaktan på fredsköp, dvs möjligheten till förlikning genom böter. Handelsvägarna var inte alltid trygga.

De krigiska våldsamheterna fortsatte med obegränsad styrka hela 1500-talet ut. Varje generation fick uppleva krigets gissel. Ett mycket intressant drag i detta sammanhang är dock att de småländska gränshäraderna länge förde en

En yngling från Tagel på väg till kreatursmarknaden för att sälja en ox. Oxdrifterna från Småland till Bergslagen eller Skåne blev förhållandevis omfattande under 1500- talet.

självständig politik. Tidvis gjorde man uppror mot såväl unionskung, kyrka samt fogdar. Man kunde under krigstid vägra betala skatt, då man själv försörjde sig med vapen och bevakade gränsen. Det dröjde en bra bit in på 1500-talet innan bönderna rättade in sig i ledet eller påtvingades en nationell, svensk identitet. År 1521 brände danskarna Nydala kloster i samband med att smålänningarna gjort uppror mot unionskungens. Våldsamheterna fortsatte kring Bergkvara och varade ett eller annat år innan Gustav Vasa kunde hyllas som kung. För eftervärlden är dock Dackefejden 1542-1543 mest intressant. I augusti det förstnämnda året låg Nils Dacke med 200 man i Slätthögs socken för att hindra Gustav Vasas legotrupper att tränga in i Varend. En rebellgrupp mördade samma månad Arvid Trolle på Ed. I denna proteströrelse var Tagels bönder inte överksamma oavsett om de velat

delta eller inte. Nästa urladdning kom i samband med det nordiska sjuårskriget 1563-1570. Den danske fältherren Daniel Rantzau drar 1567/68 med 4 000 man värvade legotrupper genom Småland upp till Östergötland. På tillbakavägen passerade huvudstyrkan sträckan Vrigstad- Värnamo och brände i sin väg. Någon vecka efteråt befann sig Erik XIV med en följande armé om 10 000 man i trakten. Den 17 februari 1568 låg han i härläger i Bästerna, rågångsgranne med Tagel. Även om det var vinter och möjligen dålig framkomlighet skonades inte Tagel. Förödelsen efter dessa krigståg var med nutida synsätt hemsk. Sedan blir det lugnt på "sydfronten" under ett par generationer. Behövde man vila ut, innan man började slås igen? Sanningen är nog inte den antydda utan våldsamheterna försköts geografiskt till andra områden.³⁸

Böndernas Tagel 1600-1785

I slutet av 1700-talet inträffar något revolutionerande på Tagel. Den gamla bondbyn avhyses och ersätts av en herrgårdsdrift under eget bruk. Trots att byn redan år 1662 övergått i frälsets händer och förlorat sin skatterätt, är det ändå först bönderna, senare landborna/arrendatorerna, som helt dominerat arbetet på Tagel. De adliga ägarna fanns på annat håll. Jag har därför i första hand valt, att i den mån källmaterialet tillåter, rikta strålkastarna mot dem, som stod för det dagliga slitet.

Dackefejden ledde till att nationsbygget förstärktes bl a genom inrättandet av en stående armé. Ur denna utvecklades successivt under ett par generationer en tydlig militärmakt. Ekonomiskt möjliggjordes detta av bergshantering. Silver, koppar och järn framställdes med stöd av importerad teknologi till en behövande västeuropeisk marknad. Märkligt nog lyckades det marginellt liggande Sverige svinga sig upp till regional stormakt. I nivå med de verkliga giganterna kom vi dock aldrig. Men tack vare att landet satt på vissa strategiska resurser samt att Sverige lät militären (inte så sällan av utländsk härkomst) organisera m l m hela ekonomin, kunde man under något sekel hålla sig kvar i division II. I princip skulle allt överskott nationen förmådde producera utnyttjas för militärt bruk. Detta ledde till en omfattande byråkrati, vilken producerat hyllkilometrar av handlingar. Innehållet i dessa medger en hyfsad beskrivning av dåtida samhälle. Det militära strupgreppet på Sveriges ekonomiska liv lättar under 1720-talet, då handel, samfärd, stadstillväxt o s v saktliga tilltar. Men mentalt finns militärstaten kvar in i mitten av 1800-talet. Detta yttrar sig främst i samhällets organisation (rättsväsen, länsförvalt-

ning, indelningsverk m m). Även på godsdriftens område är det militära draget synligt.

Ute i Europa sjönk under 1600-talet Spanien tillbaka som ekonomisk stormakt. Den lediga platsen intogs av holländarna, vilka i århundradets slut överflyglas av engelsmännen. Frankrike blir en viktig aktör under 1700-talet. Världshandeln ökade väsentligt. Den svenska rollen var länge blygsam. Det kan nämnas att år 1623 passerade cirka 5 000 fartyg Öresund. Av dessa var 4 800 stycken från Holland. Den svenska "potten" uppgick till 20 stycken. När Holland i århundradets mitt hade 16 000 handelsfartyg fanns i Sverige några hundra. Vi har i nationell iver oftast glömt bort, att vi varit en blygsam del i världens utveckling med vårt marginella läge i förhållande till det ekonomiska kraftfältet. Det senare låg under århundraden på båda sidor av den Engelska kanalen.

Mycket förenklat såg händelseförloppet ut på följande vis. Råvaror från jordens alla hörn hämtades hem på engelska eller holländska kölar. Här tillverkades med hjälp av stenkolseldade ångmaskiner billiga textilier och mängder av manufakturvaror. Detta exporterades till olika marknader. Systemet skapade välbstånd (hos en del), vilket ledde till ökade investeringar i teknik. Den arbetande befolkningen försörjdes till en del med importerade livsmedel. Men efterfrågan på matvaror ledde också till utveckling inom jordbrukssektorn. Det är därför vi under 1700-talets andra hälft kan iakttä starten på den agrara revolutionen i denna del av världen (England, Holland, Tyskland). Sverige fick nöjet att bistå med råvaror. Successivt kom dock investerare, industriidkare och specialarbetare till vårt land, där de länge stod för merparten av den ekonomiska utvecklingen.¹

Tabell 1. Kreatursinnehav, utsäde, höskörd och antalet brukare på Tagel enligt några längder i perioden 1600-1776.

År	Antal hästar	oxar ³⁾	kor ⁵⁾	kvigor	tjurar	får	getter	svin	Utsäde tunnor	Hö-skörd lass	Antal brukare i längden ⁴⁾	Nötkreatursenheter ¹⁾
1600 ²⁾	2	14	22	14		1	-	-	14	-	8	55
1621	6	24	38	14	1	45	38	18	25½	-	11	98
1627	5	13	29	6	-	16	25	6	22	-	8	61
1684	9	-	170	-	-	100	-	-	53	136	13	194
1714	21	-	193	-	-	188	-	-	53	210	14	243
1776	28	-	224	-	-	153	-	-	123	-	29	207

¹⁾ Efter Lagerstedt 1942.

²⁾ En gård saknas i längden.

³⁾ Inkl stutar.

⁴⁾ Antalet brukande familjer är undantagandes 1776 i verkligheten flera än vad längderna förtecknar.

⁵⁾ Fr o m 1684 ingår även stutar, kvigor och kalvar i sammandraget.

Tagels bönder

Hur Tagels bönder, senare arrendatorer, upplevde militärstaten och dess krav lär vi aldrig få reda på. Men en del drag av mera handfast natur kan hämtas ur främst domböcker samt vissa skattelängder. I 1545-års jordebok hette brukarna Nils, Olof, Sven, Jon och Helge. Med undantag för den sistnämnde, där en felläsning är trolig, återkommer samma namn år 1600 i en boskapslängd. Då fanns inte mindre än tre stycken Nils förtecknade. Uppenbart höll man i det kamerala arbetet länge fast vid att ange en gård med namnet på en tidig brukare. Per Skräddare i Tagel som år 1600 såväl är nämndeman vid tinget som kärke, när han anklagar Mistelås präst för förtal mot överheten, finns inte med i boskapslängden. Svengården förekommer i alla uppteckningar till dess att byn avhyses i slutet av 1700-talet. När Danielsgården fick sitt namn har inte undersökts. Namngivningen är ibland något förvirrande. Ibland ersätts den vanliga principen med en väderstrecksbenämning, exempelvis Norregård, Söregård och Nedregård. Hällagården som nog är den gamla Hellegården antyder att det på platsen inte var djupt ned till urberget.

I boskapslängden för år 1600 upptas 8 brukare på de fem skattegårdarna. Domkyrkohermanet saknas i längden. Om det på denna fanns ytterligare 2 bönder, bör utsädet ha varit 16-18

tunnor. Vid ensäde betyder detta en åkerareal om 8-9 hektar.

Bakom alla längder ligger fiskala behov. Staten/militären behövde beskatta fotfolket. Detta medför att man får tolka alla uppgifter med viss försiktighet. Att de många gånger ligger i underkant är självklart. Men ingen vet hur mycket. När man år 1621 återkom till Mistelås blir bilden helt annorlunda, se tabell 1. Då fanns på Tagel elva hushåll mot tidigare åtta. Plötsligt har stutarna vuxit till oxar och antalet nöt ökat från 38 till 51 stycken. Nu hittar också förrättningsmännen 38 getter och 18 svin. De sex fåren har ökat till 45 stycken. Omräknat till nötkreatursenheter har varje hushålls djurkapital stigit med 55% mellan åren 1600 och 1621. Utsädet indikerar det sistnämnda året en åkerareal om 13-14 hektar.

Går vi fram till år 1627 minskas återigen antalet beskattade hushåll till åtta. Följaktligen sjunker också kreatursinnehavet, men betydligt mera än vad man skulle ha väntat sig. Nu kan man hitta många förklaringar till att Tagels bönder på sex år minskat sitt djurkapital med i snitt 22% beräknat i nötkreatursenheter. Men uppenbart är det vanskligt att lägga dessa längder till grund för mera omfattande bedömningar av avkastning och välfärd. Skatteuttaget i 1627 års längd motsvarade i värde från Tagel nio tunnor råg, vilket indikerar att man krävde in 10% av skörden. Av de åtta bönderna var en mycket

välbärgad, Bror i Tagel, medan två tycks ha varit fattiga. De övriga fem parkerar sig på ett genomsnitt jämfört med bönderna inom Slätthög och Mistelås. Hur många utfattiga som därtill fanns, kommer för alltid att vara förborgat.

Boskaps- och utsädeslängden för år 1621 förefaller vara den som är mest tillförlitlig. Då uppförs också sammanlagt sex skäppors utsäde på svedjeland. I medianfallet har ett hushåll på Tagel vid ett korntal om fyra, kunnat disponera 8-9 tunnor råg samt 2 000 l mjölk per år. Dessutom har man kunnat slakta tre kalvar och ett antal får, getter och svin.

Ur mjölken har man teoretiskt kunnat framställa 50-60 kg smör till skatters erläggande.²

Naturen

Den yttre ramen för verksamheten på Tagel under stormakts- och frihetstiden går inte att komma åt. Men några schabloniserade kartbilder samt spridda anteckningar ur häradets dombok ger en del ledtrådar. År 1660 upprättar lantmätare Hans Ruuth en häradskarta. Den är översädd av glest placerade lövskogssymboler. Han noterar att man vanligen inom hägn påträffar "Ekeskogar". Till detta kommer den viktiga ollonskogen. Men det är väl troligt att den triviala barrblandskogen med "fer, Bök, Biörk, Tall och gran" ändå var vanligast. Fer är en dialektal benämning på fura och avser i detta sammanhang äldre tall. Tagelslandskapet utgör inte något undantag. I väster på gränsen mot Rydaholms socken står "Bokhult under Tagell" och längs höjdräckningen från dagens Röslida till Kristiansboda noteras att "denne plan ähr idel Sten skerf och Moras med gran Tall Fer och Biörkeskogh".

Ett drygt halvsekel senare, år 1713, infinner sig lantmätare Peter Hamnel på Tagel. Han upprättar två kartor, de enda vi har över säteriet före modern tid. Såväl torpen som bondbyn har stora beteshagar, i vilka det finns björkskog oftast betecknad som "små" d v s ung. Någon gång finns en gran noterad, lite mera frekvent står på kartan "något talleskough". Byns skogsmark, som hade ringa och "skarpt" bete, bestod av

"krösonris med Furuskog". Våra dagars Mon ligger centralt i detta område. Bortser vi från den sekundära granunderväxt vi nu påträffar här, stämmer beskrivningen utmärkt, om vi till den lägger lantmätarens upplysning att skogen växer på "steenskiärf". Utmarken såväl öster som väster om Tagels by bestod då såväl som idag av furuskog med någon gran eller omvänt av gran och tall med betoning på den förstnämnda. Och så fanns i väster den bokskog, som gemensamt nyttjas av Tagel, Vret och Sutarekullen.

Söder om byn finns ett flertal svedjeland av skiftande ålder. Et par äldre sådana är övervuxna med ljung. På en plats noterade lantmätaren en dunge "af Furuskog" och på två andra, mindre trakter finns "små furuskog". Norregölsmossen var år 1714 trädlös, vilket säkert också gällde ett par andra markerade torvmarker. Någon upplysning om dikning eller slätter står inte att få.

På andra sidan Rydaholmsgräsen fanns under 1700-talet hyggliga arealer bokskog, vilket antyder att hela åssträckningen längs med Rymmen under denna tid var ett sammanhängande bokområde.

Prosten Bengt Hagelbergs kända beskrivning av Mistelås socken från 1766 ger inte många ledtrådar. I denna förekommer en såväl ymnig som vacker och lövrik skog, där smakliga skogsfåglar som järpe, tjäder och orre trivs. Tagel bidrar till ortens prydnad med sitt behagliga utseende. I ängen finns skyddande lövträd, som dock håller på att huggas bort. Även granar ses inom ängsgärdet, vilket prostens finner märkligt, då de förkväver gräsväxten. Utöver de vanliga trädslagen tall, gran, bok, björk och ek räknas även hägg, asp, lönn, lind och sälg upp. Svedjandet har dock tagit hårt på socknens skogar. Förvånansvärt nog pläderar Bengt Hagelberg för skogsplantering efter det att skogarna indelats.

Allbo härads dombok avslöjar ett flitigt svedjande ibland med en del skogsbränder som följd. Någon gång kan man indirekt se att bönderna tillverkat pottaska av bokved eller tjära från medvetet skadade tallar. Dessutom tvingas de tåla salpetersjudning. Allt detta skall i detalj redovisas nedan.

Under den behandlade perioden ökar befolk-

ningen och därmed boskapsinnehavet. Sammantaget leder detta till intrång i skogen. Ny mark röjs till åker och äng. Det utökade kreatursinnehavet medför att betesarealerna vidgas o s v. Landskapet måste i slutet av 1700-talet ha varit mycket öppet och skogen gles. Den senare har innehållit mera trivial lövskog som björk och asp samt sannolikt hyst större arealer bok och ek såväl relativt som absolut om en jämförelse görs med det sena 1900-talets förhållanden. Dessutom tyder olika noteringar om ljung och lingonris på att marken då höll på att magras ut. Det är dock ingen svårighet att i kartmaterialet för snart 300 år sedan i grova drag känna igen den trädslagsfördelning vi har idag.³

Bebyggelsens utveckling

Når Tagel år 1662 övergår i högadelns ägo (se nedan) förändras de ekonomiska förutsättningarna i ett par riktningar. Ett torp, som anlades inom ett säteris rå och rör, fick skattefrihet. Till detta kom den verkliga vinsten, då torparna och deras söner slapp utskrivning till krigstjänst. Motprestationen från torparens sida var att fullgöra dagsverken vid säteriet.⁴ Med stor sannolikhet var detta drivkraften bakom tillkomsten av de nio torp, som på Tagel kan beläggas till 1670-talet. Ytterligare tre torp anläggs under perioden 1720-1730. Lika många kommer till under decenniet 1780-1790. Bebyggelseökningen efter 1720 kan bero på fredstiden. De många hemvändande soldaterna behövde ny sysselsättning efter avdankningen. En ny uppodlingsvåg på torpsidan inträffar i 1700-talets slut. Då diskuterades livligt bland godsägarna om inte det gamla landbosystemet borde ersättas med herrgårdsdrift i egen regi. Den senare krävde en väl utvecklad torporganisation. Sannolikt skall man se nyanläggningen på Tagel av Fällan, Kvarntorpet och Lunden med detta i bakhuvudet.⁵

Uppodlingen är svår att komma åt. Men om man utgår från att ensäde hela tiden var förhärskande och att man sådde en tunna på tunnlandet kan några siffror presenteras (se tabell 1). Åkerarealen år 1600 bör ha legat i interval-

Denna ek vid Gäddevik är sannolikt ett av de få träd som finns kvar från slutet av 1600-talet. Den mäter 1,37 m i diameter samt är 24,4 m hög (2009). Volymen inkl. grenar uppgår till 21,9 m³.

let 8-9 hektar. Den ökar under århundradet till dryga 25 hektar. Mellanskillnaden består av uppodlingen kring de nio torpen, som anlagts efter 1662. Om skattläggningsakterna åren 1684 och 1714 jämförs, så verkar utsädesmängderna var identiska. Detta leder till misstanken att man vid den senare förrättningen kan ha skrivit av den förras värden. Bedömningen blir att inom Tagelsbyn med sina sex gårdar har åkern blott vidgats med 5-6 hektar. Den kraftiga uppodling som enligt protokollen skett mellan 1714 och 1776 från drygt 25 hektar till 60 ter sig något märklig. De under denna tid tillkommande torpen kan möjligen gottskrivas för åtta hektar. Att man inom det centrala brukningsområdet närmast skulle ha fördubblat åkerns areal ter sig egendomligt. Kreatursinnehavet har inte ökat i nämnvärd utsträckning. Inte heller är det troligt att man sått tätare. Något i dokumenten är sannolikt felaktigt. Är det ett tidigt exempel

på skattefusk? Alternativt har man sått tätare än en tunna per tunnland.

Granskas de ovan nämnda skattlägningsprotokollen åren 1684 och 1714, finner man att förrätningsmännen använt lite olika beskrivningar för åkermarkens egenskaper. Den som ligger till de sex gårdarna i Tagels by har två godhetsklasser, där den bästa står för två tredjedelar. Där är det god mulljord eller någon gång förtydligat med "svartmylla". Resten ansågs "nog sämbre af elak jord", vilken var "örig och hård". De åtta torpen hade ännu sämre odlingsmark, där sand, grus och rödmylla blandas med "myckin steen". Vid Jonsboda och Slättatorpet är åkern dessutom "bärgsuur", vilket väl betyder att den vid regn avvattnades dåligt. Om Eriksbygget antecknas, att denna består av "sand och gruusig jord och nästan odugl(ig) blefvet ödhe 1685".

I protokollet för år 1714 får vi veta att åkerjorden är något tungbrukad p g a förekomsten av sten, "röör och flathallar". Det krävdes tvenne par oxar för att "updraga" densamma. I goda år fick man fjärde kornet på den bättre myllan, medan den sämre blott avkastade tre gånger utsädet. Under torrår kunde den med nutida ögon betraktade låga skörden, sjunka ännu mera.

Jag tror att synemännens "röör" är odlingsrösen från de tidigare diskuterade uppodlingarna i perioden romersk järnålder- medeltid. I dagsläget ligger dessa i stenmurarna runt Tagels centrala åkergårde. Vissa rester finns dock kvar i exempelvis Näshagen.

Höskörden togs för varje gård från såväl hård- som mavall. Någon gång antecknas om ången att den var skrin (mager) eller skarp (torr). Kring torpen är den mestadels stenig. Under "medelmåttig godh årsgång" fick man totalt vid sekelskiftet 1600/1700 cirka 200 sommarlass hö. Då beräknade man ett sådant räckte till vinterutfodring av en ko eller i nutid en nötkreatursenhet. Om man fick en mun till att mätta inom ett hushåll, behövde man skaffa ytterligare en ko och skrapa ihop ännu ett sommarlass hö.

Kreaturens antal varierar. Statistiken i tabell 1 är något svårgenomtränglig. Till varje gård eller torp finns en häst eller ett par oxar. När

de senare saknas i någon längd, döljs de bakom beteckningen "nöt". Uppskattningsvis har varje familj på Tagel i snitt haft 5-6 kor. Jag har då antagit att det funnits två brukare per gård samt reducerat "nöten" med ett par oxar. Av resterande djur var 60% mjölkkor. Torpen har i snitt haft hälften så många kor.⁶

Några funderingar kring välståndet

Det är en närmast omöjlig uppgift att skatta försörjningsläget på Tagel kring år 1700. Men här följer några funderingar baserade på det spinkiga källmaterialet. Av mantalslängden år 1702 kan man misstänka att medianfamiljen bestått av två vuxna, en dräng samt två barn, tillsammans fyra personer i konsumtionshänseende. Varje familj har brukat 3,5 hektar åker, på vilken avkastningen var fjärde kornet. De kunde tillgodogöra sig avkastningen från sex kor. En ko mjölkade 500 l och fick varje år en kalv. Uppskattningsvis kunde man "sätta i sig" 250 kg får- och nötkött per familj.

Brutto ger detta ett konsumtionsutrymme per person av 2,5 tunnor brödsäd, 750 l mjölk och 60 kg kött. För sädens vidkommande har jag dragit av utsäde samt en tunna per hushåll som gick till hästen. Återstår sedan skatterna. Dessa är komplicerade då den fasta skatten, jordeboksränta, är uppförd i pengar. Men inget hindrar att arrendatorer och torpare fullgjorde delar av skatten i form av dagsverken. Fem av gårdarna i byn har lika jordeboksränta, vilken enligt protokollet kan fullgöras. Det f d domkyrkohermanet, numera betecknat som kronogården, har nedtaxerats till 5/8 mantal. Den sammanlagda jordeboksräntan för en gård i Tagels by var år 1714 närmare 22 daler silvermynt. Om avräkningen för dagsverket (6 öre), då var reellt, var skatten (arrendet) lika med 112 stycken. Överförs beloppet i smör, så motsvarade det 13 tunnor. I vikt stod då smörtunnan i 16 pund, d v s i runda tal 8 kg.

Sannolikt var det fördelaktigt för arrendatorer och torpare att fullgöra sina skyldigheter i form av dagsverken. Man slapp då att gå omvägen över marknaden genom att sälja sina produkter

och betala arrendena kontant. Detta förutsätter dock att det var en god överensstämmelse mellan avräkningspris och marknadspris samt att den utarrenderade "herregården" verkligen hade behov av alla armar.

På varje hemman satt två brukande familjer. Om dessa tillsammans erlade den antecknade arrendesumman medför det att uttaget teoretiskt ligger kring 20% av den uppgivna avkastningen/arbetsinsatsen. Till detta kommer tiondet, vilket överslagsmässigt medför att en arrendator på Tagel betalade en tredjedel av sin arbetsförmåga i skatt. Nivån är densamma som beräknats för skånska frälsebönder vid denna tid.

En mycket förenklad energibalans skulle kunna se ut så här:

2,5 tunnor spannmål (volymvikt 0,72)	
x 2 900 kcal/kg	= 783 000 kcal
750 l mjölk x 600 kcal	= 450 000 kcal
60 kg kött x 1 500 kcal	= 90 000 kcal
SUMMA	= 1 323 000 kcal
Netto efter avdrag av	
skatt och tionde (30%)	= 926 000 kcal

Nettot förslår till en konsumtion per capita av cirka 2 500 kcal per dag. Enligt nutida synsätt är summan inte tillräcklig. Till detta kommer också förluster orsakade av hantering och lagring samt inte minst att missväxten sällan var långt borta. På torpen torde avkastningen ha varit minst en tredjedel lägre. Överslagsberäkningarna tyder på att längderna är felaktiga alternativt att avkastningssiffrorna var högre. En rimlig slutsats är dock att jordbruket på Tagel för 300 år sedan inte gav utrymme för några stora familjer.⁷

Andra livsmedel

De schabloniserade kartbilderna gör det svårt att dokumentera "grönsaksdelen" i Tagels hushåll. Här fanns med stor sannolikhet en kålgård på varje brukningsenhet, i vilken man också odlade lite kryddväxter. Från åkern fick man också ärtor och bönor samt från svedjelanden rovor. Det är omöjligt att komma åt vad växtriket i övrigt bidrog med utöver vad nedan sägs om humle. I Tagelsbornas kålgårdar fanns säkert

lite lök. Huruvida de odlade sallat och persilja är skrivit i stjärnorna. De måste försommartid ha samlat in en del växter till sallad. Användbara arter var exempelvis maskros och slätterfibbla. Vinbärsbuskar fanns enligt prosten Hagelberg på 1760-talet. Men han andas inget om fruktträd. Linné påträffade dock ett par decennier tidigare päronträd i Alvestatrakten. Plockade man blåbär och lingon, samlade man medicinalväxter och odlade man morötter? Vilka växter utnyttjades till spånad? Lin och hampa fanns dock enligt Hagelberg på varje gård i Mistelås. När kom det första rabarberståndet till Tagel och när sattes den första potatisen i jorden? Jag kan inte ge några svar på dessa frågor. Det råder stor tystnad kring den "gröna sektorn" den aktuella perioden. Förmodligen var den i ett ekonomiskt perspektiv ganska betydelselös och det dröjde länge innan den blev av någon vikt i kosthålllet. En helt annan bild ger dock Skaftarpsbonden Arvid Månssons örtabok från år 1629. Han bodde ett par km NV om Tagelsgränsen och var på sin tid en stor naturläkare. I boken, som till delar är ett kompilat, finns 130 olika växter uppräknade. Av dessa är 50 införda krydd- och medicinalväxter. En del av dessa finns förvildade kvar i floran. Av resterande 80 arter är hälften relativt vanliga i dagens skogs- och betesmark. Så det är högst troligt att dåtida innevånare på Tagel kompletterade en del i mathållningen med såväl odlade grönsaker samt en del från naturen insamlade växter och bär. Men det får vi aldrig veta.⁸

Humleodlingen är däremot mera framträdande. I skattläggningsakten från 1684 fanns på de fem gårdarna i Tagels by sammanlagt 3 000 humlestänger. Avkastningen uppges ha varit cirka 20 lispund (knappt 170 kg).⁹ Olofsgården (kronohemmanet) saknade humlegård. Samma kvantitet återkommer i längden 1714 dock utan angivandet av antal stänger. Värdet av den odlade humlen kan ha varit 25 daler silvermynt, d v s beloppet motsvarar ungefär jordräntan från en av gårdarna i byn. Nu använde man nog större delen i det egna hushållet vid ölbrygd. Förutom att humlet bevarade och gav smak till ölet, hade det flera andra värdefulla egenskaper och användningsområden. Humleodlingen på

Med 3 000 humlestänger kring gårdarna på Tagel under 1600- och 1700-talen har närlandskapet sett helt annorlunda ut.

Tagel lär ha krävt 0,75 hektar god jord, 3 000 raka ungträd 7-8 m långa, en försvarlig andel gödsel samt förhållandevis mycket arbete. Från medeltid och fram till år 1860 var det lag på att varje helt hemman skulle ha 200 humlestänger, så att landet blev självförsörjande. Så blev aldrig fallet. Men i Allbo härad, speciellt kring sjön Möckeln fanns under här behandlad tid omfattande humleodlingar, från vilka överskottet exporterades till de skånska städerna. Det är i nutid svårt att förstå den roll humlen hade i dåtida hushållning. Ännu svårare att fatta är hur Allbo härad med sina magra jordar och sin i relation till dessas behov, dåliga tillgång på kreatursgödsel blev en storproducent av denna

ölkrydda. Till problemen med humlen hör även att odlingarna varit hårt drabbade av insekter och svampar. Denna kulturväxt är svårödlad. På Tagel fanns år 1786 humlegårdar kvar, då deras avkastning förslog till husbehov. Därefter försvinner de i dokumenten.¹⁰

Getter, gäss, höns och bin

De flesta smådjur saknas i alla längder. Märkligt nog har vi inte påträffat vare sig höns eller gäss i bouppteckningar. Men i varje fall de förstnämnda måste ha funnits. Och gäss verkar inte ha varit ovanliga på trakten. Varför man periodvis "glömmer bort" getter är något svårt

Nils i Vret bittade år 1704 en bistock i Boket. Han fick tillstånd att fälla eken, men enligt lag skulle ha dela honungen med Tagels bönder. Dessutom skulle markägarna, i detta fall kronan och säteriet, ha sin del av "kakan".

att förklara. Myndigheternas negativa syn på gethållningen kan ha medverkat till detta. I 1734 års lag förbjöds getter på kronans marker. På oskiftad skog krävdes samtliga delägares acceptans för att någon skulle få ha getter. Ett intressant vittnesmål dyker upp i domboken år 1713. En äldre man i Sävrarp, som då var 88 år, intygade att när han som pojke på 1640-talet vallade getter åt en bonde i Kexås i det område, där senare torpen Röslida och Erngisslabygget togs upp, var där skog. Ett århundrade senare (1742) besvärar sig Tagels och Agnaryds bönder över att två åbor i den senare byn låtit "intaga en ansenlig hop getter til Walgång på samfällt marck om Sommartiden", varvid grannarna fick lida. Ett vitesföreläggande utgår. När målet återkom två år senare framgår att getterna vallades, för att inte komma in på svedjor eller andra intagor i skogen. I grannsocknen Slätthög utgår i mitten av 1700-talet ett flertal vitesförelägganden med vilka man vill förhindra vallgång i oskiftad skog med getter. På Tagel måste det ha funnits stor förståelse för gethållning eftersom dessa

djur förekommer i de flesta bouppteckningar fram till 1830-talet. När Märta Månsdotter i Sandvik avled 1811 fanns fem getter och tre "RisBetabäckar" i boet. Den expressiva benämningen risbitare, oftast om bocken, pekar på problemet med getskötsel, där man vill främja skogsväxt.¹¹

Innan sockerimporten kom igång för o m slutet av 1700-talet, var honung det viktigaste sötningsmedlet. Därav följde ett stort intresse för biskötsel. Parentetiskt kan nämnas att kronan redan på 1550-talet dyker upp som biägare i Allbo härad. Man hade dels "herrebin" d v s egna bistockar, vilka mot ersättning sköttes av någon, dels s k lottebin, där man delade avkastningen med den som värdade bistocken. Systemet gick dock aldrig att upprätthålla. Av sporadiska notiser kan slutsatsen dras att biodling i södra Småland varit vanlig samt haft stor betydelse inom ramen för självhushållet. År 1704 fann Nils Persson i Vret "en Bijstäck i en Ek" på byns allmänning, d v s inom den med Tagel gemensamma bokskogen. Enligt lag fick han

rätt att tillsammans med Tagels bönder dela på en tredjedel av värdet. Två tredjedelar gick till markägarna, i detta fall innehavarna av säteriet samt till kronan, som ägde gården i Vret. Häradsrätten gav skogvaktaren och nämndemanen Anders i Hössjö (Slätthögs socken) order att stämpla ut eken. Någon gång, som år 1784, finns en bikupa med i lösöret efter en avliden. Denna gång gällde det Annika Andersdotter i Bockafällan. Varför Märta Månsdotter i Sandvik år 1811 stod som innehavare av ½ bikupa, vet jag inte.¹²

Ollonsvin

En intressant och tidvis ekonomisk markanvändningsform var ollonsvinsbetet i dåtida bok- och ekskogar. Även detta försökte Vasakungarna beskatta, delvis med framgång. Men eftersom blomning och ollonsättning hos ek och bok är oregelbunden och snitt inte återkom förrän vart sjätte år, gick det inte på sikt att föra upp någon ollongäld bland de stående skatterna.

Boket på Tagel ingick tidigare i ett stort sammanhängande bokskogsområde, som i varje fall sträckte sig från Årån ned till Mistelås kyrka på båda sidor länsgränsen. Ett annat "estimerat" sådant område låg kring Högaklev (Klövabacken) i Slätthögs socken. Detta ligger 4 km NNV Tagels norra rågång. Inom tidsperioden 1750-1825 tillhörde detta Tagelsgodset. Den äldsta dokumenterade tvisten kring ollonsvinen vid Högaklev daterar sig till 1625, då Mistelåsbor sökt sig dit med sina svin till förfång för Slätthögs bönder. De förra uppfattade "klöuffen" som häradsallmänning. När Strömhult blir säteri försöker ägarna till detta att privatisera svinbetet vid Klövabacken. Detta leder till återkommande tvister med jämna mellanrum fram till 1754. Bland allmogen har såväl denna som flera andra bokskogsområden av hävd uppfattats som allmänningar, i vilka alla med i mantal satta fastigheter hade rätt att beta sina svin.

I 1684 års skattelängd, sägs om "Tagell Swen Skattehemman" att det fanns "Bokeskough till gårdens egna Logeswyn när ollon blifwer". Samma formulering återkommer i akten år 1714

med tillägget att ollonsvinsbetet är "communt" d v s gemensamt med Vret och Sutarekullen. Det poängteras i kartbeskrivningen att man inte fick ta in legosvin. Torparna verkar inte ha haft några rättigheter i Boket. Tvist kring rågången i Boket mellan de antydda parterna förekommer i varje fall från 1684 till i början av 1800-talet. Detsamma gäller gränsen mellan Sjuhult, Slätatorpet och Spånghult, där det också fanns bokskog. Det är dock inte enbart ollonsvinen som förorsakar dessa dispyter utan i bokskogen fanns andra värden som möjligheten att bila plank eller bränna pottaska, se nedan.

Ollonsvinen finns med i olika situationer i Allbo härads dombok in på 1700-talets andra hälft. Det är uppenbart att de flesta större bokskogar varit allmänningar i den meningen att kringboende utan lega haft rätt att där släppa sina svin. Man körde sina svin ganska långa vägar och hade någon närboende som mot viss ersättning såg till dessa. Med ett järn brände man in ett s k Skogemärke (år 1733) på svinen innan de släpptes, vilket bl a var ett försök att stävja fusk. Hur tilldelningen av betesrättigheter gick till, ger domboken inte något besked om. Vilka faktorer som ledde fram till att ollonsvinen försvann och allmänningarna gick över i privat ägo är inte undersökt.

Generellt sett gav svinen upphov till en del andra problem, t ex "inbrott" och bökande i rågfällor och ängsstycken. Grisarna skulle därför vara okade och ringade. Hade svinägaren försett djuren med sådana skyddsanordningarna gick han fri, om djuren ändå kom in och gjorde skada. Detta framgår av ett mål mellan Agnaryds åbor och deras östra grannar år 1724. En syn visade att de senares svin, som enligt vittnen saknat ok, skadat Agnarydsbornas rågfällor, vilket skulle ersättas med "9 skeppor Råg in natura" (cirka 230 l). Dessutom skulle de bötfällda betala synekostnaden.

I senare jordeböcker på Tagel (t ex 1776) saknas svin och någon ytterligare hänvisning till ollonsvin står inte att få. Möjligen har vid denna tidpunkt Boket naggats i kanten och inte längre var lika rikt avkastande. Till detta skall läggas att produktionen på åkern ökat något, vilket kan ha

En eller annan gång per årtionde kunde Tagels bönder sätta sina svin på ollon i Boket.

medfört att det lönade sig bättre att lägga på sina svin "på hemmaplan". Ty dessa finns i alla bouppteckningar. När vi hösten 1988 genomförde en del mindre försök med ollonsvin i Boket, försökte vi skatta avkastningen. En rimlig nivå baserad på att var sjätte år var ett rikt ollonår, kunde fastläggas till 10 kg ollonfläsk per hektar bokskog och år. Om Boket i sin glans dagar omfattade 200 hektar och det då fanns cirka 150 personer, som skulle dela på fläsket, blev utfallet en snittkonsumtion av 10-15 kg fläsk per person och år. I en försörjningskalkyl räckte avkastningen till att försörja en person under ett år på nivån 4 000 kcal per dag. Sannolikt var ollonsvinsbetet inte något stort tillskott till överlevnaden hos stormaktstidens Tagelsbor. Men det var säkert ett välsmakande bidrag på matbordet i vissa situationer.¹³

Fisk

Fisket i Rymmen var år 1685 "rämmeligen godt" något som rannsakingen 1714 förtydligar till att det "estimeras" som "godt släpefiske". Detta gav dock inte något till avsalu, då braxens lek

"äro ifrån detta landet bortgången Norr i Siön". I den nämnda förlikningen år 1713 med Vrets åbor, tilldelades Nils i Vret fiskerätten i Svarta göl, numera Södra göl. Det kan inte ha varit stort värde i denna. År 1627 var Bror i Tagel anklagad för att ha "snatat fisk af Jons nät i Siuhult". Han lyckas slingra sig från beskyllningen genom en sexmannaed. (Sex betrodda män intygade inför tinget, att Bror var en hedervärd person och inte kunde ha begått en sådan handling). Om det från Tagel avstyckade hemmanet Hullevik sägs år 1694 att det hade "släpefiske". I ett arrendekontrakt från år 1726 angående frälsegården Strömhult, återfinns ett fast fiske, en katsa i Rymmen. Med viss sannolikhet har det i domboken aktuella torpet Skrytbol, dagens Skrythult, erlagt delar av sitt arrende i form av fisk.

När Gustaf Rappe år 1786 köper Tagel sägs i avtalet att fisket i Rymmen är tillräckligt till "husbehof, men obetydligt til avsalu". Jag inbillar mig sammanfattningsvis att fisket varit relativt friktionsfritt och inte haft något större värde. Om man sätter produktionen till 4 kg fisk per hektar och år, vilket är ett skattat genomsnitt för småländska sjöar av Rymmens typ, så kan man

långsiktigt på Tagels marker dra upp 800 kg fisk per år. Efter rensning återstår för konsumtion 500-600 kg. Slås detta ut på Tagels innevånare under 1700-talet, cirka 75 personer, fick var och en 7 kg om året. Detta är en fiskportion varannan vecka. Det sammanlagda kaloriinnehållet förslög till att föda en person under fyra månader. Fisket bör nog mera sättas på nöjets konto.¹⁴

Jakt

Det jaktliga utbytet från Tagels marker under 1600- och 1700-talen bör i jämförelse med fisket ha varit ännu mera betydelselöst. Efter kontinentalt mönster hade kungamakten försökt tillägna sig jakträtten på högviltet, något som dock aldrig lyckades fullt ut. Redan Karl den store hade på 800-talet reserverat denna statusjakt för sig och sitt hov. Men hos oss dröjde det i varje fall in på 1300-talet innan de första spåren av denna strävan blir märkbar i lagstiftningen. Sannolikt är det dock först Gustav Vasas ambitioner visavi högviltet, främst kronhjort och rådjur, detta blir mera märkbart för Smålands bönder. Lars-Olof Larsson har visat hur kungens djurskyttar vid Kronoberg årligen under 1550-talet fäller en älg, 10 kronhjortar och 100 rådjur. Viltkött var då en eftersökt delikatess. Feodaladeln fick i början av 1600-talet rätt till högviltsjakt samtidigt som de ofrålres jaktmöjligheter beskars. År 1664 förbjöds alla jakt på matnyttigt vilt för den senare kategorin, ett förbud som i princip var giltigt till 1789. Denna situation ledde i hela södra Sverige till omfattande protester, vilka vackrast kommer till uttryck i alla mål rörande tjuvjakt. Även om böterna var höga, så var det inte lätt för adelsmän eller kronans jägmästare, hejderidare och skogvaktare att lagföra brottslingarna. Att så många mål rörande jakt dyker upp i domböckerna beror på avundsjuka och misshälligheter mellan bönder sinsemellan.

Spåren efter jaktutövning på Tagel och i dess grannskap är få. År 1624 anklagas en Sjuhultsbo för att ha fört ett par rådjur till Danmark (läs Skåne). Hur det gick för honom förtäljer inte domboken. Några Slätthögsbor är år 1690

instämnda för tinget, då de fångat harar i fällor. Ett intressant domstolsutslag faller år 1718 inom häradet. Då anklagas en bonde i Västra Torsås av jägeribetjäningen för att ha haft två olagliga jakthundar. Försvaret gick ut på att det var rävhundar, vilka aldrig använts till jakt på något olovligt villebråd. Bonden begärde tillbaka hundarna som tagits i beslag med motiveringen att de gav hans "SmåCreatur...märkligt beskydd". Sedan hundarna försvunnit hade ett tiotal får och getter kommit bort. Hundarna "räntzade Skougen ifrån slijka skadelige Creatur", d v s rävar. Samma år hittar jägmästaren en orrkoja på en myr i häradets södra delar. Den anklagade vet dock inte vem som kan ha byggt en sådan.

Kommeraserådet Steuch, som också ägde Tagel, utfärdade år 1749 ett vitesföreläggande mot obehörigas jakt på Strömhult. Med stöd av ridderskapets och adelns privilegier av år 1723 fick ingen på hans ägor utan lov med "jagande och skiutande framfara, och fogellekarne förderfwa". Intressant nog tar kyrkoherde Hagelberg i sin lyriska beskrivning av Mistelås socken år 1766 upp hönsfåglarna, där järpar och tjädrar bedöms vara "de mest smakelige skogsfoglar"¹⁵

En annan sida av jakten, där dock allmogens medverkan i hög grad var önskvärd, gällde förföljelsen av rovdjur. Detta skedde med fångst i gropar eller fällor samt vid stora av häradet organiserade skall. Speciellt bekymmersam var vargen, som dock haft en märklig periodicitet i sitt uppträdande. En kompetensstrid mellan den utsedde jägmästaren och landshövdingeämbetet år 1718 avslöjar förekomst av vargnät. Ett sådant skulle finnas på varje hemman. Ett decennium senare anklagas ett flertal personer i häradet för att de uteblivit från ett skall. Detta drabbade år 1738 även Anders i Södergården på Tagel samt Daniel i Erngisslabygget. De klarade sig dock från böter, då brukare på adelns sätesgårdar och torp var befriade från "hwarjehanda Cronobeswär, der under ock wargeskallning förstås". Grannarna i Vret och Sjuhult fick dock böta två daler vardera. För detta belopp kunde man inhandla 1/9 tunna råg (cirka 17 l). Åtal riktades år 1732 mot ett par ryttare i Kexås samt Carl i torpet Skog, vilket senare kan vara

De små rågsvedjorna på skogen fick ibland påhälsning av getter, vilka inte alltid lät sig styras av de unga getarna.

Skogen på Tagel. De hade inte i tid färdigställt varggropar. Skottpengar infördes år 1741 på de rovdjur som sköts utom skallgång. För en björn utbetalades 12 daler, för en varg 8 samt för en räv en daler. Rågtunnan stod som ovan i 18 daler. Året efter visar Jonas Swensson i Mexarp upp 7 skinn efter unga vargar samt 3 rävsinn. Mycket tyder på att vargen var problematisk i perioden 1720-1750.

När Carl Rappe år 1786 säljer Tagel med underlydande gårdar till sonen Gustaf finns jakten inte med bland godsets nyttigheter. Min bedömning är att jakten i nästan alla avseenden var relativt betydelselös. Det fanns tack vare uppodling och stor kreaturshållning inte något större utrymme kvar till högviltet.¹⁶

Svedjebruk

Svedjandet gav under århundraden efter boskapskötsel och åkerbruk det viktigaste bidraget till Tagelsbornas försörjning. Nu är svedjebruk inte något entydigt begrepp, då det utöver råg-, rov- och senare potatisodling på skogsmark även innefattar avbränning av ängs- och hagmarker för att erhålla bättre gräsväxt. Men i det följande

håller jag mig uteslutande till den förstnämnda innebörden. Det är inga svårigheter att via skattelängder och domboksmaterial få en bild av ramen kring svedjandet. Problemet är att kvantifiera det hela. Att anlägga ett svedjeland någonstans på utmarken var oftast ett utmärkt sätt att undvika tionde, arrendeavgifter och skatter. Därmed blir en hel del fördolt. Salige Alvestalektorn Lars J Larsson ansåg att det enbart finns en vettig uppgift kring svedjandets omfattning och den återfinns i 1621 års boskaps- och utsädeslängd. Denna hade upprättats för indrivning av en extraskatt. I Mistelås sattes då i snitt 2,1 skäppa råg per bonde på svedjeland. Totalt innebär detta 8 skäppor på Tagel. Jag skall återkomma till avkastningen.

En följd av svedjandet var uppkomsten av skogsbränder. Den torra sommaren 1652 antändes skogen på kyrkoherdebostället i Slätthög varvid omkring 400 bokar och ekar skadades. Jägmästaren åtalade den antydda prästmannen, som dock ett par år senare kunde svära sig fri via en tolvmannaed. År 1684 brinner det i Agnaryd, där skada uppstår såväl på gärdesgårdar som "fälleskog". Oringade svin ställer också till problem i svedjelanden, vilkas primitiva hägnader

är lättforcerade. Även annan på skogen betande boskap tar sig då och då in på de små rågåkrarna. Trätor kring svedjor och rättigheter att svedja verkar att ha varit en del av vardagen.

Statsmakterna syn på svedjande kan kortfattat generaliseras med påståendet, att så länge detta var ett förstadium till permanent odling fick det grönt ljus. Men när det kom i konflikt med kronans intressen svängde attityden in på förbudsvägen. Staten var fr o m mitten av 1600-talet fokuserad på att få goda skatteintäkter, vilka bergsbruken kunde leverera. Om dessas skogstillgångar minskade till följd av svedjande och efterföljande skogsbränder, fanns all anledning att slå till bromsarna. Detsamma gällde inom ekregionen där en konflikt med flottans intressen lätt uppstod, som fallet ovan. Under 1700-talet lossnar successivt tyglarna beroende på försörjningsproblem i skogs- och mellanbygder. Svedjande omges dock med en besvärande byråkrati. Då jägeribetjäningen i form av jägmästare och skogsvaktare var underbetald och vid fällande domar kring svedjemål kunde inkassera en tredjedel av utdömda böter, är det inte underligt att domböckerna vimlar av brott mot skogsordningarna.¹⁷

I 1684 års rannsakningslängd rörande Tagel sägs lakoniskt "Swedieskoug ingen", vilket nog var ett understatement. Trettio år senare finns i motsvarande längd svedjeskog upptagen till tvenne skäppland (1 600 m²) per hemman, d v s totalt för hela Tagel ett hektar. Detta låter modest. Men i den samtida tvisten om rågången med Vret dyker det upp svedjeland i en helt annan omfattning. Även om inte alla är samtida ges en annorlunda bild. På kartan (se figur 8) finns 41 olika ägoområden inlagda inom en bruttoareal av 130 hektar. Lantmätaren kunde inte avgränsa alla ägostycken, då rågångar mot såväl Agnaryd som Vret var omtvistade, varför nettoarealen inte går att beräkna. Men i snitt var ägostyckena drygt ett tunnland stora (6 000 m²). Vid karteringen fanns fem fällor med råg. Vrets var små, mellan 500- 1 500 m², medan de som hävdades av Tagel var större, upp till 6 000 m². Det senare tyder på att ett par hemman eller möjligen alla svedjade tillsammans. Terminolo-

gin varierar från plan, stycke till intaga och fälledunge. En plan om 1 300 m² var risliggande, men obränd. Huggna och obrända fällor skulle så småningom svedjas och besås. En fälledunge innehöll små furuskog, vilket tyder på att den vuxit igen under några år. En genomläsning av akten ger intryck av att området mellan Tagel och Vret för 300 år sedan närmast var totalt söndersvedjat.¹⁸

Domprosten Bonde Humerus, som år 1713 inköpte Tagel satte tillfälligt in sin sväger som förvaltare. Den senare fick en skriftlig instruktion (1715) med följande uppmaning: "Behagar hr Swäger tillsäja både Bönder och Torpare att ingen må fördriste sig; såsom här till af nogre oförswarligen skedt är; huggia Swedjeland efter eget behag". När någon hade behov av ett sådant skulle vederbörande anmäla sig hos förvaltaren och ange skälet till detta. I nästan steg skulle "hr Swäger" anvisa tjänligt ställe, där svedjande utan skada kunde ske. Samma år tecknade Humerus ett arrendeavtal med Peter Lång, i vilket han tillåter den senare att ta upp en årlig svedja om högst ett tunnland. Men blott om reparationer på byggnader och tak krävdes. Svedjandet skulle företas vid markskillnaden, där godset skadades minst. Jag förmodar att Lång skulle betala husunderhållet in natura med skörden från svedjelandet. I ett senare arrendekontrakt från 1739 förbjuds svedjandet på skogen. Där emot kan det tillåtas i beteshagar och ängar för att främja gräsväxten.

Hur långt fram i tiden svedjande fortsatte på Tagel har inte gått att utröna. Men i Gustaf Rappes kvarlämnade dokument från rättsliga tvister finns ett utslag från år 1803, i vilket han anklagar någon i Sjuhult för att ha bortfört en gårdsgård om 395 alnar (237 m). Denna stod runt en rågfälla. De brända stammarna (smetveden) som skyddat svedjan från boskapens påhållningar utgjorde 20 lass. År 1798 synas skogen söder om Föreberg, när Gustaf Rappe ansökt om att där få anlägga ett manufakturverk. Bergmästare Sandström besiktigade då skogarna vid Tagels norra gräns. I de flesta fall fanns skog, vilken mer än väl förslog till verkets behov. Han påträffade dock "ung och tillväxande" skog efter

Lantmätare Peter Hamnels karta år 1713 över "nedhuggne Fällor" inom gemensamt ägoområde mellan Tagel och Vret

Figur 8. Schematiserad renritning av lantmätare Peter Hamnels karta över del av Tagel år 1713. Bestånden 11, 12, 32 och 38 är nuvarande Fridungen.

”förra tiders ymnigare Svedjeland”. Det tilläggs att åboarna i Hullevik och Föreberg även under senare år ”ärhållit utsyning till svedjande”.¹⁹

Det är närmast omöjligt att komma åt avkastningen på svedjelanden. Normalt har man angivit att finnråg gav tionde till tjugonde kornet, vilket är en mycket hög siffra jämfört med samtida åkrar, där korntalet fyra verkar ha varit normalt. Vid ett antagande om att varje helgård på Tagel sådde två skäppor och torpen en, så blev tillskottet av brödsäd från skogen i slutet av 1600-talet 10-15%. Detta då under förutsättning att korntalen var de ovan angivna. Men det hela är en skattning. Utfallet kan ha varit mycket bättre.²⁰

Svedjandet var viktigt, men hur betydelsefullt det var, går inte att komma åt.

Pottasketillverkning

Vid framställning av tvål, såpa, glas och textilier utnyttjades förr ett kaliumkarbonat gemenligen kallat *pottaska*. Innan denna på 1870-talet började tillverkas syntetiskt fick man de största kvantiteterna genom att bränna träd och trädeldar. Hos oss var främst bok- och björkved intressanta. Textilländerna Holland och England hade länge hämtat sin pottaska från Polen och Baltikum. Under 1600-talets krig hade man tidvis problem med sina leveranser, vilket ledde till att handelsmännen sökte sig till danska hamnar. När därför pottaskan dyker upp i Allbo härads dombok under 1640-talet är det säkerligen efter ”förfrågan” från Ronneby eller Karlshamn.

Askan kunde enkelt framställas genom bränning av vedhögar ute i skogen. Men denna bondaska behövde renas och särskilda kalcineringsugnar eller raffinaderier byggdes. Ett sådant uppfördes år 1753 på häradsallmanningen Ideberg, fågelvägen 10 km i NO riktning från Tagel. Då fick ”Brukzpatron Högaktad Hr Olof Fahleen” rätt att mot ersättning bygga på allmanningen samt efter utsyning och betalning utnyttja ”nedbläste och torre samt toppfornade Boker”. Året efter stämmer Fahlén en bonde i Kexås som i stället för bokaska lämnat bränd jord. Pottaskebruket var i drift fram till 1801.

Men redan 100 år tidigare levererades pottaska från Slätthög till ett bruk i Växjö. Domboken har få notiser kring denna allmogenäring. År 1689 är det en tvist i Klasentorp i Slätthög och 40 år senare förvägras en regementspastor i Rickelsboda utsyning av boken till ”Påaskebränne” i bokskogen kring Klöven. Den senare hävdades då av säteriet Strömhult.²¹

På Tagel dyker pottaska upp år 1714, i den dispyt som då fördes mellan säteriets ägare och Nils i Vret. I förlikningen förbjuds den senare att bruka bokskogen, ”som är obytt mark till pottaskebränne eller annat sådant” vid ett vite av 93 daler silvermynt. Det senare om nu avskriften är riktig motsvarade 7 tunnor råg och verkar väl tilltaget. År 1742 var det en tvist om fällda boken på Spånghults ägor. I en motsvarande träta år 1773 inom samma område, hävdar Tagels företrädare att dyrbart bokskogsvirke inte får användas till ved, vilket Sjuhultsborna gjort. I båda dessa fall är det tänkbart att möjligheten till framställning av pottaska låg bakom.²²

Materialet rörande den småländska pottaskan vad avser kvantiteter är så pass otillförlitlighet, att det inte går att åstadkomma mer än en översiktlig generalisering: Näringen har haft stor inverkan på bokskogen och medfört att denna minskat i omfattning. På Tagel har säkerligen vare sig arrendatorer eller torpare haft någon rätt till sådan bränning. Bokskogen värnades av säteriets förvaltare och hade annan användning. Detta är säkert roten till att Boken ännu idag finns kvar. Vid en jämförelse är det glest med bokskog på omkringliggande skattejord. Denna observation styrks av en karta Lars-Olof Larsson framställt på basis av några längder från 1754. Då bedrevs en omfattande pottasketillverkning i Slätthög men ingen i Mistelås.²³

Husbehovsvirke

Det vardagliga skogsutnyttjandet finns sporadiskt med i bevarade handlingar. Detta har dock sällan förorsakat några problem på Tagel, då skog alltid funnits i överflöd. Långt fram i tiden utnyttjades skogen tillsammans med grannarna ”öx om öx” samt ”klöf om klöf”,

Svedjan brinner S om Lilla Gäddevik i maj 1977.

d v s den var samfällad. Först när skogen fick ett större egenvärde, började man hävda sin äganderätt. Det årliga behovet på Tagel var under 1700-talet omkring 500 m³, vilket inte varit några svårigheter att plocka ur de 1 000 hektar skog som då fanns. Den främsta produkten var ved till matlagning och uppvärmning. Därefter behövde gärdesgårdarna då och då underhållas medan efterfrågan på byggnadsvirke inte varit speciellt hög. Det viktiga lövfodret skall kommenteras nedan.

Ek- och bokskogen

För militärstatens skogspolitik stod de bärande träden i centrum. Flottans försörjning med skeppsvirke leder efter 1638 till att en skogsstat organiseras, vilkens uppgift blir att övervaka de föreskrifter som införs i nya lagar och förordningar. Utöver skeppsvirke behövde man master samt storverksträd till broar, slussar och försvarsanläggningar. Brott mot skogslagarna, i vilka ekhugget intar en särställning, är en mycket

vanlig typ av mål i 1600-talets domstolar.

Redan år 1637 anklagas bönderna i Tagel och Sjuhult för att de fällt tre stycken ekar. Av den oklara formuleringen kan man möjligen misstänka att de barkat ekar till garveriändamål. Men när samma personer sakfälls år 1642 har de uppenbart huggit ner ekar för att tillverka skepp, d v s båtar till sitt fiske i Rymmen. Bror i Tagel får böta 3 mark för ”träet” samt 40 mark för att han överträtt ett förbud. Beloppet var i värde lika med två rågtunnor. I samband med säteribildningen försvinner Tagels arrendatorer från domboken eftersom adelns sätesgårdar var undantagna från alla bestämmelser. Men i omgivningarna fortsätter jakten på förbrytare. Nils i Sutarekullen förordnades till syneman år 1683 för att följa skogvaktaren till Villarp och Mexarp samt besiktiga ”hwad onyttigt och odugeligt Eker” som där var skadliga för åker och äng. Sådana fick huggas och utnyttjas. Men man skulle plantera ett par nya i stället. Ett decennium senare hade en ek blivit bränd i någon av dessa byar. Tinget beslöt dock, när det hela behandla-

des, att man skulle vänta med dom, för att se om eken, trots skadan, inte skulle grönska.

År 1696 fick åtskilliga personer inom häradet plikta med kroppen för att de olovligen fällt boken. Men inom Sjuhult tillät man samtidigt bönderna att fälla 60 stycken risekar, vilka stod åkern till men. Den senare kunde inte besås till följd av alla ekar. Men tillståndet skulle underställas landshövdingen för godkännande. En storm drog samma år förbi Slätthög och fällde en del boken. Man var då nödsakad att söka tillstånd för att upparbeta dessa. I 1712 års dombok dyker en intressant fråga upp. Landshövding Axel Banér vill ha allmogens synpunkter på hur man bäst utför ekplantering. Svaret blev att där ek och bok "är wahnt att växa" kan det gå för sig om planteringen infredas, d v s hägnas. Men de ekar man i mannaminne planterat hade mest gått ut. Man hade slagit pålar runt plantan på alla sidor och tillverkat en "Planterekasse". Tyvärr hindrade denna sol och regn att nå plantan. Inget nytt under solen frestas man säga. Båda synpunkterna har haft full relevans under senare decennier. Det är svårt att få ek att gå till på vanlig skogsmark. Den skadas visserligen idag av vilt i stället för kreatur. Men de plaströr som ett tag var populära hade samma brister som 1712 års planteringsskydd.²⁴

De i lag påbudna *planterhagarna* lär inte ha varit vanliga i Allbo härad. Våren 1750 hade en bok blåst ned och slagit sönder gårdsgården kring en planterhage i Elmeberg (Västra Torsås socken, några mil söder om Tagel). Kreatur hade kommit in och förstört 20 stycken bokplantor. Hejderidaren åtalar nu två markägare. Då målet inte återkommer i domboken, vet vi inte utfallet. År 1755 blev kronoskogsvaktaren Magnus Lång frånstulen sin stämpelyxa. Denna hade missbrukats av ett par bönder, vilka försett elva ekar med kronostämpel. Böter utgick.²⁵

När kyrkan brann i Mistelås tilläts år 1721 utsyning av 80 stycken ekar inom socknen samt inom moderförsamlingen Slätthög. På Tagel begärde domprosten Humerus år 1727 ett vitesföreläggande mot avverkning av bok och ek riktat mot rågångsgrannarna. På Vrets marker inom samma område ger dock häradsrätten året

efter tillstånd att hugga fyra ekar. Fr o m 1746 försvinner möjligheten att i detalj följa utsyningarna av ek och bok, då enbart en klumpsumma uppförs i domboken för hela häradet. Men uppsikten över ekarna fortsätter och år 1748 är ett par Agnarydsbor illa ute. De klarar sig dock från böter, då de åtta ekar man avverkat varit gamla, "iholige och fornade" samt legat några år. Den ovan nämnde skogsvaktaren Lång verkar ha varit väldigt nitisk under 1750-talet, då han närmast vid varje ting uppträder och anklagar någon. År 1750 sakförs änkan Annika Pärssdotter i Björkefållen för att ha fällt en ek. Fyra år senare stäms Per Swensson i Sjuhult för att ha huggit toppen av en ek. I båda fallen tycks de åtalade ha värt sig genom att med handen på bibeln svära sig fria. Detsamma tycks bli fallet, när Jöns Persson i Agnaryd samma år anklagas för att ha bränt en ek. De nämnda tilltagen var vanliga och syftade till att bli kvitt de ädla lövträd, vilka gav allmogen så mycket bekymmer. Successivt lättar restriktionerna med först efter 1830 (1873) slår befrielsens timme. Det senare leder till att det blir glest med ek på angränsande skattejor.²⁶

I Agnaryd var det år 1756 tvist om nävertagning samt olovlig huggning av "2ne redskapsbjörkar". De senare antyder att man medvetet kunde skada björken för att få s k svallved till yxskäft och liknande. Året efter utsätter bönderna på Sjuhults Norrgård ett förbud mot att få "linne bast" på deras ägor. Två personer fälls 1758 för ett sådant tilltag. Hustru Brita Persdotter i Sjuhults Södergård har iförd manskläder tagit åtta marker lindbast värderade till en daler silvermynt per mark. I värde motsvarade detta sju får.²⁷

Tjära och kol, salpeter och järn

Ur skogens träd utvanns tjära och kol. Vid framställning av järn och salpeter samt en hel del andra produkter åtgick mängder av ved. Allt detta blir då och då synligt i domböckerna. I södra Småland bedrevs s k tjäruväckeri, varvid man med yxa högg bort delar av barken från den nedre delen av tallstammen. Efter några år

Relativt omfattande salpetersjudning bedrevs på Tagel omkring år 1800.

när skadestället impregnerats med fenolhaltiga ämnen högg man loss trästycken, vilka torrdestillerades i avlånga, lätt sluttande diken. På Tagel finns två strukturer kvar i marken, men det är oklart om de utnyttjats för detta ändamål, då jag inte i något fall påträffat kolrester. En enda gång skymtar tjäran i dokumenten. År 1708 ansöker "Hr ÖfverInspector" Krutmeijer vid tinget om ett förbud för "Tiäru och Becks kiörande", vilket sägs fördärva Tagels åkrar. Läckte tunnorna vid transport och var detta så allvarligt? Någon större tjärtillverkning har nog aldrig skett inom Tagels rämärken beroende på de dåliga transportmöjligheterna. Häradets stora tillverkningsområde låg längre söderut, där avståndet till utskeppningshamnarna inte var så långt. Mot detta talar ett rättegångsfall år 1751 där Strömhults ägare åtalar en bonde i Lyåsa. Denne uteblev från rätten, då han rest till Ronneby med tjära. Men såväl beck som tjära tillverkades för eget bruk. På Tagelsgränsen fanns i slutet av 1800-talet intill Nippekull ett "tjärbränneri". Hur detta var organiserat, är det ingen som vet.²⁸

Hur man tidigare framställde sitt *smideskol* på Tagel är obekant. Vid den senaste inventeringen har man hittat ett antal gropar, vilka bedömts

vara rester av kolning. Men jag har ännu blott hittat kolrester i en enda. Däremot finns en handfull kolbottnar, vilka dock i de flesta fall är sentida. Men en del kan härstamma från Gustaf Rappes manufakturverk vid Föreberg. Det är inte helt otroligt att man från Tagels norra delar kan ha kolat och sålt kolen till Andersfors bruk vid Åråns utlopp ur Rymmen. Dit var det bara en halvmils slädtransport över Rymmens is. I oktober 1833 omkom den 23-årige drängen Isak Abrahamsson från Jonsboda. Enligt dödsäng- den blev han "vådeligen död under en kolryss i Tagels mark".²⁹

Vid *salpetersjudning* tog man hand om den nitrathaltiga jorden under ladugårdar, vilken i stora kärl kokades upp med vatten. Efter detta silade man bort alla orenligheter och den erhållna vätskan indunstades. Den så kristalliserade salp- tern blandades med svavel och kol (från alved) till svartkrut. För att framställa 1 kg salpeter åtgick 1,2 fastkubikmeter ved. Mellan åren 1649 och 1804 var den urinindränkta jorden under ladugårdarna hos landets skattebönder kungligt regale. För tillverkningen av salpeter hade ett särskilt indelningsverk organiserats. Med vissa års mellanrum kom sjudarna till bönderna och ibland uppstod trassel, väl avläsbart i domböck-

erna. Systemet ändrades i början av 1800-talet då en särskild skatt, den så kallade salpetergårdens infördes. Varje helt hemman skulle årligen leverera 4 kg salpeter till kronan. De forna sjudarna blev nu entreprenörer. När man lärt sig tillverka salpeter industriellt i mitten av 1800-talet avtynade verksamheten med salpeter själv. År 1808 tecknade i varje fall Gustaf Rappe ett avtal med salpetersjudaren Gudmund Hoffman. Rappe står för alla kärl som behövs för sjudningen inom Tagel samt för transporten av dessa mellan tillverkningsplatserna. Dessutom skall han se till att all långved blir framkörd. Rappe betalade 1 riksdaler 32 skillingar till Hoffman för varje framställt lispund (8,5 kg). Hoffman, som skulle ankomma Tagel den 1 maj 1809 medförde erforderligt manskap som han själv avlönade. Vid behov köpte han råg från Tagel för 12 riksdaler tunnan. Det framgår inte av protokollet hur mycket sjudarna producerade. Men en påskrift antyder att Hoffman kan ha levererat cirka 300 kg salpeter av så god kvalitet att det berättigade till prishöjning. Det kan parentetiskt nämnas att ett par salpetersjudare är mantalsskivna på Tagel åren 1749-1751.³⁰

Järn var en synnerligen viktig råvara. Tidigt kunde man i Småland framställa järn med lite olika teknik. På gränsen mot Tagel men inom Kexås marker ligger en slagghög. Den är odate-rad, men visar nära släktskap med motsvarande rester inom Sunnerbo och Möre. I de senare folklanden var den medeltida järnhanteringen omfattande. Här användes myrmalm. När sjömalmen i Rymmen och Rusken först kom till användning är inte klarlagt. Men misstankar finns, att det har ett samband med anläggandet av Nydala kloster. Cisterciensermunkarna var specialister på framställning av järn. Vid Nydala fanns alla förutsättningar för detta i form av malm, skog och rinnande vatten. Uppfattningen delas dock inte av alla. På 1620-talet kommer holländska entreprenörer in i bilden med såväl kunskande som kapital i bakfickan. De utvecklar bl a Huseby bruk och några decennier senare Ohs bruk, båda inom räckhåll för Tagel.

Det går inte att spåra hur Tagels bönder och torpare fick tag på sitt järn. Den enda slag som

jag påträffat ligger intill Rymmen vid torpet Sandvik. Men den kan härstamma från ässjan i en smedja.

Det finns många frågetecken att rätta ut kring den sydsvenska järnhanteringen. Att denna i alla bemärkelser centrala process ännu har så många vita fläckar på de översiktskartor, som publicerats, förvånar mig något.³¹

Handel

Jordbrukarna på Tagel behövde tillförsel av salt och sannolikt järn. Möjligen ingick även torrfisk i handelsutbytet. Successivt med ökad internationell handel kommer enkla "lyxartiklar" in i bilden t ex på klädområdet. I utbyte hade man smör, hudar, humle samt möjligen tjära och pottaska. Hur handelsområdet såg ut, vet jag inte. Domboken pekar på att Allbo härads export gick över Blekinges hamnar. Men även den västra vägen över Rydaholm mot norra Skåne och Halmstad bör ha utnyttjats. Inomskärs var de små metropolerna Jönköping och Växjö intressanta liksom marknader i Värnamo, Moheda, Alvesta och Rydaholm. Mistelåsborna hade från 1760-talet sin egen marknad i Feltinge mellan Tagel och Agnaryd.

Då jag inte återfunnit några dokument, vilka kan belysa förekomsten av fjärrtransaktioner, finns inget att ta på. Även om lantmätare Peter Hamnel år 1714 antecknade att Tagel låg "på Skogbýgden", så var man ingalunda isolerad. Före säteritiden hade man skyldighet att på anmodan utföra kronoskjutsar, vilket sedan avräknades den stående skatten. Det var en sådan order Måns Börjesson i Tagel år 1624 vägrat att utföra och vilken ledde till böter. Han skulle ha kört spannmål till Jönköping från något icke angivet kronomagasin. Mest besvärande torde dock allboiternas ekkörslor till varvet i Karlskrona ha varit. Detta drabbade dock inte Tagels landbor, men störde under 1700-talet många bönders vardag. Inte heller verkar Tagelsborna nämnvärt ha drabbats av gästgivarskjutsar och annat. Dock klagade år 1628 bokhållaren, välförstående Erich Månsson att han på resa till Sunnerbo vid ankomsten till

Tagel blivit överfallen och hotad av bönderna "Broor och Suen Råff" i byn. Han var i behov av skjuts. Tyvärr lämnar domboken oss i sticket och nämner inget om upphovet till bråket. Men de båda bönderna dömdes vardera till åtta dagar "wid Vatn och Brödh" i häradsfängelset. År 1645 krävde Bodil i Exhult att Per i Tagel lämnade över ett svärd, som hennes man sänt hem från Danmark (Skåne?). Hur detta hamnat hos den senare framgår inte. I november 1712 var sex bönder i Tagel instämnda för att de försummat att köra hö till Karlshamn. Dessvärre återkom inte målet i domboken, sannolikt för att säteribönder var undantagna från kronoskjutsar.³²

Varuomsättningen på de småländska marknaderna är helt fördold. Några siffror från Lilla tullen i Kalmar år 1634 visar, som man kan vänta, på att smör, kött, hudar och levande kreatur tillsammans med lite tjära och några bräder utgjorde sortimentet. Det är i detta fall, om nu längderna visar på den totala omsättningen, möjligt att skatta betydelsen. Utslaget per person var varuutbytet 1,5 kg smör, 8 liter spannmål och 50 g kött. Dessutom infördes till Kalmar ett kreatur per var tjugonde person. På motsatt håll, i Sunnerbo presterade härads bönder inte ens sådana mängder, när gränsen till Danmark passerades. År 1607/08 gick 12 kor över denna. Stammen torde ha uppgått till 8 000 djur. Folke Svedenfors, som publicerat uppgifterna, anser dock att det ringa antalet speglar de då höga tulltaxorna. Smuggling var vanligt. Ett antal räv- och ekorrskinn fanns med i varufloden, vilket tyder på att jakten ännu inte helt spelat ut sin roll.³³

Inte heller Jönköpingsborgarnas export över Halmstad är av någon större betydelse. Årligen i decenniet 1633-1643 utfördes 2 400 bock- och getskinn tillsammans med 50 sådana från rävar. Däremot, om den samtida utförseln över Blekinges hamnar granskas, kan en stor export av enestakar från Småland beläggas. De utnyttjades i Danmark till djurgårdar och andra hägnader. Senare gick såväl pottaska som tjära samma väg. Jag bedömer dock att handelsomsättningen på Tagel varit ringa. Utförsel av smör har bekostat införsel av salt och järn.³⁴

Kvarnar och sågar

Utöver att kvarnar var helt nödvändiga inom bondehushållet hade de en stor fördel för alla besuttna såsom ett hjälpmedel vid beskattningen. Detta förklarar det stora intresse såväl stat som feodaladel hade för denna del av hushållningen. Vid kvarnkommissionens skattläggning år 1628 fanns inom Mistelås blott en mindre tullkvarn i Agnaryd. Men på Tagel har Joen Hofman en "arendequarn", på vilken han skall ha malt till sin granne Per Persson. Joen blir anklagad av "inspektoren öffuer Quarntullen" och får värja sig med en tremannaed. Då ärendet inte återkommer i domboken man man gissa att det rörde sig om en mindre skvaltkvarn, som tillfälligtvis lånats ut. För den intäkten skulle man tydligen betala skatt. En skvaltkvarn för eget bruk beskattades inte, sannolikt för att verksamheten var omöjlig att kontrollera.³⁵

Kvarnarna i Agnaryd, ty de blir så småningom två, byggs ut med vattenhjul och beskattas. Bakom en av dessa skymtar Tagels ägare, i detta fall Hedvig Mörner, som ägde en gård i Agnaryd. På Tagel fanns enligt rannsakingssprotokollet år 1684 en skvalta på Svensgården. Den gick med "flods" d v s vid vår- och höstflöden. Eriksgården saknade kvarn, medan Nilsgården besatt en liten skvaltkvarn. Det senare gällde även Gudmundsgården. Trettio år senare (1714) heter det: "Strömmar finns inga af stort värde uthom några små bäckar", i vilka det förr stått kvarnar. Nu fanns endast en som utnyttjades av hela byn. Inte heller hade man någon möjlighet att sätta upp en "sågmylla", då vattenflödet var för dåligt. Av trätorerna med Vret 1704-1714 framgår att det i nuvarande Prästabäcken sannolikt stått en kvarn, då svedjemarken norr om denna benämndes Kvarnafällorna.³⁶

När Gustaf Rappe köper Tagel 1786 fanns tre kvarnar, "hwilka förmala all gårdsens mæld". De kunde då ge viss inkomst. Var dessa har legat är numera obekant.

De första vattensågarna kom till Småland under 1500-talets första hälft. Samtliga var då liksom långt senare antingen knutna till kronan eller frälset. Det kostade en del att såväl bygga

sågen som att skaffa sågblad och kunnig arbetskraft. Längre konkurrerade alternativa metoder som skrädning/bilning och kransågning med de ineffektiva vattensågarna. Men som en effekt av flottans utbyggnad införs främst från Holland ny teknik som så småningom letar sig in i Småland. Norr om Strömhult i Slätthögs socken byggdes år 1661 traktens första kända vattensåg. Några detaljer kring denna är inte kända. Men när Tagel och Strömhult ett århundrade senare ingår i samma "koncern" inräknades det förra godset i sågens omland. Tagels säteri inklusive tio torp bedömdes ha ett årligt behov av 20 tolfter bräder (av okänd dimension). Vill man se de noterade 144 bräderna i ett annat perspektiv behövde varje Tagelsbo ungefär två sådana årligen. År 1787 ansökte Gustaf Rappe om att få bygga ett nytt enbladigt sågverk vid Föreberg. Några handlingar som belyser utgången har inte påträffats.³⁷

Krig och naturkatastrofer

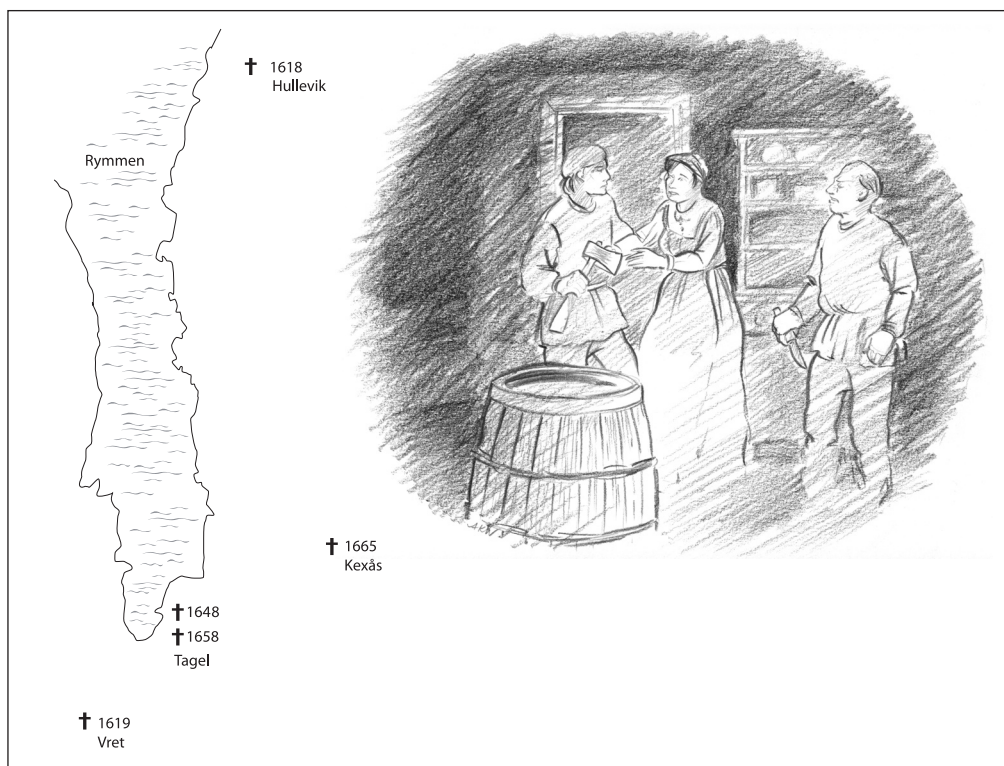
År 1612 faller en dansk ryttarhär in i Varend. Den överraskar och besegrar bl a ett bondeuppbåd i Blådinge. Av en fyra år senare upprättad längd framgår att sex kvinnor i Mistelås socken blivit änkor. Där återfinns vi Brita och Kerstin i Sjuhult samt Gertrud i Sutarekullen. Lars-Olof Larsson, som publicerat dokumentet, anser att utöver de tre stupade bönderna i Tagels grannskap, kan man räkna med att minst lika många ogifta karlar gick till de sälla jaktmarkerna. Olycksåret 1612 brann delar av Tagelsbyn av okänd anledning.

Krigen plågade allmogen under ytterligare ett sekel. Av en bevarad mönstringsrulla från Kronobergs regemente år 1627 kan man se att krigsmakten hade låg popularitet. Vid Allbo kompani, som bestod av 97 man infann sig 17 mannar till mönstringen. Inte mindre än 48 soldater "höll skogen eller tredskades hemma". Ytterligare 27 stycken hade rymt under marschen till mönstringen. Sex man hade giltigt förfall. Dessvärre för desertörerna blev de som regel förr eller senare fasttagna. Några danska fiendehärrar nådde aldrig upp till Tagelsområdet.

Men oron för detta fanns. Däremot har man fått vidkännas "obehag" när egna trupper tågade mot den danska gränsen eller senare efter 1658 skulle bekämpa återerövringsförsök. Vid dessa "durchmarscher" fick man leverera livsmedel och hö, svara för inkvartering samt ställa upp med skjutsar. Dessutom var det inte ovanligt att bondeuppbåd sammankallades för att förstärka de mera välutbildade yrkessoldaterna. De senare rekryterades till delar i varje fall från 1620-talet ur socknens rotar. År 1623 utskrevs två drängar från Tagel till soldater och året efter ytterligare en. Någon soldat figurerar visserligen i domboksmaterialet runt Tagel då och då fram till början av 1700-talet. Men efter säteribildningen år 1662 var det här slut på utskrivningar.

I februari 1644 drar en armé om 10 000 man ned mot skånska gränsen. Men denna "skara" samt en liknande år 1657/58 med samlingsplats i Ljungby, verkar mest ha drabbat områden väster om Tagel. I Ljungbytrakten fanns i oktober 1676 delar av den svenska armén om 12 000 man. En sådan militär operation krävde ett stort försörjningsområde. Att Tagels bönder varit påverkade är självklart, då de fanns mindre än tre mil från uppsamlingsområdet.³⁸

Indirekt var krigen problematiska på ett annat sätt. Av 400 ryttare vid Smålands kavalleriregemente återstod efter "träffningarna" med danskarna år 1677 utanför Lund och Landskrona 150 man. Den så uppkomna "bristen" i rullorna om 250 personer skulle snabbt fyllas, varvid lokalsamhället fick en betydande brist på arbetskraft. En annan följd av krigen och därav betingad näringsbrist var återkommande pester. Men såväl den som år 1630 och den åren 1710/11, vilka drabbade Kronobergs län, verkar ha passerat Mistelås och Slätthög utan nämnvärda ingrepp i befolkningen. Värre kan dock olika kreaturssjukdomar ha varit. Fäsjuka finns noterad 1682 och 1724. I det senare fallet dog 700 djur i Allbo härads norra delar till följd av att någon fört in smittad boskap från Skåne. Vid denna tid hade dock samhällsutvecklingen nått dithän att en primitiv form av försäkring bildats. Genom sammanskott ersätts de värst nödlidande. En svår storm finns omnämnd

Figur 9. Inom en dryg mansålder inträffade på Tagel fem mord eller dråp. Totalt kan den vuxna befolkningen i byarna Tagel, Vret, Hullevik och Kexås ha rört sig om ett cirka 75 personer. Avståndet mellan Vret och Hullevik är 8 km. Såväl med avseende på areal som befolkningstäthet bör man ha legat högt i dåtidens mordstatistik. Bilden illustrerar när Swen Börgesson i Tagel år 1658 stack ned sin måg vid en träta om ett lakekärl.

1674 och skogseldar drabbade Slätthög 1652 samt Tagel 1665. Sju år senare brinner det hos arrendatorn Ingemar Pettersson i Tagel. Säteriets ägare var inte alltid befriade från statliga extraskatter. År 1710 är det exempelvis en dispyt mellan denne och arrendatorn om vem som skall står för durchtgåspengar och förhöjningen av fjärdepartsräfsten.³⁹

Sammantaget kan man lugnt utgå från att vardagen för Tagels bönder och senare arrendatorer/torpare sällan var en dans på rosor. Sörgårdsidyllen saknades helt.

Trätor och bråk på Tagel

Vid fjärdingsting i Sköldsta den 26 februari 1613 döms Olof i Tagel för att ha misshandlat

grannens barn. Bötesbeloppet motsvarade värdet av en tredjedels tunna råg. Därmed inleds i domboken en lång rad vardagshändelser, i vilka de på Tagel boende figurerar, oftast i negativa sammanhang. Den bild av Tagelsbornas liv och leverne som domböckerna ger skiljer sig knappt från den andra tidigare fått fram. Såväl i Rydaholm som Slätthög och för den delen i hela häradet framträder en bild av ett samhälle med betydande våldsinslag. Äran, hedern var viktig. Fattigdom leder till olika tillgreppsbrott. Dispyter förs kontinuerligt kring ägo- och gränser och staten försöker, som ovan visats få ordning på skogs- och jaktfrågor. Specifikt för perioden är alla sexualmål, vilka i ortodoxins Sverige verkar ha varit ekonomiskt inbringande för dem som hade del i böterna.⁴⁰

Mellan åren 1618 och 1665, d v s på ett halvt sekel inträffade fem dråp eller mord på Tagel eller i dess grannbyar (figur 9). Medelbefolkningen i det aktuella området var säkerligen under 100 personer. Bortsett från ett tragiskt barnamord, så är bara män i farten. Som mest har populationen karlar vid varje dråpstillsfälle varit 30- 40 stycken. Sannolikheten att bli drabbad eller indragen i en sådan allvarlig händelse som ett dråp var mycket hög. En vanlig kombination tycks vara trångboddhet, fylleri och fattigdom i ett samhälle som till det yttre var plågat av krig och våldsamheter. En märklig händelse uppdagades vid ett dråp i Hullevik 1618. Under en fest högg två bröder till värden, Måns i Hullevik, ryttaren Hallsten i ryggen med yxor, så att denne dog. Gärningsmännen tog som vanligt "skogen", d v s de höll sig undan rättvisan. Genom detta klarade de livhanken, då den dräptes släkt accepterade en ättebot, en medeltida sedvänja. Boten skrapades ihop av de skyldiga samt deras släktingar och uppgick till värdet av minst 100 kor. Trots en dödsdom, så verkar rättsapparaten ha accepterat överenskommelsen mellan parterna. Mördarna fick behålla livet och gick fria.⁴¹

Ett dråp i Tagel 1658 berodde sannolikt på en långvarig tråta förorsakad av trångboddhet. Oluff Nilsson, som bodde "i stuga och gårdh medh sin Svärfadher, dock hwar till sin duuk och disk" hade vägrat denne att utnyttja sitt "Låkekaar" (sannolikt en trätunna). Oluff hade i vredesmod hotat svärfadern, Swen Börgesson, med yxa. Men den förres hustru, Ingrid Swensdotter, hade gått emellan och skyddat sin far. Den senare hade dock dragit sin kniv och tillfogat mågen svåra sår av vilka han senare avled. Då Oluff på sin dödsbädd erkände att han provocerat fram situationen samt bett sin svärfar om tillgift tillika med att Ingrid bad för sin faders liv, skonades denne. Han dömdes dock att böta 50 dalar silvermynt, vilket var värdet av 14 tunnor råg. Swen Börgesson skulle också stå uppenbar plickt, d v s inför församlingen be om förlåtelse, innan han fick njuta sina salighetsmedel.⁴²

Hedern var viktig för 1600-talets Tagelsbor. Det var inte helt ovanligt att man anklagade varandra för tråta, stöld, jaktbrott eller sexuell

beblandelse. År 1643 kom Anders Jönsson i Tagel inför rätta. Hans hustru hade beskyllts av grannen Jöns Jonsson för att ha haft "Lägersmåhl" med Bror Persson. Det hela hade sin upprinnelse i att Anders och Bror trätt om någonting, varvid ömsesidiga beskyllningar utslungats i vredesmod såväl om olaga jakt som olovlig beblandelse. Rätten fann emellertid att hustru Elin Olufsdotter var oskyldig och nu helt frikändes från alla beskyllningar. År 1683 anklagade gårdsfogden på Tagel, Hans Håkansson, rättsaren därstädes, Anders Åkesson, för tjuvnad. Samtliga i allmogen intygade att detta var osanning, då Anders i alla tider uppfört sig "som een ährlig och reskaffwandhes Man ängnar och wählstår". Det är okänt vad ryktesspridaren fick för straff. I många fall förliktes parterna och betygade inför rätten, som satte "Konungens frid dem emillan", varefter ingen skulle den andra oförrätt göra "antingen medh ord eller gerningar" (1633).⁴³

Sexualmålen är dubbelt så vanliga som dråpen under 1600-talets första hälft. Ungefär vart femte år dyker det upp någon från Tagel inför tinget och som anklagas för att ha "besovit" grannens piga. Om båda parter var gifta, var och en på sitt håll, utdömdes regelmässigt dödsstraff (för dubbelt hor). Denna omförhandlades lika regelmässigt till dryga böter. I alla kombinationer utgick penningabot. År 1618 befriar sig drängen Måns i Tagel med en tolvmannaed från beskyllningen att ha lägrat "Nilsis hustru i Tagell" eller legat i säng med henne som han "ähr beröchtat före". Allvarligast blev situationen för ogifta Karin Nilsson som legat med änklingen Jöns i Tagel under 1648. Beblandelsen ledde till ett barn, som hon "heemligen födt uthi een Lada och strax fattat uti (?) Halsen och strypat dett medh Heendherna". Barnliket upptäcktes och Karin bekände denna "grofwa gerningh" godvilligt. Hon benådades inte till livet utan dömdes att omedelbart "i bålre brennas". Sannolikt blev hon halshuggen innan kroppen brändes "androm till exempell och Warningh". År 1704 hade femmänningsryttaren Gudmund Gudmundsson i Vret belägrat Gunilla Persdotter i Tagel. Ryttern fick plikta "Corporaliter" d v s undergå spöstraff.

Ett av flera märkliga ting med alla tröttsamma sexualmål är att den manliga parten långt fram i tiden kan svära sig fri medelst en tolvmannaed. Ett ännu märkligare fall avslöjades år 1755, då drängen Johan Eriksson i Tagel lägrat "lediga Qwinnespersonen Maria Jonasdotter". Hon framfödde ett "oäkta pigebarn". Han fick böta 10 daler silvermynt, vilket han inte kunde betala. Straffet omvandlades till 14 dagars arbete på residenset i Växjö. Dessutom skulle han betala 4 daler till kyrkan samt stå för barnets föda till dess det "sig sielfft nära" kunde. Det märkliga i detta mål, var att föräldrarna anmälde det för domstolen.⁴⁴

Arrendatorn (förvaltaren) på Tagel, Peter Lång, var år 1731 i slagsmål med Håkan Nilsson i Sjuhult. De förliktes dock. Men Lång dyker upp i flera mindre vackra sammanhang. År 1736 kom han full till kyrkan och gjorde "buller", något han genom "brännvinsadvokaty" slingrar sig från under en process som pågår i flera år. Det första rejäla brännvinsmålet noteras på Tagel år 1749. Då anklagar länsmannen Anders Danielsson i Tagels södergård för olovlig försäljning av brännvin. Troligen läggs målet ned då länsmannen har svårt att få vittnen. Han och hans yrkesbröder var dock ihärdiga i mål som dessa, då de åtnjöt del av utdömda böter. Brännvinsfrågans politiska hantering under frihetstiden är ganska förvirrad. Men år 1741 infördes ett förbud mot husbehovsbränning, vilket är anledningen till ovanstående mål på Tagel.

Ett riktigt drängslagsmål inträffade år 1748 i samband med ett slätteröl. Drängen Per Andersson i Simonsäng tog struhtag på sin yrkesbroder Per Larsson i Tagel, varvid han även kallade den senare såväl kanalje som hundsvott. Per Anderson fälls och får böta sex mark silvermynt för stypgreppet och två gånger sex mark för "oqwädsord". Beloppet motsvarade då 5-6 dagsverken för en kvalificerad arbetare.⁴⁵

Dåtidens mest brutala mord/dråp med utsträckt misshandel inträffade i Mexarp år 1755. Det har i romanform år 1982 presenterats av Allan Rydén, som förlägger en del händelser till Tagel. Men i domboken saknas dessa.⁴⁶

Varför försvinner Tagelsborna ur domboken?

Utan att i detalj ha granskat alla mål som berör boende på Tagel i häradets dombok, så kan enkelt konstateras att efter säteribildningen 1662, så försvinner de ur denna. Medan det mellan åren 1620-1659 går att räkna ihop hela 51 mål i vilka bönder på Tagel förekommer, d v s cirka 1,4 mål per år, så reduceras dessa i perioden 1710-1750 till 14 stycken (0,4 mål per år). I det senare tidsavsnittet tillkommer dock ett stort antal fall, där ägarna tar ut lagfart, kontrollerar inteckningar eller ansöker om vitesförelägganden. Men adelns landbor utses aldrig till nämndemän, synemän eller brofogdar. Jag tror inte, att domprosten Humerus uppmaning till sin svåger år 1714 att denne skulle verka för att arrendatorerna skulle leva rättskaffens och fridsamt, haft någon inverkan på det stora bortfallet. Däremot kan jag tänka mig, att hade man som ägare möjlighet att sälla fram mera fridsamma personer som arrendatorer och torpare, blev detta en realitet. Ytterligare en faktor är tänkbar. Det är inte uteslutet att fogden/förvaltaren löste en del problem internt. Ett felsteg kunde sonas med några extra dagsverken, varvid man slapp tingsföring.

Under 1730-talet försökte statsmakten genom olika åtgärder förbättra produktiviteten i jordbruket. Ett medel var införandet av byordningar, vilka dels skulle avlasta häradsrätterna från en massa triviala mål, dels få bönderna att samverka. Landshövdingarna tillställdes år 1742 en mönsterbyordning med uppgift att se till att denna infördes. Märkligt nog ingav "Samtelige Åboerne i Tagel" vid sommartinget detta år en skrivelse om "Gran-och Bye Sämja". Dessvärre blev denna aldrig avskriven och infördes i domboken. Den saknas också i Tagels arkiv.

Det är inte känt om Tagels ägare samlade sina bönder och torpare till gemensamma överläggningar. Sådana s k landbostämmor är exempelvis kända från Bergkvara under 1700-talets andra hälft. Utöver att man då förhandlade om villkor, så kan även andra typer av meningsmotsättningar ha diskuterats. Först ett århundrade senare blir sådana sammankomster vanliga på Tagel.⁴⁷

Husen

Det är närmast omöjligt att ge en beskrivning av Tagels by. Vi vet från en karta hur de olika gårdarna var placerade, men har inte mycket att ta på när det gäller byggnadernas utseende och placering. Allmänt anses att manbyggnaden i södra Småland var ett s k sydgötiskt hus, en högloftsstuga. Stugan i mitten omgavs av en eller två höga loft (bodar).

I rannsakningshandlingarna 1684 finns 61 olika hus uppförda, vartill kommer fem byggnader kring säteridelen, som då håller på att bebyggas. De flesta hushåll har var sin sätesstuga, bod och ladugård. Men det är svårt att veta varför de sannolikt tolv familjerna blott har nio lador och lika många fårhus sammantaget. Då talas om att det vid säteriet Rymningeholm fanns stall till 32 hästar, vilket 1704 reducerats till hälften. En husesyn år 1714 redovisar fortsättningsvis 16 spiltrum varav 13 stycken var någorlunda behållne. Jag får ett intryck av att det kan förekomma en del överdrifter i protokollen rörande i varje fall säteridelen. Sammantaget fanns dock enbart kring Tagels centrala åker i början av 1700-talet omkring 70 olika byggnader. Lägg därtill 30-40 stycken på torpen, så förelåg ett visst behov av bräder och plank, då husrötan var snabb. Men skogen räckte mer än väl till alla byggnader. Det märkliga är dock att inte någon såg fanns närmare än vid Strömhult. Men skälet till detta diskuterades ovan.⁴⁸

Räckte resurserna på Tagel till?

En granskning av målen vid Allbo häradsrätt under perioden 1600-1750 leder till hypotesen att tvister kring markanvändningen ökar över tiden. Det är svårt att bedöma skälen till detta. Antingen har befolkningen ökat eller också kan nya produkter såsom pottaska med lönsamhet framställas och avsättas på en marknad. En kombination av dessa två är fullt tänkbar.

Befolkningen på Tagel kan ha ökat svagt under 1600-talet, dock med vissa bakslag i samband med missväxter både på 1650- och 1690-talen. Förhållanden blev mera stabila under 1700-talet,

då en långsam men säker befolkningstillväxt inträffade. Lars-Olof Larsson kalkylerar med en svag folkökning om 0,5% årligen i Mistelås under 1600-talet. Mellan åren 1700-1750 kan denna siffra ha fördubblats till 1%. I Slätthög var den motsvarande tal för århundradets andra hälft 0,8% per år.⁴⁹

Näringslivet undergick inga revolutionerande förändringar utöver att järnhanteringen introducerades. Men om denna påverkade Tagels arrendatorer och torpare vet ingen. Behövde man från Ohs bruks sida ta upp malm i Rymmen och kunde någon från godset tjäna en slant på körslor för detta? Sannolikt var efterfrågan på tjänster låg. Även bränning av pottaska och försäljning av humle torde ha legat på en blygsam nivå.

Av ett flertal mål i domboken rörande större bokskogar (Boket, Klövbacken, Ideberg m fl) kan man se, att dessa betraktades som allmänningar. De utnyttjades fritt av alla som hade i mantal satta gårdar. Men här sker en successiv skärpning, som antyder att avkastningen från dessa i form av ollonfläsk, pottaska och bokplank blir mera värdefull. De större markägarna ifrågasätter andras rättigheter, vilket leder till att bokskogarna delas upp på kringliggande fastigheter. Processen kring Boket på Tagel kan följas under 100-150 år innan läget stabiliseras. Även övrig skogsmark blir så småningom indragen i samma händelseförlopp. Den har varit ganska värdelös och många gånger brukats gemensamt. När det emellertid blir trångt på skogen, börjar tvisterna. Vret, Sutarekullen och Tagel för diskussioner kring bl a Boket mellan 1670 till omkring 1800. I Sjuhult, som nog är en avstyckning från Tagel, ansåg man sig fram till 1790-talet ha skogsrättigheter såväl inom Boket som på andra sida Rymmen vid torpen Jonsboda och Sandvik. I Hullevik, likaledes en äldre avstyckning från Tagel, betraktade man skogen vid Bockafällan och den på Mon som gemensam. I delar av den senare betade kreaturen från Bästerna. Rågångarna mot Kexås och Agnaryd fick sin slutliga dragning först på 1830-talet.

När torpen togs upp på Tagel efter 1660-talet började grannarna protestera. Det fanns då en laglig rätt för dessa att hindra anläggning av

Tingsrätten beslöt år 1673 att det nyuppförda torpet Kristiansboda under Tagel skulle rivas ut. När så inte skedde, tycks grannarna ha satt eld på skogen samt rivit ner torpet.

mindre torp. Såväl uppförandet av Slättatorpet i väster som duon Röslida och Erngisslabygget i öster föranledde protester. I det senare fallet ansåg Vrets åbor att man hade betesrättigheter. Bäst kommer dock dessa tvister i dagen kring torpet Kristiansboda.

I november 1665 har en syn av skadorna efter en skogseld som inträffat på "Tagelby skogh" genomförts. Då åborna från Bästerna, Hullevik och Föreberg, vilka voro misstänkta för eldens utsläppande, inte var närvarande, uppsköts ärendet. Dessväre återkom det inte vid nästa ting. Med viss sannolikhet har den anlagda branden något att göra med Kristiansboda, som bör var uppfört vid denna tid. Ty vid vintertinget 1673 besvärar sig bönderna i Bästerna över "Christianstorp upbyggt på bysens almenning" och begärde att detta måtte ödeläggas. Det låg på

byns bästa "mulebeet, heela bolbyn till meen". Efter besikting beslöt häradsrätten att Christiansbo skulle utrivas enligt skogsordningen av år 1664. Ett år senare besvärade sig fogden på Tagel över att Bästernas bönder av "illwilja nedrifwit Cristiansbotorp" såväl hus som gärdesgårdar. Hur det hela avlöpte har inte kunnat utrönas. Kristiansboda står den dag som är på plats.

Det går här att diskutera ytterligare en orsak till uppkomna tråtor kring rågångar utöver de två som inledningsvis torgförts. På Tagel kan ledningen ha varit såväl svag som korrupt. Detta leder till att grannarna kan ha gjort intrång. För sådana pågå under tillräckligt lång tid etableras en vana, en urminnes hävd. När någon efter en eller annan mansålder försöker återta sin rätt möts denne av motstånd.⁵⁰

Det är en omöjlig uppgift att ge några säkra

data kring välfärden på Tagel, även om jag tidigare dristat mig till några överslagsberäkningar. På lång sikt klarade man sig, ty eljest skulle odlingarna lagts ned. Men periodvis när pest, olyckor, missväxt och våld drabbade innebyggarna, kunde det bli minst sagt kärtvt. När domboken år 1623 berättar att kronogården på Tagel står öde, så vet vi inte orsaken. År 1655 betecknas Danielsgården som skattevrak. Den kunde då tillsammans med flera andra gårdar på trakten köpas av Robert Douglas, se nedan.

År 1678 är det en tvist mellan befallningsmannen på Tagel, Lars Slöttman och en torparänka. Tyvärr namnges inte torpet. Torparen hade varit skyldig Tagels ägare, Hedvig Mörner, en summa pengar. Slöttman eller senare stavning Slötman hävdar i det svårtolkade målet att då änkan var utfattig och torpet under ett år legat öde, så hade han vidtagit åtgärder för att sätta det i stånd "uthi sijns Herres intresse". Vid samma ting upplästes en lista på utfattiga personer, vilka bodde på gårdar tillhöriga grevinnan Mörner. Dessvärre finns ingen specifikation. Men ett par år senare hittar vi en lista med personer, vilka resterar i skatt till Hedvig Mörner, varur följande utdrag kan göras:

Sven i Tagel blev 1671 skyldig 2 dr "Dödh i största fattigdombh"

Knut Jönsson i Tagel skyldig 7 dr 8 öre

"Dödh i stor fattigdombh"

Änkan Karin i Tagel skyldig 4 dr 4 öre

"utfattigh och kan inthet beatala"

Carl i Tagel skyldig 6 dr 24 öre "utfattigh dhödh"

Peder i Eketorpet skyldig 15 dr "Åboen rompt (rymt) tilijka med hust."

När skulderna uppkom omkring 1670 stod ett dagsverke i en dryg daler. Läger man till uppgifterna i högra delen av längden, att Eriksbygget ett par år senare var öde, kan man utgå från att välfärden i slutet av 1600-talet inte var särskilt jämnt fördelad. Man kan ana stor nöd och förtvivlan på Tagel.⁵¹

Nu kan det aldrig ha legat i någons intresse att ha utfattigt folk på Tagel utan periodvis har ägarna säkert stöttat arrendatorer och torpare.

De förra ville ha intäkter och de senare ville lika självfallet betala så lite som möjligt. Helt rättslös var man inte. Av ett intyg från år 1732 i Tagels arkiv framgår att sju torpare ingått ett avtal med den ovan nämnde förvaltaren Peter Lång om arbetets fördelning och omfattning. Några år i slutet av 1730-talet är märkligt nog komministern i Mistelås tillsynsman på Tagel. I maj 1739 skriver han till sin principal, kammarrådet Wulfenstierna, och uppmanar denne, att han vid sitt nästa besök på Tagel inte skall acceptera någon skattelindring, som torpare eller bönder kan komma att begära. Ingen var högre beskattad än att han kunde betala. Dessutom var det lätt att få någon annan, som kunde erlagga den nu mellan parterna överenskomna skatten, därest nu någon sade upp sitt arrende.⁵²

Från mitten av 1700-talet och fram till Gustaf Rappes tillträde som ägare år 1786 är det tyst. Några räkenskaper finns inte bevarade och papper kring eventuella tvister har inte bevarats (se dock avsnittet bouppteckningar nedan). Försörjningsläget verkar dock ha förbättrats avsevärt efter ett bottenläge kring 1720. Betydligt flera personer börjar kunna betala mantalspengar. Åkerarealen ökar, delvis efter anläggning av nya torp. Men viktigare var nog att åkerns produktivitet steg. Om uppgifterna i bevarade längder är riktiga så ökade avkastningen från fjärde till åttonde kornet. Den successiva övergång från korn- till rågodling, som under 1700-talet observerats i södra Sverige och vilken leder till ökad mängd vegetabilier i kosten, var säkert giltig även på Tagel.⁵³

Säteribildningen

Till följd av 1600-talets krig ökade adelns makt enormt. En faktor var svag statsledning, en annan ett korrupt belöningssystem, där de besuttna inom sig fördelade landets intäkter. Så fick exempelvis fältmarskalk Lennart Torstensson år 1647 en förläning om 151 gårdar, det s k friherreskapet Virestad. Bland dessa ingick fem skattehemman i Tagel. Torstensson erhöll nu rätt att under sannolikt en begränsad tid uppbära de stående skatter dessa gårdar normalt skulle erlagga till kronan. Några år senare (1651) do-

nerades kronogården i Tagel till överste Anders Björnefelt. Han fick denna med full äganderätt. Kronogården såldes relativt snart till den skotskfödde fältmarskalken Robert Douglas. Det är oklart hur friherreskapet Virestad gick över till den senare. Men den 16 mars 1652 mottog Douglas en donation om 135 hemman i Småland, däribland de fem i Tagel. Av dessa bildar han år 1658 ett säteri.⁵⁴ Jag har i årtionden funderat över hur Douglas kom över Tagels skattegårdar. Som ovan nämnts var åtminstone Danielsgården i Tagel skattevrak såväl 1655 som 1658. Detta innebar att ägaren inte kunnat betala sina skatter till kronan under tre år. Då tillföll gården staten som i sin tur kunde försälja den till annan oftast till priset av sex års skatter. Men så enkelt var det inte vare sig att köpa skattevrak eller andra skattegårdar, då det fanns en rätt för släkten att träda till jorden under förutsättning att de kunde betala. Vid säteribildningen 1658 antecknas alla Tagels gårdar som skattevrak enligt en sammanställning av J A Almquist. Men i tingsprotokollen för år 1662 framgår att Douglas köpt skatterätten av bönderna, varvid han bl a efterskänkt två års utlagor. De senare förklarade sig "wähl förnögde, och således sin Skatterätt Godwilleligen afstå". Med Lars-Olof Larsson kan man fråga sig hur frivilligt detta köp var. Så sent som åren 1670 och 1671 infann sig Corporalen Jöns Pedherson i Broaskog vid tinget och anklagade Jöns Nilsson i Kängshult och Jöns Jönsson i Tagel för att de i hans frånvaro "och långliga dienst, honom owitterligt hade försålt ½ Tagel skatte som honom arffallit efter sin Sahl. Föräldrars döö". Den förstnämnde meddelade dock rätten att gården legat som skattevrak i över fem år. Här kan man ana att en orätt begåtts. Inget hindrar att bönderna i Tagels by genom överhetens uttag av alltför stora arrenden nödgats sälja sin skatterätt. Det var inte omöjligt att manipulera fram skattevrak. Läger man därtill effekterna av en känd hungersnöd år 1650, bondeuppror i Närke år 1653 samt det oinskränkta och korrupta adelsvälde som rådde under 1650-talet är mitt ställtips att säteribildningens rättsliga grund var tveksam. Men vi får aldrig veta om misstanken är riktig.⁵⁵

Inrättning av säterier blev våldsamt populärt under 1600-talet. I korthet innebar detta att en adelsman ståndsmässigt bebyggde sin egendom. Vederbörande åtnjöt full frihet från statliga skatter för all jord inom en mil runt denna (frihetsmilen). Underställda bönder och torpare slapp skrivas ut till soldater. Det kan nämnas att mellan åren 1600 och 1660 steg adelns innehav av landets samlade mantal från cirka 20 till 60%. Detta innebar att 0,5% av Sveriges befolkning fick intäkterna från mer än hälften av landets odlade jord. Antalet säterier ökade tiofaldigt till cirka 3 000 stycken i mitten av århundradet.⁵⁶ Skattefriheten gällde ursprungligen endast ärvd frälsejord s k ypperligt frälse, men kom under 1600-talet även att gälla nybildade säterier. Robert Douglas och hans arvingar har säkerligen inte gjort rusttjänst för Tagels gårdar, vilket de borde ha gjort. Det finns dock enligt mantalslängderna en ryttare boende på Hällagården 1707 och ytterligare en på Sörgården år 1715. Hur det var med den ståndsmässiga bebyggelsen är svårt att bedöma. Det är oklart om det var fältmarskalken själv eller hans änka Hedvig Mörner som gav order om uppförandet av en karaktärsbyggnad på Herrön. Här finns ännu idag rester av någon byggnad. Grevinnan Mörner lät enligt tidens sed döpa säteriet till Rymmingeholm, ett namn som dock aldrig blev accepterat. Det förekommer dock i olika handlingar en bit in på 1700-talet. P G Vejde har hittat ett syneprotokoll från början av 1680-talet av vilket framgår att en halvfärdig ståndsbyggnad då skulle ha stått på Herrön med måtten 28 x 11 m. Kvarvarande stenfundament styrker detta. Flera skäl talar för att byggnationen blev halvhjärtad. Säteriet som sådant var relativt perifert i släkten Douglas-Mörners ägor. Den reduktion Karl XI påbörjade under 1680-talet gjorde äganderätten osäker. Robert Douglas köp av Tagel ansågs tydligen så tveksamt, att den ursprungliga donationen drogs in till kronan. Enligt mantalslängden 1685 hade bönderna i byn betalat mantalspenning året innan, då Tagel "wardt hemfallet Cronan". Hedvig Mörner lyckades dock återlösa Tagel genom att erbjuda kronan andra gårdar. Vid bytet, som skedde med

Adelheid von Schmiterlöws ungdomsvision av herresätet Rymmingeholm. I början av 1890-talet.

Herrö från Strandavägen i oktober 2005.

stöd av uppgifter i jordeböckerna, uppstod ett tillgodohavande för kronan. Märkligt nog dröjer sluttransaktionen av det senare till år 1750. Någon gång efter 1682 påbörjades uppförandet av en "Säterij-Bygning" i Näshagen. Denna bestod av en enkel träbyggnad med några rum, en bod samt en bagarstuga. I öster låg några ekonomi-byggnader.⁵⁷

Ägarlängd

Fältmarskalk Robert Douglas avled 1662. Det föll på hans änka, Hedvig Mörnens lott att leda och utveckla säteriet. När hon avled omkring år 1700 inträdde deras son landshövding Gustaf Douglas i Tagels ägarlängd. Där blev han inte kvar särskilt länge, då han avled redan 1705. Däremot är hans änka Beata Margareta Stenbock flitigt antecknad som innehavare av säteriet i häradets dombok. Hon sålde Tagel år 1713. Under de dryga 50 år ätten Douglas ägde Tagel tycks anknytningen till gård och bygd ha varit minimal. Gissningsvis besökte knappast någon enda ägare Tagel. Säteriet var en investering, ett medel att bibehålla förmögenheten. Förvaltningen var passiv.

År 1713 inköpte den relativt välkände domprosten i Lund, Bonde Humerus (1659-1727) Tagel för 5 000 riksdaler silvermynt. För denna summa kunde man inhandla 425 tunnor råg. Tagels något osäkra rättsliga ställning framgår indirekt av att Humerus som oadlig fick köpa säteriet. Det var först när hans änka år 1728 gift om sig med en friherre Wulfenstierna, som lagfart kunde begäras. Det är för mig gåtfullt, varifrån domprosten fått sin förmögenhet. Han var son till en kyrkoherde i Lekaryd (N Alvesta) och gift med Anna Steuchia, dotter till ärkebiskopen i Uppsala. Humerus var en lärdomsgigant och på hans meritlista står att han var professor i matematik/astronomi (1702), i österländska språk (1712) och i teologi (1718). Han visade ett visst intresse för Tagel, vilket berörts ovan. Han har t o m varit på plats. Paret Humerus var barnlöst och något år efter makens bortgång gifte den 25 år yngre hustrun om sig med kammarrådet Jonas Wulfenstierna. Den senare med här-

stamning från en ryttare i Skaraborgs län, skrev sig till en gård i Enköpingstrakten. Ett par år efter Anna Steuchias bortgång blev han formell ägare till Tagel. År 1743 övergår ägarskapet till Wulfenstiernas måg Carl Magnus Adlermarck också han skriven till samma säteri (Hacksta) i Enköpings-Näs socken. Till professionen står han som vice lagman i Södermanlands län.

Om entreprenören och landshövdingen Gustaf Fredrik Rothlieb avsåg att utveckla någonting på Tagel efter köpet av säteriet år 1749, vet jag inte. Men då han redan efter två månader överläter köpet på kommerserådet Elof Steuch (1687-1772) var han troligen blott mellanhand/bulvan. Steuch hade gjort en akademisk karriär i Lund. Genom ett rikt gifte med danskan Anna Kristina Juel kunde han år 1723 påbörja ett omfattande godsköp i Kronobergs län. Han var vid köpet av Tagel innehavare av Strömhult. Det förra betingade 70 000 daler kopparmynt enligt lagfartshandlingen. Tyvärr går det inte att beräkna Tagels andel, då köpet samtidigt omfattade minst sju andra hemman. Det stora komplexet Tagel/Strömhult var inte hans huvudsäte utan det förblev Oby gård i Blädinge. När Elof Steuch avled övergick godset Tagel-Strömhult till hans änka, som i sin tur sålde detta år 1785 till landshövding Carl Rappe.⁵⁸

Säteriets organisation

Då några räkenskaper inte finns bevarade från Tagel och inte heller någon nämnvärd korrespondens mellan ägarna och deras representanter på plats, är det svårt att se hur godset var organiserat och hur den vardagliga skötseln gick till. Först efter 1791 ljusnar bilden. Så t ex anges i mantalslängden för år 1676 att Tagels säteri "brukas till halfua af bönder". Men det kan då ha varit svårt att organisera ett hälftenbruk, eftersom en förvaltning på plats är svår att urskilja. Under epoken Douglas fanns enligt häradets dombok efter 1685 på Tagel befallningsman, gårdsfogde, fogde och rättare. Med stor sannolikhet är de förstnämnda identiska. Även fogden och rättaren kan vara samma person. Alternativt är alla fyra yrkestitlarna variationer på en och samma

Robert Douglas (1611-1662) efter ett kopparstick från 1651. Efter Douglas 1957.

inspektör. I normalfallet fördelade befälningssmannen det dagliga arbetet medan rättaren som arbetsledare gick med i det dagliga slitet på åker och äng. Från år 1691 uppträder Hans Håkansson som arrendator på Tagel. Han efterträds av sin svåger Johan Ring. Några inte helt solklara dokument från början av 1700-talet tyder på att delar av Tagel verkligen var utarrenderat.⁵⁹

I ett husesynsprotokoll från år 1714 framgår att 2½ mantal av Tagel, kallat Herregården, då var utarrenderat till en person. På denna del var i varje fall år 1776 fyra bönder sittandes vardera med en penningränta om 20 daler silvermynt. Hur dessa stod i förhållande till arrendatorn är omöjligt att säga. Runt den centrala åkern på Tagel fanns på vardera av de sex övriga gårdarna med undantag för Hellagården två namngivna brukare. Totalt kan man räkna in 15 familjer kring detta. På 14 torp, varav ett, Jonsboda, hade två brukare, fanns ytterligare 15 familjer. Det är svårt att se hur detta i detalj var organiserat. Arrendatorn betalade givetvis till ägaren. Men skötte han indrivningen av böndernas

och torparnas årliga avgälder? Hur utnyttjades brukarnas dagsverksplikt o s v? Hur fördelades allmänna skyldigheter att delta i väglagning, broreparationer och snöskottning? En enda antydning om att arrendatorerna i byn gjorde dagsverken för säteriet finns i en bouppteckning från år 1757. Boet var skyldig en mindre summa för "slote och skörde Dagsvärken".

Det kan försiggå någon form av proletarisering under slutet av 1700-talet. Under de skilda gårdsbruken uppträder såväl en brukare med förnamn exempelvis Nils. Men där finns också drängen Anders. Det förefaller som om denne är dräng på huvudgården till vilket detta gårdsbruk är inlagt. År 1763 benämns sonen till inspektör Peter Norman, vilken senare drunkande året innan, frälseskogvaktare. Han avancerar två år senare till inspektör och brukar som sådan en fjärdedel av "Tagels säteri och Kronogården".

Det var säkert inte alltid någon lysande affär att vara arrendator av Tagel. Den ovan nämnde förvaltaren Peter Lång, som uppträtt berusad i kyrkan, dog exempelvis utfattig i ett av Tagels torp. Men även här betyder personliga egenskaper mycket.⁶⁰

Robert Douglas

Flera av Tagels tio ägare i perioden 1658-1785 har imponerande meritlistor. Men då personerna visat ringa intresse för Tagel, så förbigår jag detta med ett undantag när. Fältmarkskalk Robert Douglas (1611-1662) ganska osannolika karriär, är väl värd att dra fram i ljuset för att belysa skeendet.

Någon gång vid midsommartid år 1627 landsteg en skotsk legotrupp om 500 man i Göteborg. Bland dessa fanns den då 16-åriga Robert Douglas. Efter en lång marsch genom Småland mönstrades styrkan av pfalzgreven Johan Casimir i Kalmar. Douglas hade till skillnad från många av sina underåriga kamrater tur. Han dög inte till krigstjänst utan fick följa med greven till dennes lilla hov vid Stegeborg, öster om Söderköping. Där vistades han i fyra år innan han fick fullmakt som fänrik vid ett skotskt regemente baserat i Tyskland. Han "red"

sedan genom de tyska staterna med vissa avbrott till 1648, då han avancerat till general. Vid Westfaliska freden detta år stod Douglas med sina trupper i trakten av Nürnberg. Hungersnöd hotade, då landsbygden helt låg i ruiner. Med huvudsäte i Ulm blev Robert Douglas guvernör i Schwaben. Hans uppgift var att pressa fram det i fredsuppgörelsen överenskomna krigsskadeståndet. Till sitt förfogande hade han 15 kavalleriregementen totalt omfattande cirka 10 000 man. Det tog nästan två år att "avdanka" trupperna och gälda deras sold. I augusti 1650 drog Robert Douglas med sin tross med Sverige såsom en rik man. Hans konvoj skyddades av trupper fram till "sjökanten" (sannolikt Lübeck) innan dessa avmönstrades. Utöver de avdankningsmedel som pressats ur den "schwabiska kretsen" fick generalen/guvernören en gåva om 8 000 thaler av denna vid avskedet. Livet blev sannolikt enklare för de drabbade om man slapp ockupationstrupper. Utöver donationer från kronan om cirka 200 hemman, så investerade Douglas schwabarnas pengar i köp av 180 hemman.

Vintern 1652 mönstrade general Douglas trupper i Jönköping, Halmstad och Växjö. Vid

det senare tillfället kan han möjligen ha passerat Tagel. Ytterligare en gång finns en chans att han besökt trakten. Men eftersom "talrika hemman låg öde, den magra jorden illa skött och befolkningen utfattig" torde intresset för godsförvaltning varit lågt. Han initierade dock säteribildningen kring Tagel. Men den fullföljdes av hans änka. Under det "polska äventyret" 1655-1657 utnämndes Douglas till fältmarskalk. Efter diverse krigsoperationer i Västsverige blev Robert Douglas 1658-1661 befälhavare i Estland och Livland. När han hastigt avled år 1662 hade han suttit i sadeln i 30 år. Så vitt jag förstår var möjligheterna till civila aktiviteter få. Han hade dock som alla andra i sitt tidevarv en strävan att framhäva sin person med ståt och pompa. Det kostade då som nu åtskilliga sekiner att bygga slott och hålla sig med pager och lakejer. I det senare perspektivet bör vi se hans godstransaktioner, vilka var ett sätt att bibehålla ett realkapital. Hans och Hedvig Mörners intresse cirkulerade kring säteriet Högsätter/Stjärnorp i Vreta klosters socken i Östergötland samt ett godscomplex i Kalmartrakten, och inte kring Tagel.⁶¹

Tagel under Gustaf och Wilhelm Rappe 1786-1883

Carl Rappes köp av Tagel

Tysken Heinrich Rape gick i svensk tjänst år 1633. Under det trettioåriga kriget var han sekreterare och sedermera jurist (auditör) vid olika regementen. Han adlades 1675 för sina insatser i Sveriges tjänst. En sonson blev kompanichef vid Norrvinge kompani och slutade som överstelöjtnant. Släkten Rappe kom sedan i generationer att uppträda som småländska godsägare och militärer. En sonsons sonson till Heinrich, Carl Rappe (1721-1790) inköpte år 1785 det sammanhållna säteriet Tagel-Strömhult. Han påbörjade sin militära karriär i Smålands kavaleriregemente, där han år 1770 blev överste. Året efter utnämndes han till friherre och 1778 till generallöjtnant. Sin levnads höjdpunkt nådde han dock redan 1774 då han utsågs till landshövding i Kalmar län. Fr o m 1759 arrenderade Carl Rappe kronogodset Strömserum, vilket han lyckades friköpa från staten år 1771. Det anses att hans inflytande i riksdagen, där han kontinuerligt satt mellan 1742-1789 i detta stycke var av stor betydelse. Carl Rappe var sannolikt en stor bondeplågåre och avsattes formellt från sitt landshövdingeämbete år 1781. Om det var hans nitiska läggning, som skymtar bakom detta, som lett till att han samlat ihop en så stor förmögenhet att han kunde inköpa ett flertal småländska gods, vet jag inte. Men det vore en intressant fråga att utreda.¹

Det är högst troligt att Carl Rappe besiktigt det sannolikt mycket nedgångna säteriet Tagel, innan han köpte det av kommerserådet Steuchs änka, Anna Kristina Juel i november 1785 för 16 666 riksdaler specie. Om jag räknar bort summan för Strömhult och diverse strögs,

torde hälften ha omfattat nuvarande Tagel. Köpeskillingen för det senare motsvarade i värde cirka 2 500 tunnor råg. Även om det relativa priset på råg mellan 1714 och 1785 kan ha gått ned p g a omfattande odling och stegrad produktivitet, så förefaller jämförelsen mellan domprostens och landshövdingens pris vara svårförståelig. Uppodling av ett antal torp och annat på Tagel kan inte motsvara en sexdubblad köpeskillning. Även en jämförelse baserad på odlad areal visar på en stor värdestegring. Rappe betalade 29 tunnor råg för varje hektar åker mot domprostens nio.

Gustaf Rappes tid 1786-1825

Den yttre ramen för verksamheten på Tagel betingades av ekonomiska och politiska förhållanden i Västeuropa. Scenen dominerades helt av kraftmätningen mellan Frankrike och England. De tyska staterna med undantag av Preussen och Österrike/Ungern var fortfarande andrarangsmakter. Franska revolutionen, Napoleonkrigen, handelsblockader och valutakriser må vara några ledord. I Sverige upplevde man ett par krig, varav det med Ryssland 1808/09 slutade med katastrof, då den östra rikshalvan förlorades. Ett kungamord och en adlig statsrevolution såg dagens ljus.

Ekonomiskt stod England i en klass för sig under 1700-talets andra hälft. Det industriella genombrottet möjliggjordes av olika uppfinningar, varav ångmaskinen (1769) och den mekaniska vävstolen (1785) utgjorde höjdpunkterna. BNP ökade från 1780-talet från 0,7% till 2% per år. Såväl de franska som tyska ekonomierna var denna period relativt stillastående.

Sergels relief av Gustaf Rappe. Många stenmurar härstammar från hans tid. Bilderna från juni 2009.

Även på jordbrukssidan var utvecklingen snabbast i England. Där experimenterades under 1700-talets andra hälft på större gods med cirkulationsjordbruk (klöver, rotfrukter, brödsäd), skiftesreformer och redskapsutveckling. Djurskötseln blev mera effektiv. Från England

kom nästan alla impulser till förbättringar inom det svenska jordbruket inklusive det viktigaste, införandet av potatisen. Något generaliserat verkar jordbrukets avkastning i Sydsveriges skogstrakter ha hållit jämna steg med en stor befolkningsökning. Det sker en långsam, successiv

övergång från extensiv boskapsskötsel till mera intensiv odling på åkern. Efter 1770 erövrar potatisen sakta de nybrutna arealerna. Långliar ersätter skäran vid skörd. Men det dröjer en bit in på 1800-talet innan primitiva årder och harvar förses med konstruktioner av järn. De förbättrade redskapen kräver stenrensning av alla moränjordar. Successivt börjar de nyinrättade hushållningssällskapen att driva propaganda för utdikning. Carl-Johan Gadd, vars resultat jag refererat, anser också att under perioden 1750-1800 så förbättrades vägnätet, vilket medförde mindre behov av dragare, när man kunde gå över från klövjning till hjulfordon. Dessutom lärde man sig att bättre lagra skördarna, varvid svinnet minskade. I Skåne kan en nedgång i åkerns avkastning ses under decennierna 1770-1790, varefter följer markant förbättrad avkastning fram till 1820. Detta är en parallell till utvecklingen på Tagel.²

Gustaf Rappe var 29 år, när han tillträdde Tagel. Han hade som alla andra i släkten gjort militär karriär och blivit ryttmästare vid Smålands kavalleriregemente. Tillsammans med sina relativt jämnåriga bröder hade han under 1780-talet tjänstgjort i den franska armén. Enligt familjetraditionen var han år 1783 som kapten i ett franskt regemente delaktig i en batalj mot engelsmännen på Koromandelkusten i sydöstra Indien (150 km S om Madras). Synd att han inte skrev dagbok från denna "charterresa" för 225 år sedan!

Det är omöjligt att komma åt vilka kunskaper/erfarenheter *Gustaf Rappe* hade inom jordbruk och godsförvaltning, när han år 1786 kom till Tagel. Vare sig i Frankrike eller i Småland stod jordbruket på topp vid denna tid. Ett generellt drag över hela Västeuropa tycks dock ha varit sjunkande avkastning från större egendomar, vilket ledde till organisatoriska förändringar. I början av sin vistelse på Tagel var *Gustaf Rappe* engagerad i sitt regemente. Mellan juli 1788 och nyåret 1789 låg detta i fält. Olika kommenteringar från april 1789 till höstkanten 1790 torde också ha hindrat utvecklingen av godset. Det är inte känt när han avmönstrade från det militära.³

Från *Gustaf Rappes* tillträde föreligger tre handlingar. För det första finns köpebrevet och för det andra en värdering av godset 1787. Den senare skulle utnyttjas för en låneansökan. Till detta skall läggas ett utdrag ur jordeboken några år före hans flytt till Tagel. I jordeboken är herrgårdsarealen uppdelad på 15 brukningsdelar. Men i värderingen tio år senare anges att denna areal om 40 hektar uteslutande sköts av torpare. I mantalslängden för 1791 sägs att *Gustaf Rappe* flyttat in på Norregården. Han är ogift och sättesbyggnaden oinredd. Den senare gäller fram till hösten 1799. Omkring år 1790 har han börjat avhysa bönderna från byn. De allra flesta är borta år 1791. Flera gårdar har rivits. På Nedergården bor år 1795 tjänstefolket, fyra drängar och sju pigor. Säteriet verkar vara helt klart år 1800, då mantalslängden för första gången nämner en informator, studenten J Eriksson. Fr o m 1804 antecknas en rättare som också är klockare.

Vid synen 1787 var mangårdsbyggnaden under uppförande. Den hade flyttats från Näshagen till sitt nuvarande läge. Corps-de-logi med tvenne flyglar byggdes helt i trä. Det dröjde innan den blev färdig. Till husbehov fanns trädgård, kålgård och humlegård. Åkern drevs i ensäde. Den bestod av bästa svartmylla, men var ganska stenbunden. Vårråg och korn avkastade åttonde kornet, medan blandsäden (ärtor) gav sjätte. Ången till vardera hälften av hårdvall och mader gav 540-560 stackar hö, vilket tillsammans förslog till utfodring av 135 klavbundna nöt, 12 hästar och 80 får. Betet var tillräckligt men räckte inte till intag av främmande djur. Skog, fiske och tre kvarnar täckte husbehovet. Arbetskraften erhöles från 15 torp, vilka beskattades med två eller tre dagsverken i veckan. Spånghult var vid denna tid utarrenderat.

Arbetet förestods av en rättare, som årligen i lön uppbar 33 daler silvermynt. Dessutom fanns en stalldräng (25 daler) och fyra stycken pigor (vardera 20 daler). Förutom de 12 hästarna bestod dragkraften av 15 par oxar. På utgiftsidan gick 20 daler till reparationer, 3 daler till fattigtugan och 2 daler till vägunderhåll. Övriga ersättningsarbeten stod torparna för. Det enda som behövde inköpas var järn till en beräknad

Gustaf Rappes corps-de-logi stod färdigt år 1800. Då hade trädgårdsanläggningen påbörjats. Omfattande stenröjning på åkrarna medförde ökad effektivitet och avkastning. Trädgårdsbilden från juli 2008.

kostnad av 5 daler. Till "Prästeeskabet och den öfriga kyrkjoStaten" anslogs 12 daler. Såväl råg- som korntunnan stod i 1 2/3 daler, vilket blott var 56% av markegångstaxan. Vad som föranlett denna låga värdering är obekant. Möjligen var

det de dryga transportkostnaderna för att få ut brödsäden på marknaden. I varje fall utmynnar värderingen i en intäkt från 620 tunnor säd till ett värde av 950 daler. Varje fäkreatur frånräknat oxarna, gav en intäkt av 40 skillingar per djur

och år sammanlagt drygt 87 daler. Djuren hölls i stor utsträckning för det egna behovet och inkomsterna kom från försäljning av smör, hudar och en del livdjur. Mot en intäkt av 1037 daler stod en utgift av 302 daler. Nettot om 735 daler kapitaliserat efter 5% gav sedan belåningsvärdet om 14 710 daler. Beloppet är 75% högre än det Carl Rappe två år tidigare givet för egendomen. Värderingsinstrumentet ger mera intryck av en modell, ett önskvärt tillstånd. Det ger dessvärre inte många ledtrådar till det dagliga livet på Tagel. Möjligen lät synemännen de höga korntalen kompenseras av skördens låga värdering. Det kan också ha varit en anpassning till missväxter och andra problem.

Svårigheten att använda äldre uppgifter om lantushållningen för att belysa välfärd och annat framgår av några uppgifter från Gustaf Rappes tid. Medan hans låneansökan år 1787 vad beträffar kreatursinnehav överensstämmer helt med jordebokens upplysningar år 1776, så finns en uppgift från 1810, där boskapsstocken är reducerad med hälften. Har det hänt någonting eller är det en felaktig upplysning?⁴

Den som läser Henning Christian Schmiterlöws dagbok (förd mellan åren 1789 och 1811) får en utmärkt inblick i hur en godsägare i södra Östergötland agerade. Med stor sannolikhet mötte Gustaf Rappe samma problem. H C Schmiterlöws dotter, Mathilda, blir så småningom maka till Gustaf Rappes son Wilhelm.

Gustaf Rappe hade vad vi idag skulle kalla entreprenörstalang. Säteriet förskönades med parkanläggningar. Fr o m 1807 t o m 1819 finns enligt mantals- och husförhörlängderna trädgårdsmästare anställd. Den under 1792 nedhuggna granhäcken, som tillsammans med en allé förband corps-de-logi med kyrkan i Mistelås anlades under Gustaf Rappes tid. Ekonomibyggnader uppfördes söder om huvudbyggnaden. Han byggde ett stabilt brännvinsbränneri i sten. Frånvaron av rinnande vatten ledde hans industriella engagemang till Föreberg. Där fanns redan såg och kvarn, men nu uppfördes ett manufakturverk.

År 1809 lämnar familjen Gustaf Rappe Tagel och bosätter sig på det av fadern inhandlade

godset Strömserum i Kalmartrakten. Kvar blir mågen, häradshövding Seved Ribbing, som arrenderar Tagel på tio år. Under hans tid brann som tidigare berörts huvudbyggnaden ned. Familjen lämnade snart Tagel, som enligt Adelheid von Schmiterlöv karakteriserades som "den ödsliga gården utan boningshus". Säteriets skötsel övertogs av en rättare. Vid Gustaf Rappes frånfalle 1825 övergick Tagel genom arv till sonen Wilhelm. Strömhult med underlydande egendomar ärvs av en bror till denne. En del strögods som Hullevik, Spånghult och Horsabäcken bildade en systerlott. Därmed fick säteriet Tagel approximativt de gränser det ännu har.⁴ Det verkar ha varit ett relativt måttligt engagemang i Tagel från Gustaf Rappes sida under hans sista decennium.

I domstolsprotokollen förekommer Tagel ett tiotal gånger. Mestadels rör det sig om triviala frågor som väg- och brounderhåll. Skogens fortsättningsvis ringa värde framgår indirekt av att samutnyttjande varit vanlig eller i varje fall att man från säteriets sida inte försvarat sin rätt. Jag får ett intryck av att Gustaf Rappe försöker bringa ordning i detta genom att hävda Tagels gränser och se till att förrättningar genomförs, där oklarheter råder. Han låter år 1817 utfärda vitesföreläggande mot grannarna avseende skogsfång och bete. Ett par grannbönder bötfälls. Det verkar också som han efter flytten från Tagel får mindre intresse för sin skapelse, manufakturverket vid Föreberg. Ty år 1810 arrenderar han ut frälseskogen Högaklev, den som tidigare utnyttjas som ollonsvinsbete. En brukspatron Björkman får fri dispositionsrätt till denna under 25 år för en årligt överenskommen summa av 36 daler silvermynt. Men Rappe förbehåller sig rätten att här hämta bokträd "till 12 par dragoxar om året". Kördes detta ner till Tagel eller hade han annan användning på närmare håll?

År 1820 hade bonden Johan Johansson i Agnaryd vid midsommartiden "låtit sina färkreatur afbeta" en del av Keskoängen. Rappe kräver skadestånd för utebliven höskörd. Det visar sig av handlingarna att Keskoängen, som är ett utskifte öster om Kvarntorpet helt omgivet av främmande mark, uteslutande hägnas av

säteriet. Vittnen intygade att någon huggit ett par slanor och gjort hål i gärdesgården, så att fåren kunde ta sig in. Bonden nekade till att ha gjort detta och frikändes. Men Gustaf Rappe eller hans ombud överklagade. I lagmansrätten fälldes dock Johansson, men denna gav honom rätt till edgång. Drygt tre år efter händelsen gick Agnarydsbonden en sådan och klarade sig.⁵

Föreberg

Efter ansökan till Bergskollegium får Gustaf Rappe år 1799 privilegium på anläggandet av ett manufakturverk vid Föreberg. Den tillåtna årliga produktionen sattes till 50 skeppund (cirka 7,5 ton). Impulsen kom med all säkerhet från en bror alternativt kusin, som sedan 1786 ägde och drev järnbruket i Braås. Landshövding Carl Rappe hade även lyckats inköpa komplexet Braås-Böcksholm år 1767. Detta överläts på en son. Manufakturverket vid Föreberg var avsett för den lokala marknaden och helt inriktat på produktion av redskap nödvändiga inom jordbruket. Hit hörde hästskor, spik, billar, spadar och yxor. Gustaf Rappe hade troligen en del inmutningar av sjömalmsstäcker i Rymmen och Rusken. Denna råvara levererades till masugnen vid Ohs varifrån manufakturverket fick sitt smidesjärn. Vid rannsakingen från en bergmästares sida visade det sig att den av Rappe ägda skogen ”i längden ofelbart kan tillwerqas wida mera kohl, än som erfordras för den nu i fråga warande” planerade produktionen. I vanlig ordning protesterade grannbruken, då de bl a befarade att Rappes frälsebönder inte längre skulle kunna göra körslor samt att konkurrens om träkol skulle kunna uppstå. Gustaf Rappe ansåg dock att hans frälsebönder inte kunde belastas med tjänstgöringsskyldigheter vare sig till Ohs eller Andersfors. Några räkenskaper som knyter ihop Tagel med manufakturverket i Föreberg har inte påträffats. Men på egendomens nordöstra delar finns ett antal kolbottnar, som gärna inte kan ha annan bakgrund. I samband med Rappes avflyttning år 1810 till Strömserum övergick verksamheten vid Föreberg i andra händer. Produktionen över tid blev beskedlig

och ett årligt snitt om cirka 2 500 kg verkar vara en rimlig skattning. Sällan eller aldrig nåddes det tillåtna produktionsmålet. Om man skall skatta kolbehovet och översätta det till ved så krävde ett ton färdigt stångjärn cirka 75 m³f. Hela den årliga produktionen kan ha förorsakat ett kalhygge om ett eller annat hektar. Någon anledning till skogsbrist kan knappast ha förelegat. Efter en brand år 1880 förde manufakturverket en tylande tillvaro och somnade inte långt därefter in.⁶

Några handlingar som i övrigt belyser livet på Tagel under Gustaf Rappes tid har inte påträffats, vilket mestadels har sin förklaring i den brand som inträffade 1816. Arrendekontraktet med Seved Ribbing blev aldrig in-tecknat i häradets dombok.

Bouppteckningar 1749-1826

Tretton stycken bouppteckningar finns bevarade från Tagels by i perioden 1748 till 1781. En är upprättad gemensamt för ett par avlidna makar. Om jag bortser från en inhyses person med liten behållning, så verkar samtliga vara ganska välbärgade. Efter avdrag för skulder står alla på plus. Jag har för enkelhetens skull omräknat tillgångarna i ”kovärden”. Visserligen varierar värdet av en ko inom en besättning. Men jag har utgått från ett medelvärde inom denna. Arvingarna efter Lisbet Andersdotter i Tagels Söregård kunde år 1776 köpa 171 stycken kor för boets behållning. Minst var detta efter Nils Larsson i samma gård eller 11 kor, när han år 1757 lämnade det jordiska. Medianvärdet av behållningen låg på cirka 40 kor. En dryg tredjedel av ”nettot” i samtliga bouppteckningar representerades av djurkapitalet. Några omfattande skulder till säteriets ägare fanns inte. Ett bo var skyldigt för årets arrende och ett annat brast i husröta. Men någon fattigdom eller nöd går inte att spåra, snarare tvärtom. En felkälla i sammanhanget är dock att man kanske inte upprättade några bouppteckningar efter fattigt folk. Tre kvinnor äger fast egendom på annat håll (Luveryd i Rydaholm, Vret i Mistelås och Bästerna i Slätthög). Detta drar helt naturligt upp behållningen.

Den ovan nämnda Lisbet Andersdotter hade tillsammans med maken Nils Felleson ett par oxar och ett sto i stallet. Ladugården "befolkades" av sex kor, två stutar, tre kvigor och tre kalvar. I fårkätten fanns nio får med ett okänt antal lamm, troligen sex stycken, samt en vädur. Svinstian var inte trång för där fanns blott en sugga med två grisar.

Från samma tid finns också nio bouppteckningar efter torpare bevarade. Även de visar på en hygglig behållning och låg skuldsättning. Den enda förbindelse med säteriet som avslöjas är att Erik Bengtsson i Röslida år 1760 lämnade efter sig en husröteskuld. Torparnas behållning är i snitt 25% av böndernas eller tio "kovärden". En betydligt större andel av deras jordiska tillhörigheter bestod av levande djur. Ungefär 60% av boets tillgångar i denna grupp representeras av djurkapitalet. Den mest välbärgade torparen var Pär Ingemarsson i Sandvik som avled år 1770. Hur han på detta lilla torp kunde föda fram sju kor, tre stutar och lika många kvigor tillsammans med en tjur är obegripligt. Dessutom fanns ett par oxar, en häst, 22 får och fyra svin. Var han kreaturshandlare eller hade han en del djur utackorderade?

I de 11 bouppteckningar som återfunnits mellan åren 1801 och 1829 spåras en förändring. Valfärden sjunker och i två hushåll är det röda siffror. Medianvärdet av tillgångerna har för torparkollektivet nedgått från tio till sju kovärden. På fyra torp fanns brister i husröta och skulder till ägarna återfinns. I enbart tre bouppteckningar saknas ekonomiska transaktioner med säteriet. Av 34 livsöden på Tagel såsom de går att följa i bouppteckningarna är den över Anders Johansson i Bråten mest sorglig. Han "blef swagsint, en liten tid för sistledne Julehäg och sluteligen afhände sig lifwet och uphängde sig sjelf d. 29 Januari" 1812. Han efterlämnade änkan Maja Mikaelson och en tioårig dotter samt en skuld som i värde motsvarande en och en halv ko. Djurinnehavet bestod av en svart och en "rödbälat" ko samt två kvigor. Skulden utgörs av husröta till säteriet. Det senare i Seved Ribbings person bevakar sin rätt och tillgångarna beläggs med kvarstad. Änkan vill behålla

den bästa kon för att "få något understöd af mjölken til föda för sig och sin lilla omyndiga dotter". Detta beviljades och kon framföddes på herrgårdsfoder, eftersom höet var slut på Bråten. Seved Ribbing skänkte sedan kon till flickan. Hennes "curator", d v s förmyndare, Olof Johansson i Kopparhult skulle efter sommaren sälja kon, låna ut pengarna och använda räntan till flickans uppfostran.⁷

Wilhelm Rappes tid 1826-1883

Wilhelm Rappe föddes på Tagel år 1797, men fick ett drygt decennium senare flytta med familjen till Strömserum. Redan som 16-åring inskrevs han vid Karlberg och tre år senare fick han fullmakt som kornett vid Smålands husarregemente. Han följde familjetraditionen i rollerna som militär och godsägare. Han nådde i det förra fallet nivån ryttmästare med majors avsked och i den senare situationen ärvde han vid faderns fränfalle 1825 ett reducerat Tagel. Strömultsdelen gick till en bror och Hullevik med strögods till en syster. Wilhelm Rappes systerdotter, Adelheid von Schmiterlöv, som skrivit ett kärleksfyllt porträtt av morfadern säger om Tagel, att "det var ett dystert ställe Wilhelm Rappe återsåg, då han 1826 övertog gården och flyttade dit". Allt var i ett bedrövligt tillstånd med nedbränd huvudbyggnad och ett stort reparationsbehov på övriga hus. Trädgården var förvildad och stor brist på pengar rådde i samhället. Wilhelm Rappe planerade då att sälja gården.⁸

Av någon oförklarlig anledning saknas nästan alla papper i gårdsarkivet från Wilhelm Rappes första kvartssekel på Tagel. Det är därför svårt att följa honom under en för jordbruket synnerligen dynamisk period från 1820-talet och framåt. Hit hör potatisens expansion, plogens debut och handelsgödselns introduktion. Vidare påbörjas växelbruk varvid klövern gör entré. Utsädet förbättras genom sortförädling och kreatursaveln ägnas uppmärksamhet. Kommunikationerna förbättras. Såväl kust- som insjöfart får i och med ångmaskinerna ett stort uppsving efter 1820. En mansålder senare kom

järnvägen. Utdikningar och omföring av kärr till slättermarker påbörjas. Uppodlingen ökar lavinartat till följd av befolkningstillväxt. Hela landskapet förändras och livet med detta. Men det är inte säkert att det vi ser i backspegeln var särskilt tydligt för Tagels torpare.⁹

Drivkraften bakom 1800-talets jordbruksrevolution var en förbättrad avkastning från åkern till följd av att handelsgödsel (guano) började användas. Via import av fossil energi (stenkol) kunde ångmaskinerna effektivisera bra många processer i samhället.

Wilhelm Rappes sociala engagemang

I ett uppslagsverk från år 1866 avslutas en artikel om Tagel med påståendet att ryttmästare Wilhelm Rappes ”varma nitälskan för folkets väl” sent kommer ”att förgätas på denna ort”. Detta var ett vackert betyg för den då åldrade friherren. Om den unge Wilhelm fick sin tro och sin moral via hemmet eller om det var hans äldre syster Wilhelmina som var en förmedlande länk, är svårt att veta. Men på Tagels vind ligger en relativt flitigt tummad bok som systemen skänkte Wilhelm julafton 1824 på Strömserum. Bokmärket ligger på det tredje stycket som handlar om ”huruwida en, som redan står i nådens tillstånd” skall förhålla sig till världen. Wilhelmina hade som ung vid en resa till Stockholm fängslats av herrnhutismen och enligt familjetraditionen övat ett starkt inflytande på syskonskaran.¹⁰ Wilhelm Rappes djupa religiositet och hans engagemang i tidens svåra sociala frågor är inte att ta miste på. Han träffade och umgicks med tidens stora väckelsepredikanter och reformivrare såsom Peter Fjellstedt och Peter Wieselgren. På Tagel anställdes lärare och hölls predikningar i strid mot konventikelpaketet. Ryttemästaren stödde såväl yttre som inre mission och var mycket engagerad i nykterhetsfrågan. Mest ihågkommen av eftervärlden var hans vänskap och andliga gemenskap med Mormor på Herrestad, Emilie Petersen (1780-1859). Hon var född i Berlin och gift med en köpman i Hamburg. Den senare rui-

Wilhelm Rappe (1797-1888) avporträtterad 1843 i Lübeck. Efter von Schmiterlöv 1950.

nerades under Napoleonkrigen, men hade turligt nog innan dess köpt egendomen Herrestad väster om Värnamo. Dit kunde paret Petersen emigrera. Den förmedlande länken bestod i att Emilies yngre syster gift sig med en Rappe. Mellan Wilhelm och hans maka Mathilda å ena sidan och Mormor på Herrestad uppstod en stark vänskap. I Tagels arkiv ligger exempelvis drygt 300 brev från Mormor till makarna Rappe. Denna brevsamling har relativt flitigt utnyttjats av forskare för att ge en bild av tidsandan. Med inspiration från Hamburg påbörjade Emilie Petersen på Herrestad en rad verksamheter. Godsets barn fick gå i skola. Hon startade en ”räddningsskola” för de fattiga, vilken var tänkt att vara en hjälp till självhjälp. Barnen fick lära sig diverse praktiska färdigheter. Mormor etablerade en arbetsförening i vilken hon samlade fattiga kvinnor. Genom att införskaffa lin och ull satte hon dessa i arbete samt såg till att de färdiga textilierna försålades till bättre bemedlat folk. Såväl arbetet på Tagel som det på Herrestad gick ut på att bekämpa fattigdomens verkningar och höja befolkningens andliga moral samt att frälsa dem från brännvinets fördärv.¹¹

Spåren efter kontakter mellan Emilie Petersen och makarna Rappe på Tagel är många. Då och då dyker de, utöver vad som sagts kring brev, upp i godsarkivets handlingar. Det kan röra sig om understöd till någon "urspårad gosse", årsskrifter på tyska från Räddningsskolor i Hamburg eller de tryckta stadgarna för "Tagels och Herrestads Nykterhetsföreningar" från år 1838. I de senare får man vara medlem, om man totalt avhåller sig från starka drycker och visar måttlighet med jästa. I allt skall man vara ett föredöme för andra. De som satt i "direktionen" borde vara nitiska kristna. Den som gick med i dessa föreningar fick hjälp med sina besparingar. En pedagogisk princip skulle kunna sammanfattas under rubriken gruppträck. I den mån någon gick med i nykterhetsföreningen eller vad värre var blev utesluten, så skulle detta uppläsas från predikstolen. I såväl utflytningsattester som orlovssedlar (motsvarande våra dagars betyg) skulle anges om man var medlem. I september 1844 blir Wilhelm Rappe vald till ordförande i CentralNykterhetsföreningen i Kronobergs län. En genomläsning av några protokoll tyder på viss godtrogenhet och naivitet från Rappes sida parad med stor tolerans. Han var i många stycken liberal. Han var dock helt övertygad om att brännvinet var det allt överskuggande problemet för att få igång traktens jordbruk. I sin egenskap av ordförande i Slätthögs hushållskommitté återkommer han i ett antal enkät svar åren 1855-1862 till detta. Det förstnämnda året kan han förnöjt konstatera att hembränningen nedgått.¹²

Tagel enligt 1835 års kartering

Dessvärre verkar enbart södra halvan av Tagel ha blivit karterad år 1835. Förrättningsmannen lade ned ett omfattande arbete på att i detalj beskriva åker och äng, medan hagar och skog blev mera styvmoderligt behandlade. Åkern vid huvudgården upptog tillsammans med trädgården 62 tunnland. Detta är snarast en minskning sedan 1786 års beskrivning. Ingenting sägs om avkastningen. Ängen, uppdelad på 75 namngivna stycken, omfattar sammanlagt 162 tunn-

land. På varje hektar åker fanns således 3 hektar äng. Boskapsskötseln var ännu av stor betydelse. Man slog och tog tillvara allt hö på renar runt åkrarna samt även på backar inom dessa. Men viktigaste var de stora slätterarealerna inom Västra Mark, från Hållsmyr i söder till Drevsmyren i norr. Av beskrivningarna framgår att många ägostycken var dikade. Liksom tidigare skilde man på hårdvall och mader. I det förra fallet kunde ängen vara trädbevuxen och i båda situationerna stenbemängd. Hagar och utmark upptog ytterligare 160 tunnland. Men någon information kring dessa ges inte. På kartbilden ser man en fransk barockträdgård samt platsen för ett framtida corps-de-logi (färdigt ett par år senare).

Utöver en rågångsförrättning från 1826 samt en gårdsgårdsdelning 1847 finns praktiskt taget inget kvar i arkivet från Wilhelm Rappes första decennier. I den senare handlingen får Kexås byamän och Tagels ägare dela på underhållet av den 5 342 m långa gårdsgård som löpte från Kristiansboda till Kvarntorpet. På de förra föll 25% av arbetet då de representerade två mantal mot säteriets sex.¹³

Godset 1850-1883

Mellan åren 1852 och 1882 för Wilhelm Rappe en utförlig "Hushållsjournal", i vilken utsäde, skörd och olika transaktioner rörande den senare redovisas. Men däri finns inga spår av ladugårdsdriften. Han har en rättare anställd på stat, men det är oklart om det finns annat statfolk på gården. Alla större arbetsuppgifter utförs av 16 torpare, vilka tillsammans gör 57 dagsverken i veckan.

Lin odlas större delen av tiden i någon form av växelbruk. Partier av skörden tröskas. Linfrö köpts och säljs. En del går till torpen, möjligen för legoodling. Oljeverket vid Ivars köper vissa år smärre kvantiteter. Linfrö pressas också till oljefärg. Jag inbillar mig att det måste ha varit mycket vackert när linet blommade i Rackadal. En viss byteshandel kan iakttas, när någon får lin i utbyte mot aska. Det framgår inte om det är frö eller spånor.

Figur 10. Detalj ur 1835 års karta över Tagel. Notera den franska trädgården, alléer samt de många byggnaderna. Av de senare är det endast corps-de-logi, flyglarna samt den runda mjölboden som idag återstår. Landsvägen till Sjubult gick norr om trädgården.

Vete odlas i smärre kvantiteter. Skörden varierade mellan 3-5 tunnor, vilket var ett par procent av den totala sädesskörden. Det allra mesta vetet förbrukades efter en tur genom kvarnen som siktesmjöl i hushållet. Vetet var en lyx- eller statusvara. Rättaren får en gång under nio år sig tilldelat 4 kappar (18-19 l). År 1853 sålde Wilhelm Rappe 10 kappar vete till kammarrättsrådet Lång. Fyra år senare får en överstelöjtnant ett par kappar som gåva. Densamma nåden vederfors prostinnan Lindgren, som erhöll 5 kappar. Han sålde en mindre kvantitet, sannolikt som utsäde, till Svanås.

Under nioårsperioden 1852-1860 såddes sammanlagt 7,1 tunnor vete, vilka vid tröskning av 36,8 tunnor. Korntalet låg på drygt fem.

Råg var tillsammans med korn stapelvaran. Genom brukspatron Aschan på Ohs köper Wilhelm Rappe Nylandsråg. Dessutom odlar han svinråg och en egen, gammal sort. Den förra köps någon gång från Nederled i Rydaholm. Han legoodlar råg sannolikt till hälftenbruk med

arrendatorn i Spånghult. Vissa år avsätts rågen i Värnamo och Växjö. Missväxt noterades år 1857 i Rackadalskärret. Antalet poster i Hushållsjournalen rörande råg är många och rör sig årligen om 60-80 stycken. Vanligast förekommande är torpare, rättare samt statfolk och givetvis hushållet. Därtill får komministern en tunna råg i tionde och skolläraren en tunna och nio kappar i lön. År 1854 utfodras plötsligt en ko som kalvat med två kappar råg av den mellersta kvaliteten. Majoren delade in all skörd i tre olika

Figur 11. Vid 1835 års kartering lade lantmätare P Palmgren stor vikt på att återge slättermarkerna i egendomens västra del. Notera den stora mängden foderlador. Storängen är delar av dagens bokhult.

klasser. År 1853 såddes på Tagel 8 tunnor och 31 kappar råg, vilket på fältet gav 207 travar. Ur dessa "utbankades" vid inkörningen 13 tunnor och åtta kappar. Resten tröskades och gav tillsammans 55 tunnor och 30 kappar. Drygt 85% låg på den bästa kvaliteten. Korntalet uppgick till åtta. I medianfallet under 1850-talet såddes åtta tunnor råg vilka avkastade 80 någon gång 90 tunnor.

Korn gav lie sämre utbyte och vissa år var skörden blott fem gånger utsädet. Under några år kördes kornskörden för mältning till Bergkvara. En försvarlig andel av årsväxten gick till

statfolk, komminister, skollärare, klockare och kyrkväktare. Korn var också fattigsäd samt gavs till hönsen. År 1857 fick exempelvis Halta Lena en viss mängd korn, sannolikt som allmosa. I november 1854 fördelades två tunnor och fem kappar maltmjöl till "läsmötet". Jag undrar om han sålde detta och använde pengarna till att "sponsra" någon missionsaktivitet? Samma månad gick drygt fyra tunnor till öl och sju tunnor till julöl.

Av *havre* odlades vanlig vit samt svarthavre. När Wilhelm Rappe skriver "sält, svart" bör man inte lägga in nutida värderingar av uttrycket utan

Tabell 2. Skörden på Tagel år 1857 samt den andel som förbrukats inom hushållet respektive försålt enligt Wilhelm Rappes hushållsjournal.

År 1857	Skörd Tunnor ¹⁾	Förbrukning inom hushållet	Försäljning %	à pris Rdr rgds per tunna
Vete	5.5	3.3	0.3 (5)	-
Råg	89.2	27.2	37.7 (42)	20
Korn	46.3	28.9	18.1 (39)	12
Havre	119.5	13.3	34.1 (29)	8
Potatis	378.0	40.8	15.8 (4)	5½
Summa	638.5	113.5	106.0 -	1 309.33
Relativt	100	18	17 -	-

¹⁾ Kappar överfört i 1/10 tunna.

tänka på den senare sorten. Havren avkastar sjunde till åttonde kornet och utnyttjas främst till hästar och får. Havre går som fattigsäd och någon gång får Tagels nattvaktare ersättning med denna. Tydligt turades torparna om att gå nattvakt kring Tagel, i varje fall på 1850-talet.

Rovor, morötter och kålrötter odlades i första hand för utfodring av kor och slakt kreatur. De förstnämnda förekommer årligen i räkenskaperna med de sistnämnda blir vanliga först på 1860- och 1870-talen. Jag har inte räknat fram avkastningen.

Potatis var en mycket viktig gröda. Under några år på 1850-talet sattes mellan 30-48 tunnor, vilka i skörd gav 186 respektive 378 tunnor. Utbytet var i ökande från 1:5 till 1:8. Potatisen sorterades och lagrades i fyra olika källare. Man odlade rosenpotatis, röda potatis och något år mandelpotatis. Potatis byttes och köptes. År 1856 fick exempelvis Haralds Ingrid 6 kappar potatis som ersättning för en vävnad och Jonsa Stina för aska. Slakt kreatur, gödsvin och slakt oxar utfodrades med denna viktiga rotfrukt. Potatisen plockades regelbundet om och sorterades, varvid i januari 1857 korna fick hålla till godo med frusen sådan. I hushållet rev man potatis till stärkelse.

Något om skörd, konsumtion och försäljning år 1857

Ur den digra journalen har jag summerat en del poster avseende år 1857. Dessa är uppställda i tabell 2. Jag har inte tagit hänsyn till att en del

brödsäd kan ha lagrats och försålt ett annat år. Av totalskörden förbrukades 18% inom hushållet. En betydande grad av självhushållning var vid handen. En lika stor andel såljs till en sammanlagd intäkt av 1 309 riksdaler. Dagsverkspriset var då omkring 1,5 riksdaler. Nu är detta inte hela inkomsten från driften, då djursidan helt saknas. Utöver vad som gick till hushåll och försäljning reserverades utsädet. Statfolket fick detta år 16 tunnor råg. De stora marknadsgrödorna var råg och korn.

Wilhelm Rappe skötte själv hela bokföringen. Men jag undrar om han själv stod i mjölbod, sädesmagsin eller potatiskällare och mätte upp kvantiteterna? I journalen finns för år 1857 hela 167 poster, vilket i snitt innebär drygt tre i veckan. Det var nästan som en mindre detaljhandel.¹⁴

Missväxten 1868

Efter en medioker skörd 1867 inträffade det "fruktansvärda missväxtåret". En omfattande hungersnöd härjade Kronobergs län vintern 1868/69. När hushållningssällskapet sammanträdde i januari 1869 påstods att befolkningen i Tagels grannsocknar (Aneboda och Moheda) "såsom näringsmedel måst tillgripa bark av bok, malen halm råg- och kornagnar, linknopp eller s. k. knöppeldunke, torkade potatisskal, ljungnopp och olika slags mossor, och funnos..... ett större antal nödbröd, bakade av dessa ämnen, utställda". Utsädet var som regel uppätit, bristen på arbete enormt och planerna på emigration

Wilhelm Rappes hushållsjournal. Den reproducerade sidan visar höskörden i lass 1845-1858 på de olika ängs- och åkerskiftena.

omfattande. Hur stor överdödligheten var, har inte gått att utröna. Upp till en tredjedel av befolkningen var utfattig. Hushållningssällskapet rekommenderade att staten skulle gå in med offentliga arbeten, vilket skulle kunna bli en hjälp till självhjälp. Smälänningarna ville inte ta emot bidrag.¹⁵

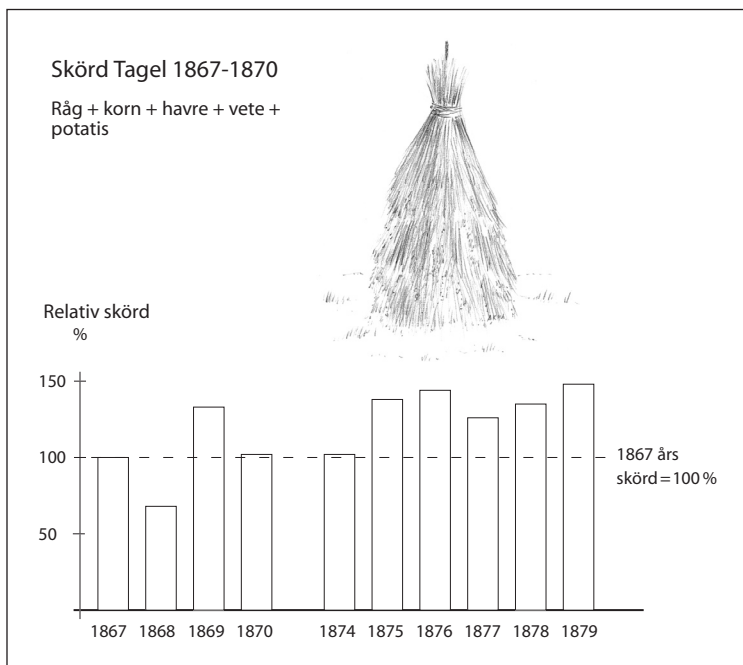
Hur avspeglas denna katastrof i Wilhelm Rappes journal? Märkligt nog knappast alls. På vårvintern 1869 får dock ett par personer ta emot brödsäd, och vilka antecknats som fattiga. Däremot visar siffrorna att en tredjedel av skörden förlorades. Även mjökproduktionen rasade med 25%. Men tydligen har man på herrgårdens åkrar klarat krisen, då den bärgade grödan ser ut att ha räckt till föda. Det finns ingen indikation på att torparna nödgats ta ut spannmål från Tagels sädesmagasin. Det bör tillfogas att jag i

det förenklade histogram över skördarna, som visas i figur 12 inte beaktat en ganska betydande avkastning av rotfrukter.

Detaljgranskas materialet, som ligger till grund för figur 12, så är det en förvånansvärd konstans över tiden. Intresset för korn minskar dock till förmån för råg och i ännu större utsträckning för havre.¹⁶ Dessvärre går det inte av brist på statistik från torpen avgöra om försörjningsläget förändrats över tiden. Under de tre decennier Hushållsjournalen förs ökade befolkningen på Tagel från cirka 125 personer (1850) till 145 stycken (1880).

Gödsling och höskörd

Tyvärr vet jag inte när Wilhelm Rappe började köpa handelsgödsel. Hushållningssällskapet

Figur 12. Skörden på Tagel 1867-1879 enligt Wilhelm Rappes hushållsjournal. Torpens skördar ingår inte.

rekommenderade detta efter hungerkatastrofen 1868. Det finns inget nämnt om konstgödning i hans rapporter till denna institution. Man tycks förlita sig på växelbruk med klöver och timotej i odlingscykeln. I Wilhelm Rappes hushållsjournal finns några anteckningar på pärmens insida avseende åren 1877 och 1878, som visar att han köpt in "Peru Guano" och "kalimagnisin". Smedstrådan tillfördes det förstnämnda året 19 centner guano och 38 centner kalimagnesium till rotfrukter. (En centner var drygt 42 kg). Året efter får Hofmansmossen osläckt kalk till havresådden tillsammans med kalimagnesium. På Sjöträdan, där man odlade potatis, tillfördes benmjöl. Noteringarna är så lapidariska, att de inte medger någon diskussion vare sig av mängder eller utfall.

Statistiken över höskörden är ofullständig. Den varierar mellan 134 och 267 lass per år under de år den finns tillgänglig. Eftersom man år 1845 tog 26 lass hö från Trädgårdstrådan, ingick redan då vall i växtföljden. Insådd av klöver finns noterat för Storängen år 1857. Anteckningen "Uppdiket och teglagd" förekommer

fr o m 1850 i det stora västra våtmarkskomplexet och gällde detta är "Wästeräng". Tre år senare förses Märthakärret med samma markering och året efter Brantåsen. Det är tydligt att man då påbörjat ett stort dräneringsarbete. Insådd av råg, havre och gräs sker då och då inom detta område.¹⁷

Torparkontrakten

De äldsta kontrakt, som behandlar Tagels torp stammar från 1850-talet. Dessa är till sitt innehåll tämligen likalydande fram till 1910-talet. Så tecknas exempelvis mellan Jonas Johansson och Wilhelm Rappe år 1873 ett avtal, där den förre fick "bebo, nyttja och bruka Torpet Jonsboda under Tagel". Vid av- och tillträdessyn skulle husrötan beaktas. Torparen var skyldig att betala alla skatter och avgifter till stat, socken och kyrka och vilka låg på jorden. Därutöver skulle han prestera följande:

6 manbara dagsverken i veckan
42 "qvinsdagsverken" per år
12 ökedagsverken per år

18 mils foror med en häst
3 kyrkskjutsar till Mistelås, Slätthög eller
Rydaholm
Upphugga 3 storfamnar kastved (eller an-
nat däremot svarande arbete)
Lämna 10 skålpund (4kg) gott och väl
ansat sommarsmör vid mikaeli
Rensa, röska, repa o s v linet på Tagel och
därav spinna 4 skålpund (1,7 kg) tågor.

Allt detta arbete skulle ske på egen kost. Om ”herregården” så krävde skulle torparen fullgöra flera dagsverken, varvid man kontant betalade 75 öre för det manliga och 50 öre för det kvinnliga. Följde hästen med fick denne lika mycket som körsvennen, d v s tillsammans 1 Rdr och 50 öre. Efter samma taxa skulle Jonas Johansson ersätta Tagel om han inte fullgjorde alla sina dagsverken. Efter turordning skulle han tillsammans med övriga torpare gå nattvakt vid Tagel. Men då erhöles maten vid Tagel, vilket också var fallet när någon av Jonsbodas kvinnor inkallades till hjälp vid byk och slakt. Dessutom skulle man från Jonsboda årligen leverera ½ skäppa (cirka 14 l) vardera av lingon och enbär.

För att fortsätta med avdelningen skyldigheter, så skulle torparen underhålla den del av Jonsbodas gårdsgård som gränsade mot herrgårdens betesmark. Han skulle bevaka skogen och om han såg någon överträdelse ”på allt sätt söka upptäcka åverkaren, att han till laga straff må kunna befordras”. Jonas Johansson fick ta vedbrand och stängselvirke på Tagels skog. Annat skogshygge och svedjande var förbjudet, om inte utsyning skett. Laga fardag gällde, om nu inte torparen brast i sina skyldigheter eller inte visade ”Husbonden” och hans ombud ”trohet, lydnad och höflighet”.

Sammantaget kunde familjen Rappe på 1870-talet dra nytta av 53 mansdagsverken i veckan tillsammans med 442 årliga kvinnodagsverken. Man disponerade på årsbasis 66 ökedagsverken, 21 kyrkskjutsar samt möjligheten att kräva 96 mils transporter med forä. Till detta kunde man påräkna 60 storfamnar ved, vilket motsvarar cirka 180 m³f. I september inkom 104 kg smör till herrgården tillsammans med 290 l lingon.

Man tog emot 30 skäppor (850 l) aska (till tvätt) och 290 l enbär. Tyvärr saknas kassaböcker varför det inte går att följa varornas väg och värde. Torparkontrakten krävde dock att det inom respektive hushåll fanns två fullvuxna karlar, en kvinna samt en häst. Förekomsten av enbär och lingon i alla avtal tyder på att skogs- och hagmarker på Tagel under 1800-talets andra hälft var ganska slitna. Vad utnyttjade man alla enbär till och hur lång tid tog det att slå ned dessa från buskarna? Vilket avräkningspris gällde under år då det inte fanns lingon eller enbär?

Ett överslag ger vid handen att Jonsbodas avgifter kan ha krävt 380-390 årliga dagsverken. De tre vuxna personer som behövdes för att fullgöra kontraktet disponerade tillsammans 900 dagsverken per år. För möjligheten att bruka torpet krävdes omkring 45% av deras disponibla arbetstid. Huruvida detta på något vis avviker från gängse förhållanden i Småland denna tid, undandrar sig min bedömning. De skånska frälseböndernas skattetryck under motsvarande period låg på 35% av deras bruttoproduktion.¹⁸

År 1878 delade Wilhelm Rappe upp torpet Sandvik på två, icke namngivna brukare, vilket sannolikt var en effekt av befolkningsökning. Den som hade kontraktet skulle få utnyttja själva stugan med kök, källare och förstugukammare, i vilken enhet No 2 skulle få bruka köksspis och bakugn. I övrigt fick denne flytta upp på vinden med sin familj. Tillsammans skulle torparna gräva en ny källare till No 2. De delade på torpets dagsverksskyldigheter med undantag för att No 2 fick en ”bonus” genom att antalet kvinnodagsverken reducerades från 22 till 16 stycken. Dessa påfördes No 1. Det för mig mest intressanta är dock de många namn på åkrar och ängsstycken, som avslöjas i dokumentet och vilka nu skulle fördelas på parterna. Här påträffas Steniga, Källåker, Surhålan, Norrefäll, Gatefållen och Oxhagsfållen för att ta några exempel ur en helt bortglömd namnskatt.

Under 1880-talet regleras torparnas skogsanvändning, se avsnittet om skogen. Då går man också husesyn. Av ett protokoll från en sådan förrättning år 1885 framgår att en del brister

Contrakt

- 2de Torparen Johannes Pettersson, att emot nedanstående villkor,
in försagen 1873, sika nyttja och brukar torpet Rösli under Tagel-
kanen, skall detta hemman efter lag böggas höfta, vidmakthålla och
förbättras samt emman afflyttningen, antingen in natura, på-
gård eller kontant betala den kassatens som enligt föregående have-
ffors, dera till afrentens kan befinnas.
- 3de Alla hemmanet af följande Örens, såsom bevilningar till Thronar,
afflytt till prester, klackare och fältig grannar, desand i allmän-
och enskild väghållande på och brohöggnade steghållhet för Tagel
Laterni man af hus namn dit vara, må som nu dera utgåres
eller framlides påbjudas kan, skall brukaren emman ansvaret för,
och dess utgåres.
- 4de Såsom skall af detta hemman, skall brukaren göra 3 manbara
kardagsverken i hvarje vecka, och då helgedag eller annat hinder
inträffar, utgåres mesten då dera tillräcke, årligen 22 fullgoda
grindagsverken, 6 Skedagsverken och 10 mila Skjutningar med
en hast, Skarvskjute till Skitå, Stållög eller Rydskolm, app-
hugga 1/2 skofammar kastad, eller göra annat derom svarande
bety, lämna 1/2 skoppa god askas, 1/2 skoppa lögna 1/2 skoppa enbär,
vid michaeli tiden lämna 90 gatt och, väl ansett sommarmon-
tidslöpa att rensa, raska, repa, bredda, bryta, skicka och koka
linet med Tagel, deraf väl och försvarligen spinna 300 tagor eller
motvarande blånor, allt detta arbete på egen kost.
- 5de Skulle flere dagsverken eller Skjutningar fordras till Skarvskjuten an-
föremant är, utgåres då dera tillräcke, emt kontant betalning
af 75 öre för en mans 50 öre för en quinn- 10 öre 50 öre för en
Skedagsverken och 80 öre milen för Skarvskjutande Skjutningar-
Tolande dagsverken och Skjutningar erättes meg efter samma pris.
- 6de Vinkhet och hur med de afregna Torparen gå naktstid med Tagel,
och göra hjälpdagsverken såderom tillväge, jäkorn med byke,
glagt, Skarvskjute, Tuattande och Skiljning, då
erhålles me
af Torparen

Torpet Skogen en majdag 2006. Härifrån var det fyra km enkel väg till Tagel där sex manbara dagsverken i veckan skulle fullgöras. Arrendekontraktet från 1873 avser torpet Rösli.

Inga Johannesdotters kvittens på sin "pension" 1885. Att hon undertecknar med Johansson tyder på att vid denna tid är bruket med suffixet -dotter på väg ut.

fanns. Slättatorpet var så genomruttet att det måste rivas och nyuppföras. Ladugårdstaket vid Kristiansboda borde få nytt tak, vartill ett par tallar skulle utsynas och spingas till takspån. I Bockafällan borde ett nytt golv (tilde) inläggas. Det går dessvärre inte att dra några mera generella slutsatser kring husunderhåll m m, då kontinuerliga dokument kring syner saknas. Det aktuella året fanns ingen såg på Tagel, då virke hämtades vid Ivars.

Relationerna mellan torpare och godsägare var säkert mycket "intima". På säteriet gjorde de förra extra dagsverken, vilket gav kontanter. De lånade pengar och utsåde samt kunde alltid påräkna hjälp om problem uppstod. Wilhelm Rappe var å sin sida helt i händerna på torparna, som stod för nästan allt manuellt arbete. Gissningsvis var inom detta system förhållandena drägliga för de flesta torpare och deras familjemedlemmar. Merparten tycks ha stannat lång tid. Ett försök till analys av medellivslängd visar att under 1800-talet uppnådde torparna på Tagel en ålder av 67 år och deras kvinnor 71 år. Detta är dock baserat på ett begränsat material om 100 personer. Var femte individ upplevde sin 80-årsdag. Jämförbar nationell statistik finns inte publicerad. I snitt på de 36 familjer, som det finns uppgifter omkring, föddes 4-5 barn per äktenskap. Barnantalet steg successivt under århundradet. Men detta säger inte så mycket, då kunskap om såväl utflyttning som barndödlighet

saknas. En faktor, som stöder antagandet att situationen på Tagel under 1800-talets andra hälft var förhållandevis bra utgör siffror kring emigrationen. Denna var hög från Mistelås socken i sin helhet, men förhållandevis låg från de på Tagel boende. Drygt 10% av antalet emigranter (332 stycken) kom från godset. I relation till folkmängd m m borde siffran ha uppgått till 30%. Slutsatsen blir att situationen för många i socknens övriga rotar/byar var avsevärt sämre än den på Tagel.¹⁹

Om den förståelse Wilhelm Rappe visade sitt folk, vittnar ett intyg som han 88 år gammal undertecknar i april 1885. "Pigan Inga Johannesdotter i Södratorp erhåller ärligen af egaren till Tagel 25 kronor, hvilka, utbetalas vid årets slut. Derjemte eger hon för sin återstående lifstid bo kvar vid Södratorp". Enligt markegångstaxan var denna "pension" 25-30% av vad en piga då tjänade på årsbasis.

Ett tidsdokument må dras fram i ljust. Vid sockenstämma i Slätthög den 25 september 1851 upplästes ett intyg från Wilhelm Rappe. I detta utställer han ett lagligt löfte, att om Johannes Månsson, vilken då var fiskare på Tagel, "i framtiden skulle komma i behof af fattighjelp" så skulle "Herr Baronen" svara för denna. Johannes fick tillstånd att gifta sig och "på mina egor bosätta sig". När sockenstämman vid sitt nästa sammanträde den 6 oktober gjort sig underkunnig om att löftet också omfattade Johannes Månssons kommande hustru samt parets eventuella barn, så fick denne såväl inflyttingsrätt till Mistelås samt tillstånd att gifta sig.²⁰

Slettengrens arrende

År 1880 arrenderade Wilhelm Rappe ut Tagel till Carl Slettengren, sannolikt för att brist på lämpliga mågar uppstått. Arrendekontraktet är omfattande och avslöjar en hel del detaljer kring verksamheten på Tagel. Det gäller på tio år med omfattande klausuler för att täcka olika eventualiteter. Rappe förbehåller sig en mängd rättigheter såsom hö, halm och bete till hästarna, leveranser av mjölk till hushållet och ved till matlagning och uppvärmning. Slettengren be-

Mathilda Rappe (1809-1871) var mycket konstnärligt lagd. Teckning från Herdis ö, N om Bålabron någon gång på 1850-talet.

tar kontant årligen 2 800 kronor samt övertar vid tillträdet inventarier. Nettointäkten av Tagel år 1880 har haft ett värde motsvarande 2 000-2 200 dagsverken. "Å gården och dess närhet anbefalles ytterlig snygghet" stadgas i punkt 27, vilket såväl är begripligt som ett bevis på Wilhelm Rappes godsägarfilosofi. Men varför han förbehåller sig rätten till "den så kallade näshagen" hade varit intressant att få reda på. Var det hästbete eller hade denna traditionsbundna och ekbevuxna del av Tagel något annat egenvärde? Två ting är värda att lyfta fram ur avtalet. Det ena gäller gödsling och det andra lövtäkt. Åkerns bördighet är central. Carl Slettengren skall varje år köra upp minst 100 lass dyjord till trädan, uppenbart för att öka humushalten i denna. Han åläggs att inköpa handelsgödsel för minst 100 kronor. All latrin bereds av arrendatorn, varav en tredjedel reserveras för trädgården. Växtföljd innehållande tre års vall fastslås. Mossbränning förbjuds tillsammans med all avyttring av foder från egendomen. I det förra fallet var det denna

tid inte ovanligt att man efter uppgrävning och torkning av torv, brände denna och tillfälligt kunde nyttiggöra sig en gödslingseffekt. Metoden är på sikt föga hållbar, vilket också noterades i samtiden. Hagar och ängar skulle årligen röjas, dock högst 20 tunnland. Bakom detta ligger också en tanke på näringscirkulation. Genom att låta delar växa igen, så ansamlades via trädens lövfällning humusämnen, vilka efter decennier kunde nyttiggöras av gräsen, när träden avlägsnades.

Det åvilade arrendatorn att årligen låta bryta 600 kärvar asplöv till Wilhelm Rappes hästar. Den före hade rätt till att ta 10 000 kärvar björklöv efter utsyning samt möjlighet att försälja delar av den därvid erhållna björkveden. Tillsammans med torparnas lövbrott och deras vedbehov, kan ett landskap med betydande andelar lövträd anas. Det bör ha varit betydligt ljusare än dagens.

Kontraktet avslöjar att det fanns kvarn och mjölnare på Tagel samt att Rappe värnar om

fattigstugans innevånare. Den senare var belägen vid Södratorp.

På kreaturssidan fanns år 1880 två tjurar, 20 kor samt 17 ungdjur och kalvar. Till detta kan läggas 6 par oxar och sammanlagt 26 får och lamm, allt värderat till 5 708 kronor. Eftersom svin, höns och ankor saknas tillsammans med bisamhällen, förmodar jag att dessa låg kvar under herrgården. En detaljerad inventarielista upprättades, i vilken sex stycken oxvagnar à 20 kronor styck var dyrbarast. Kälkar, plogar och järnharvar kom i nästa grupp, där värdet låg på 15 kronor. Det enda tecknet på mekanisering är förekomsten av en kastmaskin om 100 kronor. Den senare var avsedd för rensning av säden och vevades troligen för hand. Denna typ av hjälpmedel är känd från mitten av 1700-talet.

Alla hus synas. Arrendatorn åläggs att lägga nya tegeltak på flygelbyggnaderna samt att reparera skorstenen på den ena. Det skulle ha varit intressant att se dyshuset samt var man hade sitt dytag. På de stora slättermarkerna i väster stod sammantaget 13 olika lador, varav vissa var täckta med halm andra med spån. På herrgårdens del föll 23 400 m gårdsgårdar, varav 58% var i fullgott skick.²¹

Mathilda Rappe och trädgården

På Tagel skapades successivt en barockträdgård, en köksträdgård samt en mindre landskapspark. Planeringen påbörjades av Gustaf Rappes efter 1786. Som ovan omtalats fanns trädgårdsmästare på Tagel mellan 1807 och 1819. Men en lång förfallsperiod kan noteras mellan det sistnämnda året och 1832. Underhållsbehovet var stort när Mathilda Schmitterlöw som nygift kom till Tagel år 1832. I stort är det hon som lagt grunden till den miljö, vi idag kan njuta av i omgivningarna av corps-de-logi. Hon hade enligt dotterdottern Adelheid von Schmitterlöw ”sinne för trädgården” som blomstrade under hennes vård. Naturparken Kullarna förvandlades från vildmark till lustgård. Där anlades från 1858 och framåt slingrande promenadstråk, vilka ledde fram till såväl en utsiktsplats som en romantisk grotta. På en vilobänk vid något åldrigt träd kunde man

sitta och meditera. Ett otal torpardagsverken gick till skötseln av trädgården samt inte minst till dess inramning med stenmurar.²²

Wilhelm Rappes Tagel

Det mest markanta av Wilhelm Rappes förvaltning är i mina ögon det konstanta draget. Under hans 50 år vid makten var det samma organisation, där torparna tillsammans med en rättare på stat gjorde allt manuellt arbete. Vid byggnationer och andra typer av investeringar anlätade man specialister. Grödorna förändrades relativt litet och trots att handelsgödsel utnyttjades från 1870-talet ökar inte avkastningen speciellt mycket. När den första järnplogen bröt färör i åkerjorden vet jag inte. Men de successivt väl stenrensade fälten med sina omsorgsfullt lagda stengården borde ha resulterat i betydligt högre avkastningar. Detsamma gäller de diknings- och odlingsinsatser han lät genomföra på mossjord inom Västra Mark. Men då jag inte haft tillgång till bokföring för perioden 1830-1850 är det svårt att komma med ett slutomdöme.

I sin egenskap av ordförande i Slätthögs hus-hållskommitté sammanfattade han i några protokoll åren 1856-1862 en del förhållande kring jordbruket på trakten. Intresset för uppodling speciellt den av torvmark var inte över hövan. Man uraktlät att odla mossar och ingen ville ta råd av statens agronomer. Det förstnämnda året nämns att man på Tagel odlat 50 tunnland sidländ mark med en s k ”Ekensteenska metoden”, men att alla andra inom allmogen visade mindre förtroende för dessa åtgärder. Men Wilhelm Rappe påstod att hövavkastningen stigit väsentligt sedan man tagit ett par tre täckgrödor samt därefter sått in gräs. Det var viktigt med ”god gödning af kreatursspillning”.²³

Av ideologiska skäl lade han under 1830-talet ned ett bränneri. Sekundärkällor talar om ett mejeri från samma årtionde, vilket nog endast är en mjölkkammare för herrgårdens eget bruk. Såg saknas medan det däremot finns en kvarn, vilkens utrustning dock inte gått att spåra.

Den viktigaste händelsen för godset bör ha varit då Södra stambanans sträckning Malmö-

*Kapten J C Bergers teckning över Rymmen från mitten av 1850-talet.
Idag, 150 år senare, har Annakarin Wennerberg tolkat samma motiv.*

Alvesta invigdes år 1863. Året efter blev sträckningen till Falköping klar och därmed förbindelsen med Stockholm. Tvärlinjen Alvesta-Växjö började trafikerar år 1865. Tillvaron blev enklare, skogen fick ett rotvärde och priset på Tagels produkter steg. Men först år 1894, när tvärlinjen till Göteborg blev färdig kunde man från Tagel fullt ut komma i åtnjutande av järnvägens kapacitet. År 1862 klagar Wilhelm Rappe på att hågen för nyodling minskat då järnvägsbyggandet höjt lönerna. Ännu mera blev detta fallet ett par år senare då cirka 12 000 rallare vistades på trakten.

Järnvägen förde med sig en hel del industriell utveckling inom trakten. Möjligen kan frågan ställas, varför inte Wilhelm Rappe med hyggliga skogstillgångar investerade i ett sågverk. Ångsågar gjorde sin entré i mitten av 1800-talet, varför man inte längre var hänvisad till rinnande vatten. Det finns inga spår efter traktens industrialisering i Tagels arkiv. Det hade eljest varit intressant att se om det relativt framgångsrika järnbruket i Torp hämtat sjömalin i Rymmen eller köpt kol från Tagel.²⁴

Mathilda och Wilhelm Rappe fick sju döttrar, av vilka sex inträdde i äktenskap. Ett par av mågarna var storjordbrukare, t ex Ludwig von Sydow, föreståndare för hushållningssällskapets lantbruksskola Tranhult i Ryssby socken, tre mil söder om Tagel. Fritz Trahn arrenderade det stora jordbruket vid Kungs Starby utanför Vadstena. Det är väl troligt att någon av dessa ligger bakom tillkomsten av kartor, skogsindelningar och bokföringsmaterial, som nu ligger kvar i Tagels arkiv. Även jägmästare Max Hultin, som år 1877 gifte sig med Helfrid Rappe har haft ett finger med i spelat. Han fick vid något tillfälle ett eget konto "jägmästare Max" i en avräkningsbok. Sannolikt var det hans arbete som trafikdirektör i Nässjö-Oskarshamnns järnväg, som gjorde att han själv inte upprättade den första skogsbruksplanen över Tagel.²⁵

Så vitt jag kan se saknades de flesta tekniska landvinningar inom jordbruket på Tagel. Det är väl inte otroligt att torparorganisationen fördröjde införandet av mera moderna metoder. Det fanns dock år 1880 en rovsåningsmaskin

och en rovsåningsmaskin, men jag saknar exempelvis hästräfsor och tröskverk.

Det hade varit intressant att följa uppbyggnaden av Wilhelm Rappes förmögenhet. Netto omfattade denna vid hans bortgång år 1888 knappt 93 000 kronor. Värde motsvarade omkring 4 900 rågtunnor. Torparna arbetade denna tid för 1,5 kronor per dag. Men brist på ingångsvärden omöjliggör bedömningar.²⁶

Jag har svårt att få en bild av Wilhelm Rappe beroende på det långa tidsavståndet mellan oss. Men jag har bläddrat igenom de delar av hans bibliotek som jag en gång räddade från mjölboden, där råttor och svamp stillat sin "läslust". Fram till 1850-talet upptog den militära verksamheten delar av hans tid. Parallellt läste han mycket religiös uppbyggelselitteratur samt sådant som handlade om nykterhet. När han omkring 1850 med stor nit börjar ägna sig åt godsdrift kommer legostadgor och annat juridiskt tryck inför hans ögon. Detta årtionde börjar han få bekymmer med hälsan, varför böcker med livs- och hälsoregler inhandlas. Besök på hälsobrunnar avläggs. Fr o m 1840-talet är han prenumerant på flera tidskrifter kring lantbrukshållning och ett par årtionden senare dyker motsvarande information från skogshushållningssidan upp. Synd att han inte gjorde förstrykningar, så att jag kunnat se vad han läst och vad som intresserade honom.²⁷

Herrgårdslivet

Mathilda och Wilhelm Rappe hade en stor släkt- och umgängeskrets. Sannolikt var det sällan tomt i gästrummen på Tagel. Även när de själva avlade visiter i omgivningarna, krävde de sociala reglerna att resande släkt, vänner och bekanta togs emot. Skärvor av detta liv har satts samman av Adelheid von Schmitterlöw i hennes finstämda porträtt av morföräldrarna. Detta bygger till stor del på upplysningar i brev och dagböcker. När dottrarna Rappe närmar sig giftermålsåldern, kan man anta att dessas placering på äktenskapsmarknaden krävde en del kontakter. Därpå följde en tid då döttrar med barn och makar kom på besök, speciellt sommartid.

August Quennerstedts teckning av herrgårdslivet på Tagel en julidag 1870.

Ett stort antal för eftervärlden intressanta personer besökte och vistades på Tagel. I den religiösa kretsen fanns förutom Mormor på Herrestad, biskopen Esias Tegnér, väckelsepredikanterna Peter Wieselgren och Peter Fjellstedt. Till densamma bör vi i hög grad räkna en av mågarna, sedermera teologiprofessorn vid Uppsala universitet, Claes Adolf Hultcrantz (1823-1877). Dennes bakgrund som bondson och hans eftermäle i vilket sägs, att "tankens skärpa och klarhet förenades med ett milt och vänligt väsen" och vilket medförde stor högaktning hos alla, borde ha passat Wilhelm Rappe. Deras teologiska grundsyn tycks ha varit ganska snarlika.²⁸

Till umgängeskretsen på Tagel hörde också lundaprofessorn August Quennerstedt (1837-1926) med rötter i Rydaholms prästgård. Familjenamnet är tagit från Kvenneberga numera bortrationaliserade socken öster om Tagel.

Quennerstedt deltog år 1858 i en expedition till Spetsbergen. Den hade han rekryterats till inte minst för sina goda talanger som tecknare. August Quennerstedt blev i slutet av 1800-talet rektor för Lunds universitet. Han gjorde en bestående kulturhistorisk insats för Tagel genom att dit medföra sitt tecknings- och akvarellblock. Utöver en del värdefulla landskapsmotiv har han efterlämnat flera charmiga motiv från sällskapslivet i Tagels trädgård. Där satt man och skvallrade. Kvinnorna handarbetade och herrarna promenerade. Till tidsandan hörde båtutflykter på Rymmen, ridturer och sällskapsjakter. Sportfiske ingick inte i betendet och sannolikt förekom på Tagel inga sällskapsdanser. Däremot skrev man brev och berättade sagor. Stillsamma lekar med barnen ingick i det tillåtna verksamhetsfältet. Längre från torparnas vardag gick inte att komma.²⁹

Tagel under Signild och Adelheid von Schmiterlów samt Hanna Borrie 1883-1959

År 1872 gifte sig Signild Rappe med en äldre tysk major, Wilhelm von Schmiterlów. Paret bosatte sig i den nordtyska staden Greifswald. I äktenskapet föddes tre år senare dottern Adelheid. Majoren var änkling och stadd vid kassa, då han efter sin första hustru ärvt en stor förmögenhet. När det i tidigt 1880-tal blev diskussioner inom familjekretsen om vem som skulle överta Tagel och lösa ut övriga sex syskon kom denna förmögenhet till användning. Major von Schmiterlów kunde som tysk medborgare inte tillhandla sig godset. Men han köpte det för sin dotter Adelheids räkning år 1883. Köpeskillingen var troligen 100 000 kronor. Wilhelm von Schmiterlów avled år 1884, varefter Signild med dotter flyttade till Tagel (1885). Säteriet var då som ovan nämnts utarrenderat till Carl Slettengren.¹

När arrendet gick ut år 1890 anställdes en inspektör, som under ledning av Signild von Schmiterlów drev godset vidare. Organisationen såg i korthet ut på följande vis. I det stora herrgårdshushållet ingick olika konstellationer av systrarna Rappe. Den ogifta Estrid bodde en tid kvar. Göthilda von Sydow flyttade hem med man och barn, sedan den förre gjort konkurs. Och dit kom således Signild och Adelheid. När jägmästare Hultin avled 1902 inställde sig också änkan Helfrid till tjänstgöring i barndomshemmet. Men då hade Signild inte många månader kvar. Hon avled 1903 och följdes 1913 av Helfrid. Denna period, som sträckte sig över tre decennier har av Adelheid von Schmiterlów karakteriserats som mosterväldets tid. Hushållsarbetet förestods av en husa som hade hjälp av tre-fyra jungfrur.

Firmatecknare är fram till 1903 Signild, där-

efter Adelheid. Inspektorn, som var utbildad i lantushållning ledde det dagliga arbetet, förde dagbok, kassabok samt rapporterade till hushållet. Inriktning var långt fram i tiden koncentrerad kring jordbruket. Där fanns rättare och ladugårdsförman samt en eller annan statkarl. När skogen mot slutet av 1890-talet fått ökat värde började man sälja rotposter. Som konsult fanns en utbildad jägmästare. Denne var på plats under några dagar om året och gav nödvändiga instruktioner. Så småningom fick man en självlärd skogsvaktare, som ledde det dagliga arbetet.

Allt är sällan som det synes vara. När modern och senare moster Helfrid avträdde från scenen, inträdde Hanna Borrie. Hon kvarstod som "shogun bakom kejsaren" fram till början av 1940-talet. Adelheid von Schmiterlów hade sammanträffat med lantbrukardottern Hanna Jönsson på Valands konstskola i Göteborg år 1900. Hanna tog liksom övriga syskon efternamnet Borrie efter föräldragården utanför Ystad. Tycke uppstod mellan kvinnorna och de bedrev flitigt konstnärliga studier tillsammans såväl i Göteborg som i Tyskland åren 1900-1903. De kom ganska långt i sitt skapande, men uppenbart satte i fallet Adelheid ansvaret för Tagel hinder i vägen för fortsatt utveckling på den inslagna banan. Vad som fick Hanna Borrie att avsluta karriären vet jag inte. I varje fall flyttade hon så småningom till Tagel. Under decennier stod hon sannolikt bakom alla strategiska beslut. Enligt gårdstraditionen hade fröken Borrie hårda nyppor och kunde säga ifrån. Fröken Adelheid var snäll och vänlig. Befälsföringen framgår tydligt av ett brev, som Hanna Borrie våren 1923 tillställde Fröken. Den senare befann sig på annan

Adelheid von Schmitterlöv (1875-1959) flankerad av sin mor Signild (1838-1903) (nederst) och Hanna Borrie (1873-1944) (t.h.).

plats. Någon "Andersson" hade varit inne hos Hanna Borrie och sagt att han ville flytta inom en vecka. Hon förklarade att detta var en sak mellan Fröken och inspektorn. På kvällen hade

inspektör Lindström och Hanna diskuterat den "karaktärlöse" Andersson och funnit att det var lika bra att han fick gå omedelbart. Lindström tyckte dock att man inte kunde handla så utan Frökens "tillstånd". Men jag tillstyrkte att han dock skulle göra som han fann rättast, du kunde säkert förstå att man i en sådan sak måste handla så omedelbart som möjligt". Om nu Fröken hade något att invända, så hann hon skriva. "Jag måste ju naturligt säga Lindström att mitt medgifvande fick gälla för ditt och att han ingalunda behöfde känna sig ha handlat för själfständigt".²

I princip sköttes godset med denna organisation fram till Frökens frånfalle år 1959. Det är omöjligt att veta hur stort inflytande hennes olika släktingar hade på driften. Men hennes kusin, jägmästare Wilhelm Trahn månade om skogen och satte denna under adekvat skötsel. Först i slutet av 1920-talet lämnade han förvaltaransvaret. Även på jordbrukssidan fanns kusiner med kunskaper och erfarenheter. Gustaf

Torpare plöjer på Tagels centralgårde sannolikt i slutet på 1920-talet. Oxarna fanns då kvar. Odaterat foto i Tagels arkiv.

von Essen, som uppenbart av Frökens memoarer friat till henne, var jordbrukare i Västergötland. Men deras roll går inte att spåra, då denna dolts av inspektörerna, vilka kan ha mottagit muntliga råd. Om någon i en framtid orkar läsa igenom Frökens korrespondens tror jag att mycket skulle klarläggas kring detta antydda tema. Däremot framstår två av inspektörerna, Alfred Kjellberg (1894-1912) samt Knut Tenggren (1924-1959) som verkliga ledare av Tagel.

Torpare, statare, lantarbetare

Torparkontrakten ändrades relativt litet mellan åren 1850 och 1890. Den serie av avtal gällande Jonsboda, som jag följt, avslöjar att det sistnämnda året har skogen fått ett ökat värde. Nu krävs utsyning av allt nödvändigt ved- och virkesbehov. Det känns underligt att läsa hur torparen, när han fällt en björk till lövbrott, blott får begagna de stam- och grendelar som är under 10 cm i diameter till egen ved. Det grövre skall gå till "herregårdens behov". Torparen förbjuds nu uttryckligen att jaga och fiska. En annan formu-

lering som tillkommit tyder på att vedbrist kan ha förekommit i grannskapet. "Wed, skog och foder får under ingen förevändning från torpet bortföras eller försälas". Som ett sista tillägg nödgas torparen på egen bekostnad försäkra alla hus till fulla värdet.

År 1914 tillträder "Torparen Frans Andersson" Jonsboda. Nu är kontrakten tryckta och betydligt mer detaljerade, men i sak inte så mycket annorlunda. Nytt är en klausul om fördelning av kostnader för nybyggnation. Tidigare har säteriet helt stått för detta. Får och getter får inte beta i torpets hagar utan tillstånd av ägaren. Denne kan också lägga ut en del av torpets hagar till skog efter det att betets värde uppskattats. Denna summa avräknades sedan från det överenskomna arrendet. Alla naturalster är borta och dagsverksprestationen reducerad med hälften, från sex till tre stycken per vecka. Minskningen av kvinnodagsverken var mindre från 42 till 32 stycken. Märkligt nog får Frans Andersson skriva på en särskild förbindelse, att han själv eller genom annan godkänd person fullgör dessa "kvinsdagsverken". I denna åtar han

sig också att spinna tågor eller blånor till en viss ersättning per kg. En i arkivet odaterad uträkning visar att arrendeminskningen på Jonsboda är mer än 50%. Reduktionen beror dels på att betesarealen minskat, dels på att dagsverkspriset gått upp. Det senare har stigit i reala termer p g a samhällsutvecklingen i stort.

När Signild von Schmiterlów tillträder chefskapet på Tagel år 1890 får hon rådet att minska antalet dagsverkstorp. Nedlagda sådana läggs till grannarna exempelvis Östanskogs arealer till Kvarntorpets. Därutöver borde en del torp läggas ut och arrendena betalas kontant. Det är svårt att i detalj följa denna process. Men med ingången av 1910-talet har antalet bruksenheter med dagsverksskyldighet gått ned från 18 till 11 stycken. Alla uppodlade arealer finns dock kvar.³

En tvist kring Kristiansboda 1886-1894

Den 18 oktober 1886 fick Tagels arrendator Carl Slettengren fullmakt av Wilhelm Rappe att "om så nödigt är till afflyttning från Torpet Kristiansboda uppsäga torparen Daniel Månsson". Denne som suttit på torpet sedan mars 1873 blev också uppsagd dagen efter. Han fick laga fardag, d v s i detta fall med rätt att sitta kvar ytterligare ett drygt år. Anledningen tycks ha varit en "obetydlig ordväxling" med den på Tagel boende, delvis självutnämnde tyskfödde jägmästaren Claudius. Vad som egentligen låg bakom är svårt att veta. Efter första rondan återtogs uppsägningen, men redan några veckor senare kom det definitiva slaget, då Månsson ertappas med att ha betat sina kreatur i skogen på Mon. Slettengren ordnar avträdessyn och torparens brister uppskattas till 23 kronor och 49 öre. Den senare inkallar två lantbrukare från trakten för värdering av hans odlingsinsatser på Norra och Södra Måssen. Daniel Månsson har grävt 641 famnar diken (à 25 öre) samt schaktat och bränt mossens yta på en areal av "3 110 qvadtratfamnar efter 14 famnar räknat 16 skäpplan 34 qv". Sammanlagt omfattade Månssons mossodling drygt tre tunnland. Tillsammans med ett vedförråd om 15 famnar

begär han 372 kronor för sina förbättringar av torpet. Summan motsvarade enligt markegångstaxan ungefär ett års arbete.

Daniel Månsson som haft professionell hjälp med en skrivelse till "Högvällborne Herr Baron W Rappe" anför på nyårsafton 1887, att det gör honom ont, att sätta sig upp mot dennes befallning. Han erkänner "att Herr Baron i sina krafts dagar varit en god och ädel husbonde samt velat alla sina underhåvandes bästa". Nu däremot då hans order skall utföras av andra, så ömma dessa ej särdeles för sin nästas väl. Månsson begär för avflyttning skillnaden mellan Slettengrens och hans egna ombuds värderingar. Summan torde aldrig ha utbetalats, då Daniel Månsson återkommer till majorskan Signild von Schmiterlów med tre långa brev under åren 1890-1894. Ett mindre belopp om 30 kronor finns dock upptaget som odlingsersättning till honom under rubriken skulder i bouppteckningen efter Wilhelm Rappe.

Daniel Månsson, som bosatt sig inom socken kände sig uppenbart mycket kränkt för att använda en nutida term. I sitt första brev från mars 1890, ett år efter avflyttningen från Kristiansboda, säger han sig ha hört att friherrinnan precis som fadern ville att allt skulle gå rätt till. Nu vill han framföra sin bild av det hela och stå till svars för sina gärningar, "ty då jag vet mig fri kan ej något ondt drabba mig". Året efter hotar han med tingsföring. En sista gång återkommer Daniel Månsson i januari 1894 och vädjar om ett personligt sammanträffande. Innehållet i hans brev är inte lätt att följa, men avslutningsvis låter han förstå, att den behandling han och familjen blivit utsatta för givet upphov till många tårar och långa "vakenätter" till vilket kommer skammen för hela släkten. Hur "freerinan" agerade vet jag inte.

Efter att ha läst Adelheid von Schmiterlows redigerade memoarer och bedömningar av "Morbror Claudius" ges en möjlig tolkning av förloppet. Denne som av outgrundlig anledning kommit till Tagel och beretts en lugn ålderdom efter ett brokigt förflutet betecknas som mycket kolerisk. Under ett par dagar om året hade han i uppgift att stämpla ut årsveden till torparna.

Betad skog på Tagel sommaren 1866. Motivet har sannolikt hämtats i området kring Kullarna. Akvarell av August Quennerstedt.

Bland dessa hade han ”tyvärr sina gunstlingar och svarta får. Under det att de förra fingo så mycket ved, att de sålde timmerstockar... beklagade andra sig över, att de ej fingo nog. Händes det då, att de plockade lite ris i skogen, eller några bär, blevo de skällda för *tjuvar*”. Det var sannolikt att Daniel Månsson råkat i luven på den hetlevrade tysken. Detta ledde, så vitt jag kan förstå till mannamån.⁴

Gratifikationer

I samband med Signild von Schmitterlöws frånfälle år 1903 utbetalades gratifikationer till 20 torpare, varav två satt på undantag. Av dessa häftade 14 stycken i skuld till gården. Andreas i Röslida var värst skuldsatt med sina 325 kronor. Värdet motsvarade en pigas årslön inkluderande fritt vivre. Totalt uppgick skulderna till 2 129,50 kronor. Nu fick torparna som erkänsla för troget arbete sammantaget 2 636,75 kronor med ett varierande belopp av 50 till 200 kronor per

person. Några, som Sara i Kvarntorpet, kunde kontant kvittera ut 50 kronor, medan andra som Gustaf i Ekatorpet fortfarande efter gåvan hade kvar en skuld om 47.47 kronor. De för sin tid generösa summorna, kan dock ställas i relation till att Fröken samma dag delade ut 60 000 kronor på så vis att var och en av moderns systor eller deras efterlevande familjer tilldelades 10 000 kr vardera.

Enligt Hanna Borries krönikabok nedtecknad någon gång på 1930-talet hade Signild von Schmitterlöw allt för lätt beviljat torparna räntefria lån. Detta system stävjades nu efter utdelning av gratifikationerna. Det blev inspektorns uppgift att ”undvika efterhängsna skulder. Bl a skulle en ränta av 3% påföras alla lån. Singild hade en stor förmögenhet och bouppteckningen år 1903 avslöjar att hon till mindre delar använt denna till fastighetsköp. Mellan åren 1890 och 1903 inköptes sju mindre gårdar och torp kring Tagel bl a Spånghult och Lönnstorpet. Hon agerade bank och vid hennes bortgång fanns inte

mindre än 52 privatpersoner som häftade i skuld till henne. Alla torpare på Tagel utom en var förtecknade under rubriken "Utstående osäkra fordringar". Nettoförmögenheten uppgick till drygt 160 000 kronor. En dräng tjänade då cirka 2,50 kronor per dagsverke om 10 timmar.⁵

Övergången till kontanta arrenden

Sannolikt i början av år 1919 ingick nio stycken torpare på Tagel till Fröken med en underdånig önskan eller "så kallade petition", i vilken de för framtiden ville erlægga sina arrenden kontant. Motivet var, att de trots en sänkning av arbetsplikten, hade svårt att få fatt på arbetskraft. Torparna hoppades att deras skrivelse inte skulle betraktas "vare sig såsom uppsägning eller ett Strejkutbrott utan såsom en länge närd önskan". En uträkning på gårdskontoret visade, att 585 dagsverken tillsammans med 230 hjälpdagsverken borde efter normen 5 kronor per dag ersättas med en arrendesumma om 3 500 kronor. Detta verkar också av flera skäl successivt ha blivit fallet under 1920-talet.

Jag vet inte vad Frökens svar blev. Men en handskriven kladd i arkivet inleds med följande mening: "Er petition har djupt smärtat mig, ja, gjort mig mer ledsen än jag kan säga och jag förstår knappast hur ni velat komma med den. Eller hur ni kunde tro att jag skulle gå in på den". I utkastet försöker Adelheid von Schmitterlów påtala värdet av det gemensamma arbetet, speciellt under den då rådande krigstiden. Övergången kommer att bereda henne stort bryderi och inte så liten kostnad. Men eftersom så många torpare skrivit under så kan inte frågan lämnas därhän utan inspektorn kommer på något vis att förhandla.

Fröken anlitar en konsult, vars namnteckning jag inte kan tyda. Vederbörande påpekar att de höga priserna på jordbrukets produkter inte kommer att bestå, men att arbetslönerna riskerar att ligga kvar på den höga nivå, krigets konsekvenser medfört. Det blir därför alltmera ofördelaktigt att ha kvar torpsystemet. Det fanns också ett antal sociala skäl till att successivt slopa detta, såsom

- forntida hänsynslöshet i behandlingen av torparna
- torpare-benämningens dåliga sociala klang
- en bundenhet och ofrihet som gav svårigheter att söka arbetsförtjänst på annat håll.

De större torpen på Tagel hade en dagsverks-skyldighet som krävde två vuxna karlar. Om nu inte torparen hade en hemmaboende son, så var han tvingad att städsla en dräng. De löner och de villkor denne kunde få på ett av Tagels torp var vida underlägsna de som dåtida industriarbete erbjöd. Detta var ett mycket viktig skäl till att reformera systemet.

Adelheid von Schmitterlöws konsult fastslog att "Egendomsherren" till följd av antydda förhållanden måste "anlita systemet med *fasta tjänare* i förening med statare-systemet, med största möjliga inskränkning till deras antal". Villkoren för detta vara att varje statkarl tilldelades/gavs:

- egen stuga med om möjligt idyllisk belägenhet
- ett stycke jord för odling av rotfrukter, grönsaker och frukt
- möjlighet att föda ett par grisar, höns och/eller kaniner
- brödsäd, mjölk och vedbrand i hygglig/riklig mängd samt möjlighet att köpa fodersäd till ortens pris.

Rapporten hävdar vidare att mycket av torpar-driften på Tagel måste betraktas som *vanhävd*, då man utnyttjade alltför stora arealer potentiell skogsmark till bete. Konsulten rekommenderar Fröken att tillmötesgå torparna, men kräva en avsevärd reduktion av deras tilldelade betesarealer. Detta blev också fallet. Det kan socialhistoriskt vara av intresse att ta del av rapportens avslutande uppmaning: "Namnet statare bör undvikas och utbytas mot *fasta tjänare* eller annan lämplig benämning".⁶

I samband med dessa diskussioner görs en del syner på Tagels torp. Ur dessa odaterade dokument drar jag fram några upplysningar. Åkerjorden karakteriseras ingående. Det noteras om den har eller behöver stenrensas (Skogen,

Kopparhult). Förekomst eller frånvaro av mossodlingar noteras liksom om odlingshjälp utgått. Möjligheterna till utvidgning av åkerarealen inventeras. Byggnadernas skick bedöms. På torpen Östanskog och Fällan utgår kontantarrenden. De övriga fullgör sina dagsverken. Elva av de 17 enheterna får betyget "Wäl skött", medan två är hjälpligt skötta. Lika många betecknas som ordinarnt skötta. Bockafällan är dåligt och Jonsboda illa skött. Skatten, d v s arrendeavgifterna är i tio fall ordinära samt i sex "billiga". Uttaget för Kopparhult är för högt. Smeden i Södratorp är skyldig att smida vid gården för 20 öre i timman. År 1910 hade "Sonen Oscar" tillträtt på Sandvik, varefter fadern tillerkändes husrum, vedbrand och en mindre åkerlapp på livstiden. Oscar fick därför reducerad dagsverkskyldighet. Lilla Gäddevik var anslaget som "donationshemman" till avlidne smeden Johannes i Södratorp änka under "barnens minderårighet" Hon skulle ersätta ett kobete i gårdens hage med tio hjälpdagsverken. När barnen vuxit upp skulle 30 sådana utgå. På Slättatorpet har innehavaren erhållit hjälp till "cementinredning i nybyggda svinhuset". En nedsättning med ett dagsverke i veckan har här skett, då förre torparen under sin livstid byggt om stuga och ladugård.

Sett i backspegeln kom dåtida samhällsförändringar sent till Tagel. Torparnas och ännu mera statarnas (i norr skogsarbetarnas) föga avundsvärda situation debuterade på den politiska scenen under 1880-talet. Då grodde fröna till flera under 1900-talets första hälft viktiga jordpolitiska frågor. Emigration, industrialisering och socialism skulle stoppas genom tillskapandet av egna hem. Den som brukade egen torva revolterade inte mot den bestående samhällsordningen. Många av här antydda frågor drevs av konservativa godsägare, vilka ytterst hade som mål att tillförsäkra sig arbetskraft. En hel, ren, frisk, sund och mätt småbrukare med möjlighet att erbjuda sina tjänster, när godset behövde extra armar, var för somliga en vision. Det egna hemmet, som ansågs lösa de flesta problem, övergick år 1928 i Per Albin Hanssons folkhem, men med något ändrad inriktning. I motsättning till småbrukaren stod industriarbetaren. Dennes anslutning

till fackföreningar med möjlighet att skapa oro på arbetsmarknaden och successivt förändra den politiska makten ingav stor ängslan. Med storstrejken 1909 och hungerkravaller 1917 samt utbrott av spanska sjukan 1918 i bakhuvudet förefaller torparnas på Tagel framstöt liksom Frökens reaktioner som lättförståeliga. En del tankar kring detta återfinns i Hanna Borries krönikebok. Speciellt oroande tycks införandet av ensittarlagen år 1918 ha blivit. I denna medgavs under ganska stora krav en innehavare av ett torp att friköpa detta. Lagen ändrades i rask takt ett flertal gånger. Men Fröken lär ha sänt sin inspektor för att i Stockholm interpellera jordbruksministern. Den förre kom dock hem med ett lugnande besked. Men av Frökens osorterade papper och tidningsklipp samt undanställda skrifter på vinden, kan jag se att frågan engagerade henne djupt.⁷

Den kommande ekonomiska utvecklingen med omfattande perioder av arbetslöshet gav jordfrågan på Tagel resnit. Men ett statsystem hade införts på herrgården, vilket verkar fullt utvecklat i mitten av 1920-talet. Torparnas och framför allt deras hustrurs "hjälp" utnyttjades in på 1950-talet, dock över tiden i allt mindre utsträckning. Betydande skärpningar i sk sociala arrenden gjordes i lagstiftningen såväl 1907 som 1943. Men det ansågs hela tiden fördelaktigt för såväl jordägare som arrendator (torpare) att ha kvar arbetsplikt/arbetsmöjlighet.⁸

Syneinstrument 1870-1939

Ett ständigt återkommande arbete i alla arrendesystem är av- och tillträdessyner. Gärdsgårdar förföll och syllträ ruttnade. Spåntak behövde läggas om och fönsterramar bytas ut. Ny teknik och ändrad boskapskötsel krävde annorlunda utformade ekonomibyggnader. Allt detta finns sporadiskt dokumenterat i Tagels arkiv. Dåtida bönder och torpare var skickliga i att bedöma brister i gärdsgårdar och vad det kostade att underhålla dessa. En syn vid Kvarntorpet våren 1870 avslöjar att torparen hade 1 640 famnar (nästan 3 km) gärdsgårdar att underhålla. Mot Agnaryd låg 12 famnar som behövde repareras

Av handlingarna i Tagels arkiv framgår att bygnadsbeståndet krävde ständigt underhåll. Den förfallna ladugården vid Stora Gäddevik från april 1990 jävar inte påståendet. Den är numera riven.

för 12 öre famnen. Däremot krävde 50 famnar vid Bastehagen blott 2 öre. Totalt beräknades förbättringsåtgärderna dra en kostnad av 107,44 riksdaler, vilket då motsvarade 80-90 dagsverken. Torparen Petter Håkansson förklarade sig "till alla delar" nöjd med syneresultatet.

När A D Carlsson i Agnaryd genomför en avträdessyn på Jonsboda år 1892 är ladugård och uthus halmtäckta, medan stugan har spåntak. Där fanns då en mindre trädgård med fruktträd och bärbuskar. Mangårdsbyggnaden krävde ny brädfodring på västra gaveln värderad till elva kronor. En ny fönsterluft med glas borde för tre kronor insättas i köket o s v. Gångjärn var dyra och gick till östra logdörren på två kronor. Avträdaren Jonas Johansson lovade att rätta till alla brister, vilket också blivit utfört. Ty året efter antecknas att de blivit "nöjaktigt fullgjorda".

År 1894 kräver reparationer i Lilla Gäddevik och Fällan huggning, skrädnig och framforsling av 16 taksparrar, 18 bjälkar, 93 timmer samt drygt 150 kubbar, de flesta av gran. Det framgår aldrig hur arbetet var organiserat eller

hur kostnader fördelades, när någon torpare själv byggde till och underhöll eller förbättrade någon byggnad. År 1914 tillträdde Johan Gustafsson Jonsboda. Han kunde kvittera ut 522,42 kronor på gårdskontoret för bristande underhåll av företrädaren. Summan motsvarade 175 dagsverken och åtgärderna innefattade förbättringar av täckdikessystemet. Huruvida Tagel fick ersättning av den avgående torparen avslöjas inte.

I ett syneinstrument från de sammanslagna torpen Östanskog och Kvarntorpet från år 1928 framgår att ekonomibyggnaderna till det förstnämnda borde rivas. Virket i ladugården kunde användas vid en tillbyggnad på Kvarntorpet. Av dikessynerna verkar det då ha varit lite si och så med hävden av Östanskogs åkrar. När avträdessyn hålls den 7 mars 1939 på Kvarntorpet tillerkänns Frans Andersson 247 kronor för de förbättringar han gjort. Tagels ägare skall också ersätta honom för kvarlämnat hö efter normen 6 öre per kg. Dagsverket stod då i sju kronor.⁹

Den som vill fördjupa sig i den ständiga huvudvärken på Tagel, reparation och underhåll av

byggnader, har ett rikt material att tillgå i arkivet. Detta kan kombineras med uppgifter i Hanna Borries krönikebok.

En fotnot i torparfrågan

Undanstoppade i ett vindsutrymme på Tagels corps-de-logi hittade jag vintern 2009 en lättläst, men föga djupsinnig memoarbok av riksdagsmannen för bondeförbundet, Johan F. Kjellén. I den fanns ett brev till Fröken avsänt vid midsommartid 1958. Kjellén tackar med boken för visad gästfrihet på Tagel år 1907, då han reste omkring som kontrollassistent. Fröken var den enda av hans många "principaler" från förr som var kvar i livet. Han mindes sin tid som "mjölkprovare" mera som en form av "lärorik semester".

Jag fastnade vid läsningen av en herrgårdsbeskrivning från Värnamotrakten och vilken mycket väl hade kunnat vara Tagel. Där rådde rena 1700-talsstämningen (Vad nu detta var?), där all personal utöver de i ladugården utgjordes av torpare och deras drängar. De senare kunde vara anställda av en torpare eller flera gemensamt. De fullgjorde torpets dagsverksskyldigheter vid huvudgården. Där utnyttjades oxar till alla transporter. Torpare och torpardrängar kallades i sin samtid för *dagtjuvar*. De inriktade sig målmedvetet på att få dagen att gå med minsta möjliga arbetsprestation. Såväl "körarna som oxarna samarbetade här på ett förtjänstfullt sätt".¹⁰ Möjligen ger detta en liten vision av systemets bräcklighet.

Arbetet på Tagel 1909

I inspektör Alfred Kjellbergs arbetsuppgifter ingick att skriva dagbok. Jag har valt att återge en del noteringar om det dagliga arbetet på Tagel för exakt hundra år sedan (1909).¹¹ Arbetsstyrkan varierade men uppgick som regel till åtta man. Fem eller sex av dessa är icke namngivna torpare. Därtill kommer kusken Ryman och smeden Sandberg. Det är något bekymmersamt att kvantifiera olika arbetens volym, då man kan ha bytt arbetsuppgifter under dagen utan att detta protokollförts. Om det står att "En man huggit

ved" och "Två man harpat gräsfrö" rör det sig om tre dagsverken. Men när det den 9 februari antecknas att ett ök kört slipers till Smålands Rydaholm två gånger samt Ryman kört ett lass ved till Lova å f m samt att en man huggit ved, är det aningen osäkert att summera insatsen. Här följer i alla fall några noteringar. Jag börjar med *Skogsåret 1909*. Den arbetskrävande veden debuterar i dagboken den 11 januari, då en man hugger. Slutar med detta gör man först på nyårsafton, då fyra man stod i vedboden och kapade samt klöv veden. Husbehovsveden var på Tagel som annorstädes skogens viktigaste sortiment. Här låg det torparna att hugga cirka 180 m³ som s k skateved. Men det räckte inte, då herrgården förbrukade omkring 400 m³. De fick också utföra detta arbete samt med hjälp av gårdens oxar köra ut veden. Denna skulle sedan kapas, klyvas och läggas in i vedboden. Där kunde sedan pigorna hämta den och fördela veden på alla eldstäder. Jägmästare Wilhelm Trahn kalkylerade år 1911 med att man på hela Tagel inklusive torpen förbrukade 700 m³ eller drygt 5 m³ per år och person. Det finns bara ett försök till nationell beräkning av vedbehovet och det från 1908. Då landade man på nivån 4 m³f. Storleksordningarna pekar åt samma håll. På Tagel gick år 1909 cirka 30% av skogens tillväxt till uppvärmning och matlagning. Under året finns 275 dagsverken antecknade på vedhuggning, vilket motsvarar ett årsarbete. Jag har i annat sammanhang visat att "energisektorn" krävde 15% av ett hushålls sammanlagda arbetskraft. Det borde i så fall på Tagel ha inneburit att 10-12 personer hade detta som sitt huvudsakliga arbete.¹²

Det går inte att följa vedens väg från skogen till Tagels kakelugnar i Kjellbergs dagbok. Men efter huggning och sannolik torkning, har den med oxar körts ut till väg. Där har omlastning till hästdragen vagn skett. Delar av veden har körts ned till sågplanen vid Rossbäck. Där fanns en lokomobil (eldad med ved) och här kan kapning med hjälp av ångkraft ha skett. Därefter har veden körts upp till en eller flera vedbodas vid herrgården. Men här fanns också en vedbacke till vilken delar av veden förts. I skogen tog man

Upptagning av is på Rymmen var ett viktigt arbetsmoment i årscykeln på Tagel. Akvarell av Adelheid von Schmitterlöh omkring år 1900.

till vara björk- och aspris, vilket tidigare nämnts samt en hel del granris till täckning av rodstuckor samt trädgårdsrabatter. Men mycket blev kvar, vilket hopsamlades och brändes. Under vintern 1909 höggs en del ekvirke vars väg från hage till avnämare inte går att följa. En del har klyvits till staver (gärdsgårdsstör), annat har sågats upp till plank. Men det är osäkert om man körde till Rossbäck med detta eller till Föreberg. Vid den senare sågen var två man den 4 juni för att "skära" ekplank. Den 15 maj körde man ut virke till broar på Lundaträdan. Här utnyttjades säkert grövre ekplank. Vid lokomobilerna hade man ett särskilt virkessortiment, maskinved. Sågen genererade spån, vilket fördes till isdösen. Överblivet sådant tillsammans med skräp dumpades efter Hållsmysvägen. Möjligen inarbetades detta i väggroppen på något sankt ställe. Den

31 augusti var sex oxar och fem man sysselsatta med detta. Sågspåret räckte tydligen inte till isdösen, ty dagarna 8-9 juli var Axel till Banke såg för att hämta hem spån, båda dagarna under eftermiddagarna. Till denna såg är det enkel resa 12 km. Krakstör, gärdslä, slipers, bjälkar, kubbar, plank, bräder, staver, ris och lövved ingick i sortimentslistan.

I Rydaholm hyvlar man bräder. Dit var det många transporter för utlastning vid järnväg av slipers, plank, asp- och ekvirke. Under vintern 1909 höggs mycket torrskog runt huvudbyggnaden och söderut. Då det inte anges vilket trädslag det gällde är det svårt att avgöra om det var barkborrar i farten på gran eller stormfällda träd. I det förra fallet går det att misstänka följdverkningar av den svåra julstormen 1902. Efter Strandavägen, d v s landsvägssträckningen

några km norr om Tagel, hade man dock fått en del vindfällen. Här såg man till skillnad från idag till att samla ihop och bränna riset efter upparbetning. Man rörde också buskar kring alla fält vilket dock hade ett praktiskt syfte, att gynna produktionen av säd eller gräs.

Speciellt mycket skogsvård bedrevs år 1909 inte av torparna. Några dagars plantering i Fridungen är det enda som avslöjas i dagboken. Anteckningar om "skogssaker" förekom i denna under 150 dagar. Detta var drygt hälften av årets arbetsdagar. De verkligt stora skogsmånaderna var februari, mars, april samt december. De var få under januari, vilket dock kan ha berott på att väderleken då medgav utkörning av gödsel på åkrarna.

Jordbruksåret 1909 inleds med att inspektör Kjellberg på nyårsdagen, då det var någon grad varmt och "blidt" men mulet, beräknar vårens behov av artificiell gödning. Det borde beställas 43 säckar superfosfat (20%) och 40 säckar kali (37%), om jag nu förstått noteringarna rätt. Men den 2 januari är man igång och tröskar korn. Dessutom var Ryman till kvarn i något ärende. Dagboken slutar på en dimmig och mulen nyårsafton med den sista jordbruksnoteringen. Folket hade då efter att ha knutit säck på magasinet fått fritt redan kl 2. em. Mellan dessa tidpunkter låg mycket slit.

Tröskan slutade redan den 8 januari. Senare i månaden harpade (rensade) man gräsfrö, korn, råg och klöver. Men månadens verkligt tunga jobb var gödselkörningen till Hållsmyren och andra trädor. Detta krävde 55 dagsverken. Oxarna stod för dragkraften. Lundborg hade hjälp av två man att slakta sju grisar. Fläsket körde Ryman efter någon dag till Rydaholm. Dit avsatte man också fyra ton korn, vilket i uppmätning krävt ett dagsverke. Antalet resor till kvarn var tre stycken. Smeden Sandberg var upp till gården och skodde hästar vid tre tillfällen samt satte beslag på oxkalkarna. Från stukorna körde man hem rovor, vilket krävde 14 dagsverken. Grönvicker hämtades från Brantåsen och hö från Märtakärret. Varför Kjellberg då bytte hö med Slättabonden eller med Anders i Bengstboda är obekant. Några man sågade is på

Rymmen och under fyra dagar var hela styrkan om åtta man i färd med att köra in is till dösen. En man kokade till svinen, en anteckning som återkom ett par gånger i månaden.

Ett långjobb i februari var inkörning av torvströ från Norre Mosse. Den 20:de, då det var 3 grader och blidväder men sol, körde exempelvis fyra man torv med 3 par ökar. Sandberg återkom och skodde såväl oxar som källkar. Wilhelm var i Alvesta med två kvigor och ett relativt drygt transportarbete var hemtagningen av kalk från stationen i Rydaholm. Den 15:de täckte sju man isdösen. Något dramatiskt inträffade den 3:de då drängarna blev sjuka genom os. Men av vad och hur länge de var dåliga förtäljer inte dagboken.

I mars fortsätter ungefär samma arbeten. Kjellberg var i Säfsholm och ropade in halm på auktion. Ett par dagar kör Ryman och Oskar gödsel till Rydaholm och kunde säkert ta halmen i returfrakt. Hö körs in från Västeräng och rovor från stukor. Agnar transporteras bort från logen. Sandberg skor hästar och smider nya beslag. Den 18:de, då det är ett par minusgrader snöplogar fem man med tre par oxar vägen upp till Bocakafällan på förmiddagen. Resten av dagen går åt att öppna vägen till kyrkan. Man slaktar en tjur och några svin. Under april börjar utarbetet på "riktigt". Johan i Bygget lånar ett par oxar till stenröjning och hans namne i Erngisslabygget tar över samma ök för plöjning. Man harvar trädan samt vältrar höstsäden. Den mest spännande uppgiften kommer den 3:de då Kjellberg skickar Oskar till Högaklev för att fråga Otto till råds. Ett svin har nämligen insjuknat och den namngivne personen är tydligen någon självlärd djurdoktor. På Tjurebacke marknad säljs i mitten av månaden två kor och en tjur. Sandberg, som nu har hjälp av "Pojken" fixar till oxok samt olika redskap. Den 19 april gick Rymmen upp. I slutet av månaden kör man chilesalt på Johanstrådan och i Rackadal. Man rensar rågen inför sådden. I denna triering har Johansson hjälp av Eva.¹³ Någon halvdag skottade man ut sorkskott (mullvadshögar) i ängarna. Diket till vattenledningen i trädgården färdiggrävdes under månaden.

Den 1 maj, då det haglade och snöade, kördes

Gruppfoto av jordbrukskursen på Tagel år 1909. T h om Fröken sitter hennes kusin C W von Sydow. Foto i Tagels arkiv.

sista stukan med rovor hem. Sju man med fyra ökar kunde antecknas för 150 tunnor. Samma dag jobbade Sandberg 11,5 timmar med att beslå ett byckar. Den 5 maj kunde man efter harvning börja så havre med maskin på Smedstrådan. Till detta åtgick 916 kg Guldregnhavre. Samtidigt spriddes kalk på Södra trädan. Här såddes dock havren för hand, varefter den myllades med fjäderharv. Den 10 maj nödgades man plöja upp utgången råg på Hommanstrådan med tre par ökar. Fyra dagar senare kom potatisen i jorden. Totalt sattes 26 tunnor. Vad man mera konkret gjorde när man den 18 maj "harvat Ljung i allén" undandrar sig min bedömning. Först den 21 maj antecknar inspektorn med rött bläck att den första varma vårdagen infallit.

Temperaturen steg till 17°. I Hållsmyren sladdade ett par man samt körde sten. Den 24 maj körs gödselkomposten på Sundelltorpet ut och Ryman hämtar en separator i Rydaholm. Den gris som slaktades dagen efter vägde 85

kg. Kornet sås först sent i månaden och utsädet mäts i kubikfot. Efter att ha sått gräsfrö på Mellanträdan, så fick "folcket" snygga upp i allén och kring husen. Därefter fick de fritt, ty det var pingstafton.

I början av juni var det dags för uppsättning av grindar och gårdsgårdar. Den fjärde fick så äntligen två kor och elva ungdjur komma ut i Norra Kohagen. Dagen efter slog frihetens timme för 13 kor som släpptes i Västra Mark. Denna dag körde fem man pudrett, d v s den med osläckt kalk och/eller torvmull uppblandade latrinerna ut på Smedmossen.¹⁴ Månaden erbjöd tid till stenkörning och byggnationer. Anders lagade höbågar och Wilhelm for till "Wexiö med tjuren". I väntan på höskörd harvas trädorna och en del diken rensas. Dikesjorden körs ut på de förra. På midsommarafton var det 21 grader varmt, men åska och ösregn på eftermiddagen. Fem man hackade rovor. De blev lediga redan kl 5 e m. Axel var dock till Kronobergshed

med potatis. Den 25 juni lade fyra man sten i täckdiken vid Gamlegård. Slåttern börjar den 9 juli och något efter fortsätter Erik att handhacka rovorerna med biträde av två barn och två "hjelpen". Den 16 kunde man börja köra in hö från gårdsplanerna och trädgården, sammanlagt nio lass. Då det var ösregn den 21 försökte Kjellberg hitta "diverse arbeten inomhus". Bl a ålade man potatis i källaren. Jag undrar dock hur blöta barnen och kvinnorna blev som tillsammans med Erik hackade rovor. Den 29 juli var Ryman i Rydaholm efter hösalt. Under månadens sista dag körde man upp tre lass hö och bredde ut på åkern för torkning.

Den 2 augusti var Wilhelm på tjurpremiering i Rydaholm. Tjuren erövrade II pris. Jag vet inte om det var Tage 1 med nr 7637 i riksstamboken eller någon av de två andra "Tagarna" som denna tid tjänstgjorde på Tagel.¹⁵ Slåttern för året slutade den 11 augusti. Höet kördes in i ladorna vid respektive äng. En del bars i höbågar in till dessa. Det sista höet ladades den 14. Därefter vidtog en del hägnadsarbeten samt körning av grindar, då djuren skulle efterbeta slåttermarkerna. Den 17 augusti bröt och band fyra man med lika många hjelpen 1 600 kärvar löv på beting. Normen var tydligen 200 kärvar per person och dag, vilket nog var en normalprestation denna tid.¹⁶ Man körde gödsel, hässjade vicker, bröt sten samt grusade vägar och gångar. Den 25 i månaden skars råg med fem liar, varvid tre man och två hjelpen krakade. Kornet och främst havren skördades senare i början av september. Den 9 i denna månad körs rågen från Hommanstrådan in samt "räfs" från Johanstrådan och Rackadal. Efter alla potatistransporter till Kronobergshed var Ryman den 15 september där och hämtade hem grismat. Årets sädesskörd slutade den 30 september, då den sista havren kördes in från Lundatrådan. Nästa dag ställs tröskmaskinen i ordning. Potatisplockningen börjar den 4 oktober, ett arbete som slutar den 15. Som mest var nio plockare i farten. Den 7 oktober blev det en andhämtningspaus, då folket fick fritt för Fältinge marknad.

Ett stort antal dagsverken under oktober gick till grävning av vattenledning till stora huset.

Efter plöjning och harvning sås höstrågen den 9 oktober. Två dagar senare förberedde rättaren vintern genom att köra vattenfåror i Gamlegård. Den 14 oktober drog sex man upp rovor och sedan följer ett antal dagar då "hjelpena" blasar dessa. Först den 3 november slutar rovskörden i och med att man "stibbar" dessa på Hållsmyren. I november är en man nere vid landsvägen och sätter upp telefonstolpar. Förutom grävning till vattenledningen görs samma arbete för en kloakledning. I mitten av månaden tröskade fem man, Eva och en pojke råg vid Sundelltorpet, dit verket körts. Det flyttades därefter till Slåtten. Halmen togs tillvara och lades under tak. Den 18 fyllde två man igen hålen vid rovsrukorna på Hållsmyren. Dagen efter kördes grindarna in på vinterförvaring. Oskar i Sandvik slaktade då två ungbaggar, vilka tillsammans vägde 42 kg. Snön föll den 20 november. Tröskningen fortsätter liksom den eviga noteringen "1 man kokat för svinen". Ryman kör ett par turer med grädde till Rydaholm. Slakt och trösk fortsätter in i december. Trots snö och kyla plöjer man den 7-8 december i Hållsmyren. Som omväxling stenbryter man Lundatrådan. Den 17, då det är fyra grader kallt, kör man in delar av halmstacken utanför stallet. Tre man transporterar dock den skämda halmen till Hållsmyren där den breds ut på rovsrukorna. På julafton hämtar Erik torvströ i Rydaholm.

Dagbokens innehåll är helt centrerat på jordbruket. Noteringar om detta finns under 276 dagar (95%). Enbart under en period i mars-april saknas dessa. Det är förvånansvärt för en nutida läsare att se, vilket stort transportbehov driften av Tagel genererade. Verksamhet i ladugård och trädgård skymtar någon gång, men är nästan lika dold som den i hushållet.

Skörden 1909

Den 31 december 1909 kan inspektör Kjellberg slå igen dagboken efter att med driven handstil ha summerat årets skörderesultat

- 52 tunnor råg
- 120 tunnor korn

- 465 tunnor havre
Summa 637 tunnor spannmål
- 1 700 tunnor rovor
- 150 tunnor potatis
Summa 1 850 tunnor rotfrukter
- 191 lass hö och grönfoder

Den 30 september kommenterade han skördeåret. "Våren sen och kylig, den först sådda säden låg 21 dygn innan den blef synlig ofvan jord". Värmen kom först ett par dagar före midsommar, då den drev på växtligheten. Men potatisen var då inte uppkommen. Höskörden var besvärlig. Rågen var sen och under medelmåttan med svår bärgning. Vårsäden, korn och havre, blev trots försvårad skörd, riklig. Kring potatis och rovor finns inga kommentarer. Den förra bestod av 130 tunnor stora och 15 tunnor små. Därutöver hade efterplockning givet fyra tunnor och mandelpotatisen en, summa 150 tunnor.

Till kuskens uppgifter hörde att vårda Frökens rid- och vagnshästar samt att vid behov hjälpa till i stallet med skötseln av arbetshästarna. Fotot av Fröken från 1919 och det av lantarbetarna från 1935. I Tagels arkiv.

Det är p g a haltande statistik svårt att jämföra skörden på Tagel år 1909 med den tidigare. Dels saknas uppgifter om odlad areal, dels om växtföljder. Till detta skall läggas att anteckningar om höskörden inte alltid bevarats. Men om jag jämför uppgifter ur Wilhelm Rappes hushållsjournal de tre åren 1877-1879 med Kjellbergs siffror 1908-1910 och håller mig till brödsäd och rotfrukter samt uttrycker skörden i foderenheter, så kan en ökad total skörd om drygt 40% framräknas. Den årliga stegringen var 1,3% mellan 1877-1910. Det kan avslutningsvis nämnas att trots relativt dåliga förutsättningar i samband med 1909 år skörd, så var denna 16% högre än genomsnittet för 1900-talets två första decennier.¹⁷

Inspektör Kjellbergs kontakter

Någon av makarna Kjellberg (eller båda) kom från Skåne. Dit ställdes under år 1909 kosan vid fyra tillfällen. De hade sannolikt någon släkting i Lekaryd (N om Alvesta), där man ett par gånger avlade visit. Praktiskt taget varje söndag var de till kyrkan, oftast tillsammans med Ebba Gustafsson, som då var "hushållsfröken" på Tagel. När kusken Ryman var upptagen, fick inspektorn själv köra till Rydaholm, Ekatorpet o s v i diverse ärenden. Men de flesta transporter gällde hämtning eller avlämning av gäster vid järnvägsstationen i Rydaholm.

Alfred Kjellberg var minst två gånger i månaderna i Alvesta på mejerisammanträde. Vad han uträttade under sina besök i Växjö framgår inte. Han bevistade alla marknader i närheten samt var ett par gånger på auktion. Vidare representerade han Tagel i skolstyrelse, kommunalstämma samt sannolikt också i kyrkorådet. Vid 1909 års taxeringssammanträde slapp han dock fara iväg, ty det hölls på Tagel. Där var det också brandsyn. Impulser utifrån kom från kontrollassistenten samt vid ett par besök av veterinär Heijbel. På Tagel hade man detta år en kurs ledd av skolköksfröknar och senare en jordbrukskurs. En instrumentmakare och en kantor skjutsades vid olika tillfällen till station. Det skulle ha varit spännande att veta vad den "fotograffröken",

som inspektorn enligt dagboken hämtade den 2 juni, hade för uppdrag på Tagel.

Vid två tillfällen under 1909 besökte någon bland tjänstefolket läkare i Värnamo. I slutet av juni var Mia i Gäddevik dit, men det står inget om orsak eller resultat. Kjellberg var borta från Tagel cirka 75 gånger under 1909 eller i snitt 1-2 gånger per vecka. Godset var då ingalunda en sluten värld. Hans för mig mest intressanta notering kom den 19 juni då Erik Ryman och snickare Johannes fått fritt för att cykla den 11 mil långa vägen till Huskvarna. Dagen innan hade också ett par barn från Stockholm anlänt, om vilka några upplysningar skall lämnas nedan.

Fröken Adelheid och hennes gäster under 1909

Med utgångspunkt från inspektorernas dagböcker har Adelheid von Schmiterlöv i efterhand rekonstruerat "herrgårdslivet" på Tagel. Hon har i sin "krönikebok" gjort vissa tillägg efter egna anteckningar alternativt ur minnet. Tyvärr delger hon oss ingenting om vad man sysslade med under alla besök i corps-de-logi.

Fröken reste bort från Tagel vid 17 tillfällen och höll sig sammanlagt borta 52 dagar. Tillsammans med fru Hultin (moster Helfrid) besöktes släkt och vänner i Värnamo, Gripenberg (Tranåstrakten) o s v. Hanna Borrie (fröken Jönsson i inspektorns dagböcker) besöker tillsammans med Fröken den i sin tid berömda jordbruksaposteln P J Rösiö i Jönköping. Damerna for också till Moheda för att besiktiga och inköpa ett par nya vagnshästar. Sannolikt umgås de också i juli då Fröken rest till Göteborg, där Hanna redan befann sig. Adelheid tog in på pensionat Vauxhall i Särö och var på visit hos "herrska-pet Wilsons, Lindströms och fru Olga Bratt". Adelheid var på musiksoaré i Växjö samt besåg spexet "Gerda", sannolikt i Värnamo. En av årets begivenheter var en tio dagars resa till Lund, där hon i slutet av maj bevistade sin kusins, Wilhelm von Sydow, doktorsdisputation. Då deltog hon i ett par större middagar samt i några utfärder efter häst och vagn i omgivningarna.

Till Tagel kom släkt och vänner. Ryman hade fullt upp med körningar till Rydaholm, mera sällan till Moheda. Dessutom kom gäster till Tagel efter egna hästar, varför det via inspektör Kjellbergs dagbok inte går att kvantifiera besöksfrekvensen. Men under cirka 60% av årets dagar finns en eller flera gäster antecknade i Frökens krönikebok. Med all säkerhet hade Ebba Gustafsson i köket mycket att göra tillsammans med sina tre till fyra pigor.

Bakgrunden till ett par verksamheter har inte gått att utröna. Det gäller den skolköskurs som "lärarinnan frk Schröder" höll från slutet av april till början av juni. Hon fick senare förstärkning av frk Egnell. Enligt Hanna Borries anteckningar påbörjades dessa "övningar" redan 1907. Avsåg Adelheid och hennes "stab" att generellt höja kunskaperna i matlagning och hushållning för Tagels befolkning? Samma fråga kan ställas till upplysningen om att på Tagel hölls årligen föredrag i praktiska ämnen. År 1909 genomfördes en stor jordbrukskurs under augusti. Föreläsare var förutom kusinerna Wilhelm och Emanuel von Sydow, Dr Strandmark och Agronom Öberg, de båda senare från Grimslövs folkhögskola. Av rubrikerna att döma förelästes inom vitt skilda ämnen från det gamla Egypten till de politiska partierna i Sverige med speciell tonvikt på socialismen.

Den enda "yttre" händelse som finns berörd i Frökens krönikebok för år 1909 är storstrejken. Den påbörjades den 4 september och ledde till att Fröken inte fick någon tidning under en vecka.

Det vanliga besöksmönstret var att man stannade över en natt eller under ett par dygn. Den verkliga långliggaren grevinnan Kalling tröttnade inte förrän efter ett par månader. I detta års brevskörd får detta sin förklaring, då det visar sig att greven gått i konkurs. Lägenheten på Strandvägen i Stockholm tillsammans med inventarier gick på auktion. Det ser via Frökens korrespondens med konkursförvaltaren ut som hon tillsammans med andra släktingar ropat in delar av lösöret på auktion.¹⁸

Signild von Schmiterlöv lät sin syster Helfrid Hultin flytta hem till Tagel sedan hon blivit änka. Fröken noterar i sina memoarer nedskrivna

långt efteråt att mostern "var kanske en tillgång i mitt hem, men å andra sidan också en stor prövning". Hon hade ett varmt hjärta, mycket oförstånd och hade i vissa fall inte vuxit ur barnskorna. Helfrid Hultin gick ur tiden 1913.

En del friserade inblickar i herrgårdslivet ger läsningen av Adelheids memoarer samt dagböcker. Men de senare är mycket rapsodiska. Alla spännande anteckningar försvinner efter perioden 1905-1907. Det är dock ett vimmel av personer på Tagel. Den 27-åriga Adelheid promenerar, rider samt ror med besökande kusiner (1902). Man leker i trädgården. Brasan tänds under kyliga och regniga sommandagar, då man inomhus konverserar eller drar sig undan och skriver brev. Adelheid målar någon gång. Märkligt nog hjälpte hon tillsammans med modern "hjälperna" att räfsa löv på Näsudden den 17 maj. Herrön var vid denna tid ett omtyckt utflyktsmål. Läsning, ibland utomhus under stora boken, något musicerande och någon målning antyds. Men det är svårt att få en helhetsbild. I juli 1920 hade Hanna Borrie, som då var ensam på Tagel, besök. "Fram emot kvällen, gingo vi en tur i trädgården och på Kullarna. Matilda följde med på en roddtur kring Herrö", skriver hon i ett brev till Fröken.¹⁹

Ytterst sällan skymtar någon underlydande. Våren 1905 blev dock rättare Johansson sjuk till följd av en fotskada. Sängliggandes läste han uppbyggelselitteratur och blev en fanatisk adventist. När han återgick till arbetet började han missionera bland torparna i stället för att leda verksamheten. Han blev uppsagd. Fröken fick efter en tid mottaga förebrående brev från den f d rättaren, i vilka denne beskrev all svett och möda han lagt ned på Tagels åkrar. "Att svara på dessa jeremiader hade jag ringa lust, ej heller att få flera sådana dokument till ingen nytta, Hanna gav honom då svar på tal och sedan blev det inga fler brev". En annan händelse från samma tid, tagen ur Frökens memoarer: Hon väcktes kl 6 av att en piga kom in genom dörren och förskräckt stammade "Fröken ! di ä här med gamle Petter i Sandvik, han har huggit sig i foten med en yx och håller på att förblöda, tror di, får di ta en häst i stallet och köran te

doktorn? Begäran medgavs. Incidenten belyser mycket väl det patriarkala systemet.

Några ledtrådar ur 1909 års korrespondens

Några drag kring jordbrukskursen belyses av ett par brev i Tagels arkiv. Föreståndaren för Grimslövs folkhögskolan FD J E Strandmark utber sig om 50 kr som ersättning ”i ett för allt”. Han påstår sig ha glömt denna detalj (sex dagar efter kursens slut), men hade av en händelse stött samman med agronom Öberg. Den senare tackar i ett annat brev för samma belopp. Detta motsvarade 20 dagsverken på Tagels åkrar. Från jordbruks- och mejerikonsulenten vid Hushållningssällskapet i Växjö, Oscar Hesselberg, kommer ett tackbrev innehållande elva beställda exemplar av Hanssons Utfodringslära. Det senare emedan avsändaren velat inbespara portot. ”Vore Eder tacksam, om Ni på ett eller annat sätt ville utlämna böckerna till följande personer: 1. Axel Andersson, Agnaryd” o s v. De uppräknade lantbrukarna kom från omkringliggande byar inom Mistelås och Slätthögs socknar. Här skiner den oroliga tidsandan igenom, där industrisamhället med socialistiska fackföreningar står som ett hot mot den bestående ordningen. Mot detta ställs småbrukaren, vilken med stöd av lantbruksforskningens resultat, skall nå en bättre välfärd. Den självförsörjande familjen på eget jordbruk skulle bli ett bålverk mot den framvällande socialismen. Det hade varit intressant att få veta, vem eller vilka som stod bakom att Fröken på egen bekostnad engagerade sig i dessa frågor. Adelheid förhörde sig vidare till ett förlag i Stockholm om det fortfarande fanns gratisexemplar av ”Svenska Allmogehem” i lager. Det gjorde det nu inte, men för ett pris av två kronor per exemplar kunde sådana rekvireras från Nationalföreningens mot Emigration Centralbyrå i huvudstaden. Av arkivhandlingarna framgår att stadsbidrag detta år utgick såväl för skolköks- som jordbrukskurser. I den senare deltog två ynglingar från Tagel.

På det privata planet hör sig 34-åriga Adelheid von Schmitterlöv för om ridlektioner i Stock-

holm och antikvariskt inköp av Sundevalls verk Svenska foglarna. Det senare skulle kosta 70 kr, ett betydande belopp. Hon beställer färgade filter, hästtäckan samt en del andra varor inom den ”textila sektorn”.

Med hjälp av inspektör Kjellberg och sannolikt någon mer rådgivare bedriver hon omfattande aktieaffärer. Hon har många utstående fordringar. Morbror Trahn skickas till Norrköping för att kontrollera att hennes inteckningar i två hyresfastigheter, båda uppförda i sten, ligger betryggande inom taxeringsvärdet. Svassande ursäkter från personer som i tid inte lyckats betala ränta på lån dyker upp tillsammans med verkliga tiggARBrev. Rörande var ett brev, vars bakgrund jag i och för sig inte förstår, men i vilket någon Anders på ”Torp fogde gård” med spretig handstil nedtecknar: ”snela fröken Adelhej jag får tacka så Mycket för de 5 fem kronorna som jag fick tack så Mycket” o s v.

Lärarinnan Annie Larsson, som bor i Kolvarp i grannsocken Rydaholm och är anställd för att undervisa i Gäddeviks skola hör i januari av sig huruvida det inte finns något rum ledigt, som hon kan hyra framme vid Tagel. Hon hade förra terminen bott hos Lindahl i Gäddevik, där dock rummet var *mycket* kallt. Hon ville nu ogärna bo kvar. Dessutom väntade Lindahls tillökning. Hon återkommer en vecka senare, varvid med tacksamhet noteras att Fröken låtit snickaren förbättra en hel del. Annie Larsson ber dock Fröken se till att denne ordnar så att åtminstone ett fönster går att öppna. ”En annan sak. Tror Fröken Schmitterlöv det kunde gå och få en garderob inuti rummet?”

Annie Larssons vackra och drivna handstil överträffas blott i ett brev från Maria Eriksson, lärarinna vid Stockholms folkskolor. Detta är dock ställt till pastor Norén, som då var komminister i Mistelås. Hon vill ha hjälp med placering av feriebarn. Det har blivit ”några över”, vilka inte fick plats på skärgårdskolonierna. Då de inte var mer än åtta år gamla, så kunde de nog inte ”vara till så stort gagn”. Om någon hellre skulle ”vilja ha ett större barn”, så kunde nog Maria Eriksson tänka sig ordna ett sådant. Sannolikt kunde Norén tala med Fröken på

telefon, som drogs in på Tagel hösten 1906 om detta spörsmål. I varje fall meddelas per brevkort från Stockholm att två flickor, Gulli Eriksson och Linnéa Blomqvist, skulle ankomma med tåg till Rydaholm med tåget kl 08.06 e m. De hade sina adresser fastsydda innanför kappan. Så fanns också blågula rosetter på uppslaget. Hon hoppades att sommaren skulle bli bra. ”Eder med stor tacksamhet”. Betalade Fröken för inackorderingarna hos familjerna Henriksson och Nicklasson i Kexås?²⁰

Något om tjänstefolkets villkor

År 1908 utgick från Tagel en förfrågan till Gåvetorps gård (Aaby Ericsson) om vilka lönevillkor som tillämpades. Av svarsbrevet framgår att förste och andre ryktaren tillsammans med rättare och kördränk i stat fick:

- 80-100 kg vete
- 800 kg råg
- 150 kg korn
- 17 kg ärtor
- 7 hl potatis och 3 hl kålrötter, land att sätta 0,75 hl potatis
- Rätt att erhålla intill 150 kg lefvande svin till ett pris av 0,5 kr per kg
- För slubb kontant 8 kr (Dialektalt för svinmat)
- 2,7-3 l oskummad mjök samt 3 l skummad d:o per dag
- Bostad och vedbrand
- Till detta ett kontant belopp varierande mellan 320-460 kr.

Daglönare ersattes under vinterhalvåret med 2,50 kronor och sommartid mellan 2,58-2,76 kronor. Men till detta skulle fri bostad med vedbrand läggas. Någon extra ersättning när man arbetade helgdagar gavs inte. Sannolikt överfördes dessa villkor också till Tagel.

Pm upprättas på Tagel kring de flesta arbeten. Scheman utarbetas för arbetstider, måltidsraster o s v. Det framgår dock aldrig hur befälsordningen fungerar annat än undantagsvis. Kusken Ryman gör alla uppmätningar av mjöl mm i

magasinet, men Johansson (rättaren ?) skall föra in detta i bok. Alla dagsverken skrevs upp av rättaren ”och hvad som dagligen uträttas”. Virke lämnas ut av snickaren och pengar utbetalas av Fröken.

Astrid, Viveka och Ester som arbetar i stora huset har handskrivna ”befattningsinstruktioner”. Astrid skall på morgonen, städa, lufta och elda nedre hallen med bibliotek och sal. Detta skall vara klart senast ½9. Därefter städar hon herrarnas rum och hos Johansson. Hon skall hjälpa till med frukost och disk, duka och servera middag, varefter följer middagsdisk och dukning av kaffe och kvällsmat. Astrid åläggs också att städa gästrum, lufta sängkläder, ”så att de stå färdiga” till vilket kommer städning av bebodda gästrum. Hon ansvarar för tvätten och håller mangelboden i ordning. Med Ester delar hon ansvaret för städningen av tvättstugan och den hos hantverkarna. Ester matar hönsen samt ansvarar för eldning och värmeledningskaminen. Hon städar även hos fröken Jönsson, i kök, bakkök och andra utrymmen. I Esters ansvarsområden ingår också köttbod, mejeri och avträden. De senare skulle ”stå fina”. Ett par handskrivna lappar avslöjar yrkestitlarna köksa samt första och andra husa. Vem som var vem går inte att utröna.

De tidstypiska formuleringarna i betyg avslöjar inget uppseendeväckande. Josef Virding arbetade på Tagel 1910/11 och deltog i ”alla härstädes förekommande jordbruksarbeten jämte husdjursskötsel, hvilka åligganden han med intresse och omtanke fullgjort. Dessutom kan det vitsord givas att han under den tid” han vistats på Tagel ”fört en för en ung man till alla delar exemplarisk vandel”. Sigrd Pettersson som ett halvår under 1912 jobbade på Tagel visade sig duglig och pålitlig samt iakttog ”ett hövligt och stadgat uppförande”.²¹

Några xplock ur betygshögen: Berta Karlsson, som 1926 anställdes som ladugårdsjungfru (mjölkerska) blir uppsagd, enär man installerat mjölkkningsmaskin. Då hon kunde mjölka och med villighet skött detta arbete samt varit ärlig och hövlig rekommenderas hon till liknande tjänst. Anna Öster slutade efter 2½ år som köksa

Agglista 1917-1918

Dag	Nov.	Dec.	Jan.	Feb.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Ok.
1.	-			2	10	26	28	20	6	3	3	7
2.	-			-	8	27	27	22	7	2	5	8
3.	3			2	11	26	30	21	5	-	3	10
4.	-			1	8	28	28	19	7	3	2	10
5.	2			-	9	25	27	20	1	4	4	4
6.	-			3	8	26	21	17	9	2	3	11
7.	1			2	14	20	27	12	6	1	5	8
8.	-			2	11	25	23	14	8	3	1	7
9.	-			1	15	22	22	12	5	2	6	9
10.	1		1	4	17	24	26	15	7	3	1	11
11.	-		1	4	19	28	27	17	8	2	8	12
12.	1		1	5	19	22	20	12	13	7	7	9
13.	1		1	5	13	24	18	13	10	3	6	10
14.	1		1	5	27	32	22	9	9	5	4	11
15.	1		2	7	22	34	23	11	12	2	5	10
16.	-		1	8	25	32	20	9	11	3	8	14
17.	-		1	2	27	35	18	10	16	7	6	16
18.	1		1	3	27	32	26	7	7	-	7	11
19.	-		1	4	26	27	23	7	5	2	5	13
20.	-		2	3	27	31	18	9	6	3	7	12
21.	-		2	3	28	34	30	8	3	5	9	10
22.		1	2	4	26	40	22	10	5	3	6	12
23.			2	5	30	31	26	7	3	2	6	13
24.			2	5	27	32	20	8	8	3	8	12
25.			2	5	26	33	24	9	5	4	7	12
26.	2		2	6	30	34	22	5	3	3	7	14
27.		1	2	8	28	36	23	7	7	2	8	13
28.			2	10	35	32	25	6	3	3	9	12
29.			4	-	27	37	23	7	1	3	9	12
30.			2	-	23	40	26	9	3	3	8	12
31.			2	-	26		29					10
Juni	10	4	32	109	643	965	737	372	199	82	72	113

Varje morgon skulle en av flickorna i köket utfodra hönsen samt ta hand om äggen. Det brutna räkenskaps-året 1917-1918 fick man i snitt 9 ägg om dagen med produktionstopp i april.

år 1927. Hon var kunnig i enklare matlagning och bakning samt hade skött sig till belåtenhet. Då hon dessutom visat sig vara ”renlig och fullt ärlig och anständig, kan jag med nöje rekommendera henne”.

Då som nu fanns trainees med goda CV, vilka sökte praktiktaken på Tagel. De hade inte gått någon kurs i jobbsökan hos arbetsförmedlingen utan lärt sig denna viktiga del hemifrån. Vålborna Fröken Adelheid von Schmiterlów fick i februari 1913 ett brev från Folke Wachtmeister (greve till börden). Han hade studerat fröodling i Danmark, skogsskötsel i Dalarna samt planerade så småningom att arrendera ett jordbruk i södra Sverige. ”Då jag älskar naturen, har jag valt en bana som sätter mig i nära förbindelse med densamma. Lyckligtvis är min hälsa god, så att jag kan taga i med hvilket arbete som helst och skyr jag inte något sådant, utan tycker detsamma vara till välsignelse”. Han erbjöd sig arbeta på Tagel mot fritt vivre. Jag har inte undersökt hur utfallet blev.

År 1918 söker Adelheid von Schmiterlów en kusk. Enligt utkastet till annons skall den ”prima kusken” vara absolut nykter, rask och duglig försedd med bästa rekommendationer och referenser. Han bör helst vara gift samt smärt och av medellängd. Till arbetet hörde körning av ett par vagnshästar, rastning av ridhäst som fodring och rykt av dessa samt i stallet stående arbetshästar. Någon av de sökande hade i Malmö gått i körskola under ett år, varvid han lärt sig allt om hästar, hovbeslagning, seldon samt hållning på kuskbocken. Jag har inte återfunnit Gustaf Svärds handlingar, han som fick platsen från den 1 november 1919. Fritt vivre och en årlig lön om 1 100 kronor ingick tillsammans med fria livrékläder och stövlar.²²

Via någon släkting hade Fröken år 1921 lagt ut en förfrågan om att skaffa en hushållsfröken till Tagel. Hon fick ett svar från Diakonissan Elida Jönsson i Unga Kvinnors Värn. Däri rekommenderades fröken Eva Rådström 38 år. ”Hon lär vara en synnerligen präktig människa, kunnig i matlagning, konservering, bakning, slag samt allt som förekommer i finare hushåll på landet”. Om Fröken von Schmiterlów reflekterade så

skulle diakonissan gärna sända fotografi och betygsskrifter. Frk Rådström ville å sin sida få reda på, om det på Tagel fanns kokerska som lagar maten eller bara köksa. Avslutningen är i mina ögon obetalbar: ”Nog är här gott om flickor, men hurudana! De se så rysliga ut, samt odugliga, det blir allt mer ont om bra flickor”. Det hade varit intressant att läsa något med motsatt perspektiv. Hur såg tjänstefolket på sina arbetsgivare? I sitt svarsbrev undrar Fröken bl a om den tilltänkta personen ville äta med familjen eller ej. Detta var valfritt, vilket tyder på att denna tjänst i likhet med inspektorns intog en mellanställning i den strikta rangordningen.

Ett annat rörande brev: Fröken tillskrev under 1920 en välboren kollega i Halland. Det gäller en trädgårdsdräng, som två år varit på Tagel och visat sig mycket flitig. Han hade aldrig kommit i konflikt med trädgårdsmästaren. Men då han var enögd och försedd med emaljögade hade han ett ”något besynnerligt utseende” samt skrev illa. ”Kom hit direkt från blindskola i Växjö. Får han bra kamrater, är han mycket användbar”.

Kyrkoherden i Fagerhult tillskrev år 1912 inspektorn på Tagel om en 15-årig yngling, Per Johan August Karlsson. Denne hade ett gott namn efter att en tid ha varit dräng hos en bonde på trakten. ”Tager man i beaktande hemmet, i hvilket han vuxit upp (modern är ogift och har flera barn), så är det ett under, att gossen är sådan som han är. Han var uppmärksam och stillsam under konfirmationstiden och får han nu ett arbete under uppsikt och ledning, så trodde kyrkoherden, att han skulle bli en bra människa.

Att vara godsägare, filantrop och humanist var säkert inte lätt. Som drottning i ett minirike med något hundratal ”medborgare” hade Fröken en del delikata uppdrag att genomföra. År 1920 åtog hon sig att ta hand om Artur Rydén som vistades på Statens Uppfostringsanstalt å Bona (intill Motala). Denne var bördig från Skåne och hade gjort något olagligt. Enligt anstaltens statuter bidrog Fröken i dess strävan ”att till nytiga samhällsmedlemmar fostra vilsekomna unga människor och därmed gagna det allmänna”. När Artur avrest till Tagel den 28 februari 1920

medförde han en koffert kläder, tandborste, sex näsdukar o s v samt det som var obligatoriskt ett exemplar vardera av Nya Testamentet och Psalmboken. Från såväl pastorn som direktören på anstalten utgår flera brev och telegram rörande Artur och hans framtid. Han borde stanna ett år, ges begränsad ledighet o s v. Det ansågs olämpligt att han vistades för lång tid i barndoms hemmet, i den miljö där han nog ställt till trassel. Under ett besök där påstod han att fadern köpt honom en cykel. Men då den förre blivit sjuk fick Artur själv stå för avbetalningarna. Ett kvitto från en cykelhandlare i Gärsnäs på Österlen visar att cykeln blev betald. När Artur Rydén skulle fullgöra sin värnplikt vid Kungl. Skånska Terrängkåren avkrävs han flera intyg. Fröken blir en förmedlande länk mellan Bona och Tagel. I ett brev säger hon sig inte vilja höja hans lön, då hon året innan haft en annan trädgårdsdräng, som var betydligt mera duktig och mera intresserad av sitt arbete, än vad Artur varit. Hur det gick för honom i livet har inte undersökts.

Under ett par år i början av 1920-talet har Fröken en del bekymmer med kusken Arnold Svenssons skilsmässa. Då hustrun övergav Svensson "straxt efter bröllopet för en annans skull", så hjälper nu Fröken till med juridiska kontakter för att avsluta ärendet. Sannolikt har Svensson på Tagel inlett ett nytt förhållande med "stackars Linnéa" medan jurister jagar den flyktade hustrun, så tinget, där hon bor, kan avkunna en skilsmässodom.

Ett ärende av helt annat slag: Agronom Lindström, som år 1922 var inspektor på Tagel utmärkte sig som spjutkastare. Han hade två år i rad vid tävlingar i Köpenhamn erövrat ett vandringspris. Nu skulle han ytterligare en gång tävla för sin klubb, Malmö Allmänna Idrottsförening. Men då han inte ville missköta sitt arbete på Tagel vägrade han att ställa upp. I hemlighet tillskrev nu klubbens sekreterare Fröken för att utverka att Lindström kunde få ledigt söndagen den 23 juli. Den förre förstod och respekterade agronomens ståndpunkt att inte åsidosätta arbetet. Men då Lindström är den "bland de svenska idrottsmännen, som har störst

utsikter, att åt Sverige, sin förening och sig själv vinna en seger" så räknade nu brevskrivaren med Frökens "välvilliga bifall" samt bad om benäget överseende för att han besvärat henne med en sådan framställning.

För att peka på en annan sida av Frökens verksamheter så skrev hon år 1945 ett intyg åt Dagmar Dyrssen. Denna sökte understöd till sin vidare utbildning från Stiftelsen Frimurare Barnhemmet i Stockholm. Tillsammans med sina föräldrar hade Dagmar Dyrssen som gäster under en längre tid vistats på Tagel. Trots sin ringa ålder (14 år) deltog hon i alla förekommande hushållsarbeten. Särskilt "önskar jag framhålla hennes musikaliska talent i det hon som endast 13-åring redan samlat och övat gårdens barn till en liten trevlig sångkör".

Adelheid von Schmiterlów och Hanna Borrie hade mycket att beställa med anställning av inspektorer och rättare, trädgårds elever och praktikanter, hushållsfröknar och köksor. En liten del av dessa passerar revy i Tagels arkiv. Men på säteriet fanns många andra som aldrig lämnat ett spår efter sig.²³

Inspektor Blads bristande bokföring

År 1912 avled Alfred Kjellberg hastig vid en blindtarmsoperation. Efter rekommendation av doktor Holmström på Hvilans lantbruksinstitut antogs samma höst Anders Blad som inspektor. Han fick lämna sin befattning med kort varsel i början av år 1921, sannolikt uppsagd. Förloppet går inte helt att rekonstruera via arkivmaterialet. Men en revision året innan visade på en brist om 587,50 kronor. Blad ville betala tillbaka summan, men i ett brev till Driftsbyrån i Stockholm ber Fröken om ett nytt besök av en revisor, för att kontrollera om beloppet är riktigt. Nu specialgranskas Blads konto med Tagel varvid det visade sig att han "tillgodogjort sig egendomens produkter till pris som betydligt understiger gängse marknadspris". Ägaren hade förorsakats en förlust av 659,95 kronor. Summan motsvarade kontantdelen i tre månadslöner för inspektorn på Tagel. Revisorerna Nannesson och Winther

Lantarbetarna på Tagel under en rast i skördarbetet 1935. I Tagels arkiv.

betecknade inspektor Blads förda räkenskaper som "ytterligt bristfälliga både med hänsyn till redovisningen av honom anförtrödda medel och bokföringens noggrannhet och ändamålsenliga uppställning i övrigt". Vidare tar Fröken via aktiebolaget Soliditet i Göteborg i mitten av år 1921 kreditupplysning på Anders Blad. Han har då hunnit köpa två egendomar i Bohuslän. När han bytte den första mot den andra betalade han 35 000 kronor, varav 17 000 kronor kontant. Hans tillgångar beräknades till 15 000 kronor. Blad var skötsam och ordentligt samt hade fullgjort sina betalningar utan anmärkning. Han var kreditvärdig. "Huruvida B. under 1920 och därförut drev några affärer med Kronobergs läns landtmäns centralförening i Växiö är obekant för våra ombud". Synd att det inte fanns flera papper, kring denna intressanta historia. Fröken är i sina memoarer kortfattad kring händelsen och negativ till minnet av Anders Blad.

I ett brev från oktober 1920, innan Blad lämnat Tagel, skriver Hanna Borrie till Fröken: "Och efter det vi uppleft i höst behöfs mera uppsyn, kontroll och framförallt husbondevälde, ty fogden får ej växa till en självfrådighet, som han ej kan styra". Var man för snäll och godtrogen, missbrukade de anställda detta till "landvinningar, som då de ernåts gör dem kaxiga".

År 1922 besöker en avlägsen tysk släkting, professor Hans Lichtenfelt, Tagel. Han presenteras närmare i ett kommande avsnitt. Lichtenfelt går igenom bokföringen för åren 1913-1920 och är starkt kritisk till hur denna hade skötts. Han fann att kassa- och varujournalerna inte stämde överens. Under de granskade åren hade man sålt för omkring 5 000 kronor mer än vad som fanns infört i kassaböckerna som inkomst. Oklarheter kring kreatursjournalerna väckte misstanke om en lika stor diskrepans.

Det är oklart vad som föranledde Fröken

att påbörja revisioner. Men åren 1917-1918 var det oroligt i Sverige med dyrtidskravaller, ransoneringar, hunger och spanska sjukan. I städerna var det under 1918 brist på nästan allt. Gulaschbaroner hade högkonjunktur. Det var lätt att tjäna stora pengar genom att kringgå statens tafatta ransoneringsåtgärder.²⁴

Hans Lichtenfelts vistelse på Tagel

Hans Lichtenfelt (1857-1931) var son till en preussisk officer. Han ärvde tillsammans med systemen Hedvig en hygglig förmögenhet. Efter som han kroppsligen var svag, vände han enligt en nekrolog sin håg till vetenskapen. Han studerade och forskade i Berlin, Bonn, Neapel och Kassel. Hans intresse var riktat mot näringsfysiologi. Lichtenfelts viktigaste arbete *Die Geschichte der Ernährung* (Födans alt. Försörjningens historia) publicerades i Berlin 1913. Mot bakgrund av försörjningsproblem i dåtida industrisamhällen, inte minst under första världskrigets dagar, är det lätt att förstå Hans Lichtenfelts stora intresse för proteinförsörjning från fiske, sambandet mellan livsmedelsförbrukning och löner m m. Den tyska hyperinflationen i 1920-talets början raderade ut Lichtenfelts förmögenhet. Hans släkting Adelheid von Schmiterlów erbjöd sitt hem. Där försökte den ivrige forskaren hjälpa till genom att från arkivmaterial bearbeta skördestatistik, temperaturförhållanden, arbetslöner och vad som kanske är mest intressant de viktigaste näringsämnens omlopp inom Tagels jordbruk. År 1924 publicerade han i en tysk vetenskaplig tidskrift en artikel med rubriken *Aus dreissig Jahren landwirtschaftlichen Betriebes in Schweden* (Om trettio års jordbruksdrift i Sverige). Innehållet handlar uteslutande om förhållandena på Tagel utan att godset nämns vid namn. Ungefär samtidigt skriver han en artikel om konsekvenserna i Sverige, när åttatimmarsdagen lagligen infördes.

Utan att särskilt noga ha följt professor Lichtenfelt i spåren, kan jag se att han då och då fick en slant från Fröken. Hon hjälpte honom tydligt att få någon artikel publicerad mot arvode. När han dog i Kassel 1931 fördes hans aska efter kremering till Mistelås, där den nedsattes

i familjegraven. Där fanns då urnan efter systemen Hedvig. Efter en ceremoni på kyrkogården samlades man till middag på Tagel, där Hanna Borrie dukat och dekorerat bordet. I dess mitt stod en svart skål med narcisser runt vilken låg en lagerkrans. ”Ihop med rummets halvsjymning, bordets gröna glas, aftonrodnadens sista purpurfärgade strimmor genom fönstret i väster, gav det hela en sällsam stämning av något på samma gång glänsande och djupt vemodigt”.²⁵

Mossodlingar

Torvmarker togs successivt i bruk för odling under 1800-talets lopp. Sedan århundraden hade man då utnyttjat naturligt översilade marker till ängsslåtter. När befolkningen ökade fanns ett antal alternativ att nyttiggöra sig dessa madängar, kärr och mossar. Genom dikning eller dess motsats översilning kunde man stimulera gräsväxten. Sjösänkningar ledde i första vändan till samma möjligheter. Ytterligare ett steg var att helt torrlägga den organogena jorden, bearbeta ytan och så in gräs. Genom att gödsla arealerna kunde så småningom rena högmossar läggas in under jordbruksdrift. Arbetet var som regel kostsamt och sällan hade den mindre brukaren råd till sådana investeringar. Därför får de första spåren av torvmarksodling sökas på de större herrgårdarna.

Som ovan nämnts uppodlade Wilhelm Rappe under 1850-talet en stor areal inom Västra Mark. Inspiratör tycks ha varit överstelöjtnant Ekensteen på närbelägna Hultånäs. Betydande delar av kärrstråket i väster, från Hållsmyren till Drevsmyren torrlades. Utöver att Wilhelm Rappe harangeras i Hushållningssällskapets historik för sitt jordbruksintresse får vi inte veta någonting. Någon korrespondens mellan Ekensteen och Rappe existerar inte och kartor saknas. Överstelöjtnanten har dock varit på Tagel där han fått en del gåvor i form av brödsäd och potatis.

År 1868 har Wilhelm Rappe ”inkallat” en expert, A U Uddman, som undersökte de redan dikade och odlade arealerna inom Västra Mark. Nu gavs anvisningar för avskärning av

Sonderabdruck.

Landwirtschaftliche
JAHRBÜCHER.

Zeitschrift
für
wissenschaftliche Landwirtschaft.

Herausgegeben von

Dr. G. Oldenburg,

Geh. Ober-Regierungsrat und vortrag. Rat im Preuß. Ministerium für Landwirtschaft,
Domänen und Forsten.

BERLIN.

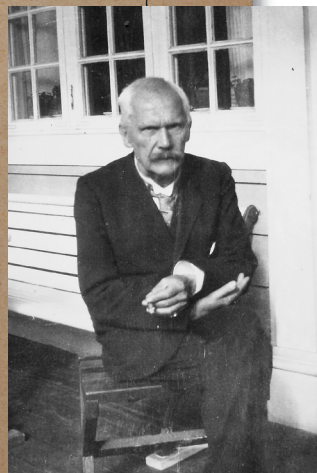
VERLAGSBUCHHANDLUNG PAUL PAREY.

Verlag für Landwirtschaft, Gartenbau und Forstwesen.

SW., Hedemannstr. 10 u. 11.

1924.

Jeder Band umfaßt sechs Hefte (ca. 50 Bogen) nebst Tafeln.

Under professor Hans Lichtenfelts långa vistelse på Tagel skrev han en insiktsfull artikel om godset i en tysk tidskrift år 1924. På särtrycket har han med hälsning från författaren i januari 1925 skriver: "Till ledning för ägarinnan av Tagel".

källflöden, täckdikning samt fördjupning av avloppskanalen. Uppenbart har markytan till följd av ett par decenniers odling genom oxidation sjunkit. I fallet Brantåsen där det låg mycket sten i ytan, rekommenderade Uddman igenläggning samt övergång till permanent vall. Växtföljder diskuterades och "konsulten" förespråkade en åttaårig sådan, åtminstone till de arealer som fick "bigödningsmedel" i form av benmjöl.

Av flera anledningar skjutur intresset för mossodlingar fart i slutet av 1800-talet, vilket inte minst bildandet av Svenska mosskulturföreningen i Jönköping år 1886 vittnar om. När arrendet av Tagel upphör 1890 påbörjas ganska intensiva förbättringsarbeten inom Västra Mark. Mellan åren 1895 och 1901 investeras 3 347,16 kronor i dessa. Man spränger pasströsklar och skjutur sönder sten med hjälp av 26 kg dynamit, 5 dosor tändhattar samt 20 ringar stubintråd. Man hugger enris och lägger i nygrävda diken, vilka sedan täcks. Stenbroar och vallar uppförs m m. Totalt verkar man ha lagt ner 2 600 dagsverken, vilka motsvarar nio årsarbeten. Ingen dålig insats!

Vid denna tid genomförs de första kontrollerade *fältförsöken* på Tagel. År 1903 visade prover på torv i tre skiften att kvävehalterna låg mellan 1,33-2,05%, bäst i Märtakärret. Ett gödslingsförsök i vall med kalisalt och superfosfat gav redan första året en godtagbar förräntning. Hektarskörden av hö ökade som bäst med 41% till 6 400 kg. I ett annat experiment lyckades man höja avkastningen av rovor från 35 000 till 50 000 kg.

År 1910 infinner sig Svenska Mosskulturföreningens kulturingenjör Anders Bauman på Tagel för att undersöka vissa torvmarker och se om de hade något odlingsvärde. I första hand riktade han intresset mot Norregölsmossen. Vitmoss-torven, som var 3,5 m djup lämpade sig väl till beredning av torvströ. Ville man gå djupare så fanns mogen dyrtorv lämpad för tillverkning av bränttorv. Men de delar som låg närmast gården var utomordentligt väl skickade att utnyttjas till betesvall. Efter täckdikning borde ljungen brännas av, varefter marken planerades och påfördes 300 m³ grus per hektar. Därefter skulle man

tillföra fem ton släckt kalk, 800 kg tomasfosfat och 200 kg kalisalt allt per hektar innan det var dags för harvning. Dock fick man inte glömma att köra ut fyra hl ympjord. En fröblandning bestående av sex gräs- och tre klöverarter rekommenderades. Hela kalaset beräknades kosta 738,20 kronor per hektar varefter man kunde förvänta sig en avkastning av 994 kronor under en nioårig växtföljd. Nettovinsten per år och hektar angavs till 20,50 kronor.

Intresset för torvmarksodlingar var visserligen högt vid denna tid. Men det är något svårt att analysera vem som påverkade Fröken. Utöver inspektör Kjellberg är rektor magnificus August Qennerstedt misstänkt. Denna hade redan år 1896 skrivit uppsatsen *Hvad torvmossarna förtälja*. I augusti 1911 höll han på Tagel ett föredrag i fosterländsk anda, i vilket han poängterade hur viktigt det var att stanna kvar i dessa fredliga bygder och inte emigrera. Därefter talade ingenjör Bauman under den tvådagarskurs Fröken anordnat för "jordbrukets höjande inom sin församling".

År 1911 finner vi Anders Bauman på Sandviksmossen, där han för ett likartat resonemang. Nu har dock vinsten stigit till 57,79 kronor per år och hektar. Något dike grävdes inte under påföljande år. Det dröjde till 1916 innan Anders Bauman återigen traskar ut i Norregölsmossen. Hans syn har inte ändrats, bortsett från att han tack vare stigande priser på gödselmedel nödgas dra ned vinsten till 3,60 kronor per år och hektar. Men han ansåg fortfarande att anläggande av en betesvall var en lysande affär och gav "ett minst lika godt resultat som med hvilken annan odling som helst". Jag vet inte när man kom till skott, men ser att ingenjör Bauman ytterligare en gång (1922) varit på plats. Denna gång analyseras kostnaderna för gruskörning, varvid man fann att det blev lönsammare att inköpa räls och vagnar i stället för att köra med häst och vagn mellan grustaget och mossen. En liten spårbana kom till stand under 1924. Något år går det att följa verksamhet på Norregölsmossen i inspektorns dagbok. Men enligt muntliga uppgifter så bar aldrig mossen, utan man sjönk igenom med hästar och vagnar. Idag växer ett

Södra Göl 1872 respektive 2008. August Quennerstedt/Annakarin Wennerberg.

blandbestånd av tall och gran inom det med dyrbara medel färdigställda betet. Grustaget har utnyttjas till avfallsdeponi. Det är något konstigt att Anders Bauman aldrig tog lärdom av en del

misslyckade råd. Ty i Hushållningssällskapets historik av år 1942 återkom han med exakt samt råd som han år 1910 levererade till Tagel. Efter andra världskrigets slut är det knappast någon

som funderat på utnyttjandet av högmossar till odling eller som i detta fall till kulturbete.

Odlingstråket i Västra Mark återkommer ännu en gång, nu under 1922, i handlingarna. Då utarbetades ett planeringsförslag av okänt skäl. Men målet var att ersätta skogsbeten med ett "närande och produktionskraftigt bete" för såväl mjölkkor som ungdjur på del av torvmarkerna. Man borde avskära vattenflödet, röja (skotthugga) vedartade växter, bränna samt gödsla. Arbetet kunde utföras på "lediga stunder". Aktuella arealer låg i sluttningen mot Boket.²⁶

Frostförande myr

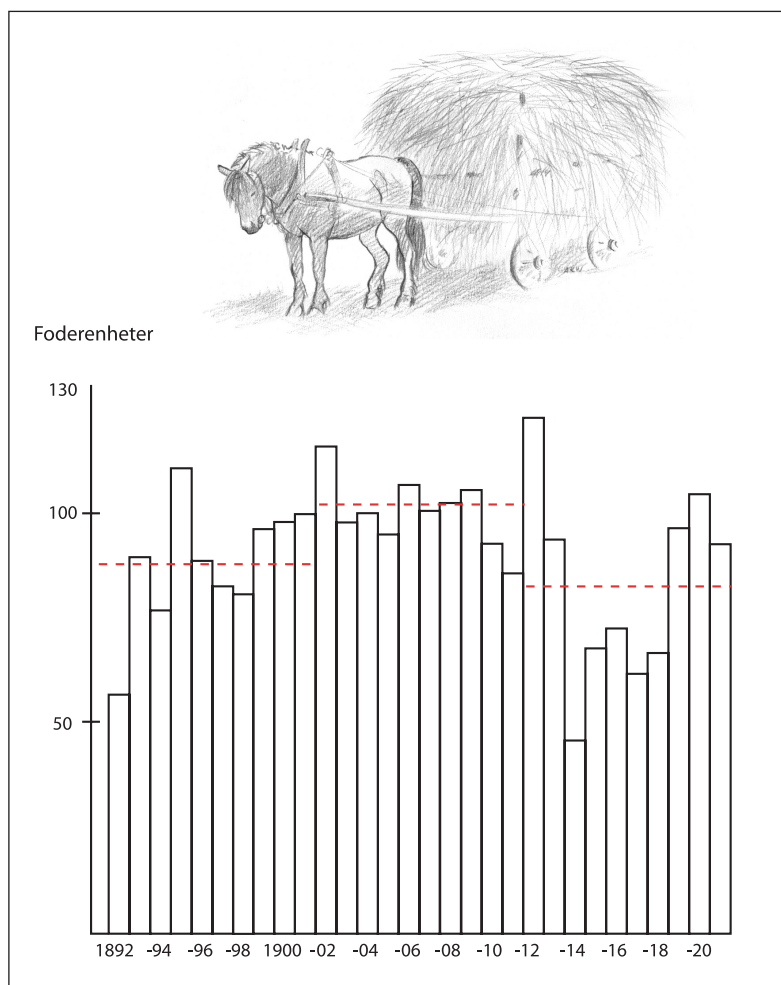
Efter en lång startsträcka beslöt riksdagen år 1899 att införa ett statsbidrag för att genom utdikning verksamt minska "frostländigheten för närliggande bygd". Det ligger nära till hands att se detta som en effekt av de omfattande uppodlingar som under 1800-talets sista kvartssekel företagits av lågt liggande torvmarker. På Tagel verkar inspektör Alfred Kjellberg ha varit på bettet, ty redan den 21 november samma år sammanträdde han med fem markägare i Agnaryd för diskussion om avvattning av sumpiga och frostförande marker på båda sidor om den gemensamma gränsen. Omkringliggande åkrar led ofta av frost, där den späda brodden frös bort och säden mognade sent. Man beslöt att gå in till landshövdingen och hushållningssällskapet med en begäran om kostnadsfritt "biträde af Statens Landtbruksingeniör Herr Ad. Roos i Wexiö för meddelande af råd och upplysning". Om dennes utlåtande blev gynnsamt, så skulle man söka statsbidrag utan återbetalningsskyldighet. Undersökningskostnaderna skulle fördelas efter respektive parts båtnadsareal.

Adolf Roos infann sig på Tagel under år 1900 samt upprättade ett förslag till utdikning. Han konstaterade inledningsvis i sin utredning att de ingående markerna utgjordes "af sådana egor hvilkas utdikande är önskvärd endast i och för minskande af traktens frostländighet". Företaget omfattade grävning av 8 424 löpmeter diken, vilket krävde förflyttning av 26 300 m³ torv. Statsbidrag beviljades hösten 1903 med hälften

av den beräknade kostnaden av 8 360 kronor. Kongl. Väg- och Vattenbyggnadsstyrelsen, som administrerade statsbidraget, krävde säkerheter och ett "Vederhäftighets-bevis" utfärdat av en domare på orten. På Tagel började Kjellberg, som utsetts till verkställande, upphandla entreprenader. Den flitigaste och därmed billigaste dikesgrävaren var Johan Andersson i Eriksbygget. Oftast lade han det lägsta anbudet. Han fick 80% av beloppet successivt under arbetets gång. Efter avsyning betalades resterande del. Det framgår inte varför detta storskaliga projekt drog ut på tiden. Först år 1910 kunde sluträkning göras. Märkligt nog hade man lyckats hålla kostnaderna någorlunda i schack. Efter det att K E Johansson i Agnaryd den 25 augusti som sista person kvitterat ut 85 kronor för rätning av slänter och rensning av diken, blev slutsumman 8 885, 23 kronor. I snitt hade handgrävning av en löpmeter dike kostat 1,05 kronor och uppgrävandet av en m³ torv 34 öre. Dagsverkspriset var 2,75 kronor år 1908, vilket betydde att man, om ackordet skulle gå ihop, måste ha grävt tre meter diken om dagen. Om det sedan blev mindre frost på omkringliggande marker för de 3 200 dagsverken man lade ned, berättar inte dokumenten. Detta samarbetsprojekt krävde totalt drygt elva årsarbeten.²⁷

Trädgården

Det är omöjligt att via de kortfattade räkenskaperna för trädgården följa verksamheten för 100 år sedan. Man sålde frö och plantor, färsk potatis från bänk, gurkor, krusbär, lök, krukväxter, rotsaker och äpplen till ett sammanlagt belopp av 405,77 kr. Till "Jernvägs-Hotellät i Alfvesta" gick ett "kolly" grönsaker något före midsommar 1909 för en fraktagift om 35 öre. Man annonserade för 2,50 kr i Viola "Illustrerad Notis- och Annonsblad för trädgården" samt köpte material för bänkgårdar. Den drygaste utgiftsposten utgjordes av "artificial jödning" om 37,22 kr. Den senare bestod i vanlig ordning av superfosfat och kalisalt. Kväve hade man på hemmaplan. Utgifterna balanserade på 114,77 kr till vilket dock skall läggas trädgårdsmästarens

Figur 13. Skörden på Tagel 1892-1921 omräknad till foderenheter. Tioårsmedeltal markerade med röda streck. Torpens skördar ingår inte. Källa: Lichtenfelt 1924.

lön om 656,50 kr. Då det inte framgår om denne gjorde något arbete inom lantushållningen är det svårt att veta om den bokföringsmässiga förlusten om 365,50 kr är reell. En dryg tredjedel av trädgårdsmästarens lön utbetalades i form av stat.²⁸

Frökarna von Schmiterlöv och Borrie har haft trädgården som ett eget verksamhetsfält. De beställer fröer, plantor, blommor, buskar och träd. Hur samarbetet med trädgårdsmästare Wickström ser ut avslöjar inte räkenskaperna. Men kvinnorna arbetar på att försköna omgivningarna. Så t ex inköptes år 1917 fyra lindar, vilka planterades som en förlängning av allén

upp mot corps-de-logi. Arbeten inom Kullarna dokumenteras några gånger i inspektörernas dagböcker, men inte vad man gör.

En stor utvidgning av bänkgårdarna sker 1910. Trädgården delas upp i en prydnads- och en köksdel. Med förvåning noterar någon person år 1921 på ett papper att detta inte påverkat resultaten. Av nio år med räkenskaper, 1911-1920, har tre lämnat ett bokföringsmässigt överskott. Genomsnittligt kostade trädgården 302 kr per år i löpande priser. Detta motsvarade då halva trädgårdspojkens lön. I ett år 1921 upprättat pm görs ett försök att komma till rätta med problemen. Av detta framgår att man har

torgförsäljning, men inte var. De noggranna instruktionerna om kassaböcker, redovisning och kontanthantering har säkert ett samband med "affären Blad" som diskuterats tidigare. När fröken Torborg Öberg år 1922 anställs som trädgårdsmästare för ett halvår återkommer dessa detaljanvisningar i kontraktet. Där poängteras att hon inte får göra några affärer för eget bruk. Torborg erhöll ett möblerat rum "jämte garderobsutrymme", fritt vivre samt en kontant lön av 100 kr i månaden.

Om trädgårdens historia har Maria Brink under 2009 skrivit en detaljerad avhandling till vilken den intresserade hänvisas.²⁹

Hushållet

Ovan har en del fakta kring det stora hushållet på Tagels gård återgivits. Det fanns två "matlag", dels ett för familjen med gäster, dels ett för ogift tjänstefolk. Bland de senare fanns inspektorn, trädgårdsmästaren, praktikanter och trädgårdsdrängar. Ibland inackorderas någon hos en gift statkarl. Var torparna åt, när de kom till Tagel i något speciellt ärende, vet jag inte. Med viss sannolikhet kunde de kanske få ett mål i köket.

I arkivet ligger handskrivna matordningar. Tyvärr framgår inte vilket år det gäller eller om de två matlagen åt samma kost. Måndagen den 26 februari något år under 1910-talet serverades följande rätter:

Frukost Hafregrynsgrot, mjölk, makaronipudding, stekt fläsk, bröd och smör samt kaffe

Middag Potatis och stekt makrill samt stuvad spenat, saftsoppa med katrinplommon, bröd

Kaffe som vanligt

Kvällsm. Potatisbullar och stekt korf, kakaomjolk samt bröd.

När Wilhelm den 21 februari skulle köra någonstans fick han i sin matsäck smörgåsar och ett ägg, en kryddsill tillsammans med en korv alltsammans nedsköljt med innehållet i en flaska

kaffe. Det var ordning i hushållet med skriftliga instruktioner! Ägglistan från 1917-1918 jävar inte detta påstående (se bild sidan 101). Mot 905 ägg i april stod årslägsta fyra stycken i december. Totalt värpte hönsen 3 263 ägg, knappt nio stycken om dagen. Lingonsylt var vanlig i kosthålllet medan blåbärsoppa inte kom på bordet alltför ofta. Man köpte in kaffe, kakao, sill, makrill och ris. Säkert inhandlade man också salt och socker samt en del färdiga produkter som makaroner. Men inom Tagel producerade livsmedel stod för 90-95% av födointaget.³⁰

En driftsanalys 1923/24

År 1923 var det ett miserabelt år för svenskt jordbruk enligt professor Hans Lichtenfelt. Han satt då på Tagel och bearbetade bokföringen från 1892 och framåt. Förhållandena här påminde honom om hur det var i norra Tyskland under äldre tid. Jordbruket på Tagel låg uppenbart inte i "framkant", för att nu låna en dålig vardagsglosa ur 1990-talets svenska. Den brukade/nyttjade jordbruksarealen uppgick till drygt 65 hektar fördelat på 30,7 hektar åker, 21,2 hektar äng och 13,5 hektar beten. Jordarten var en humusrik sand, som lätt torkade och det rädde brist på kali och kalk. Genom att följa avkastningen i alla grödor kommer han fram till att odlingssäkerheten är störst när det gäller vallhö, råg och havre. Här var utslagen mellan bästa och sämsta år 1:4. Raps och vete hade provats några gånger under den undersökta perioden 1892-1921, men visat så dåliga resultat att de inte fått förnyat förtroende. Korn var lite bättre än potatis, medan rovarna var sämst. Underligt nog diskuterar inte Lichtenfelt växtföljdens roll eller att man kan ha odlat i olika omfattning under olika år. Men han levererar ett mycket intressant material genom att räkna över hela årsskörden i foderenheter. I figur 13 redovisas hans resultat grafiskt. Om det sämsta året 1914 ges relationstalet 100, så är motsvarande storhet för det bästa (1912) 265. Det som något förbryllar mig i histogrammet är de höga skördenivåerna under de klimatiskt mycket bekymmersamma åren 1895 och 1902. Detta tillsammans med en

del skillnader jag påträffat vid jämförelser mellan den tryckta uppsatsen och diverse kladdar i arkivet gör att man kanske inte skall fästa sig vid individuella särdrag utan blott se till helheten. Det som är mest förbluffande är att se hur skörderesultaten inte förändrar sig påtagligt över tiden. Visserligen stiger avkastningen med i snitt 15% under den mellersta tioårsperioden. Men den sjunker tillbaka med i medeltal 5% under den sista, om båda jämförelserna görs med den första. Det som är mest avslöjande är resultaten från en jämförelse av skördenivåerna mellan Alfred Kjellberg och Anders Blad. Under den sistnämndes sex år i ledning för driften på Tagel presterades blott 67% av det Alfred Kjellberg åstadkom åren 1907-1912. Det finns inget i klimatstatistiken som förklarar detta utan det har med olika kompetens att göra.

Lichtenfelt noterar att ordet "statare" har en dålig klang, men att de fem lantarbetarfamiljer, som då fanns på Tagel, bodde i vackra ädelsmåsenliga hus. Hos dessa liksom hos torparna rådde snygghet och ordning. De arbetade i snitt 9,25 timmar per dag under 304 dagar per år. De fick nu göra lite flera körslor med häst, då skogsbrukets utveckling lett till att antalet långsamma oxar reducerats. Huruvida de fick tillräckligt med mat, vet vi inte. Men alla som åt inom hushållet tilldelades enligt den noggranne professor Lichtenfelt per dag:

323 g bröd
368 g potatis
125 g kött
958 g mjölkprodukter, varav 49 g smör.

Tillsammans med ris och socker (10%) gav denna kost 3 300 kalorier per dag, vilket måste "betecknas som mycket gott".

Ett annat mycket spännande inslag i Hans Lichtenfels artikel, är ett försök att följa olika näringsämnenas kretslopp inom jordbruket på Tagel. Insatsen var långt före sin tid. Han noterade brist på kalk och kali samt att åkerjorden var påtagligt sur. Efter beräkningar når han den generella slutsatsen att höskörden var nyckelfaktor i näringsbalansen. Ängen måste få en

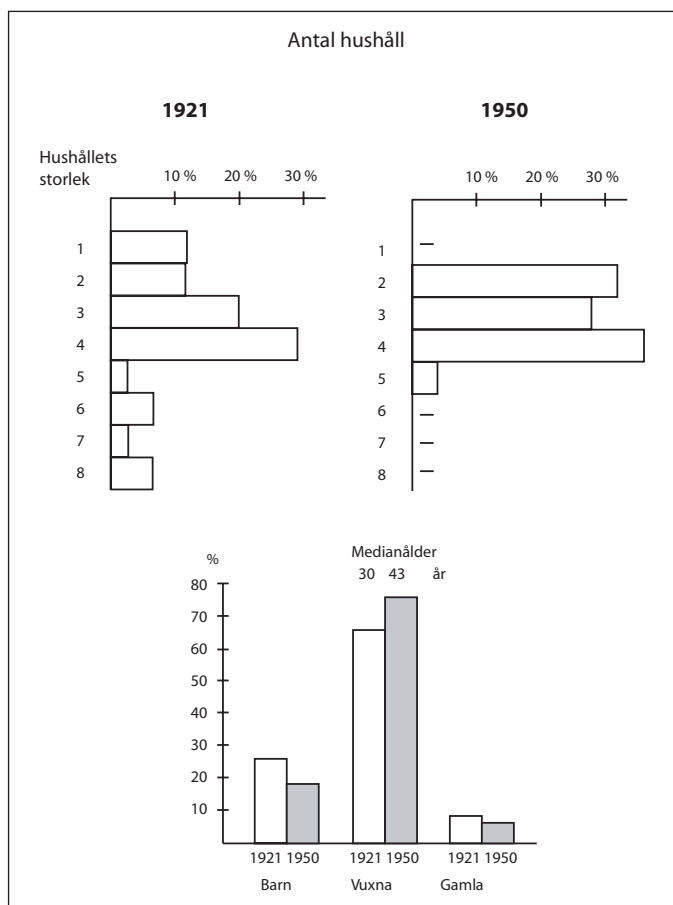
noggrant balanserad tillförsel av kväve, kalk, kali och fosforsyra.

Professor Lichtenfelt gör noggranna ekonomiska analyser av driften inom jordbruket på Tagel avseende åren 1913-1922. De relativa kostnadernas genomsnittliga fördelning visar att löner och driftsledning stod för 26%, vartill kom utsäde och gödsling med ytterligare 34%. Grundförbättringar var en liten post om 2%, medan investeringar och underhåll av byggnader och redskap stod för 21%. Allmänna omkostnader tillsammans med räntor och skatter utgjorde de sista 17 procenten. Han fann att jordbruket årligen gick med ett underskott som utgjorde drygt 5% av produkternas värde. Om man räknar lite på hans siffror visar det sig att ett nollresultat erhållits om man kunnat rationalisera bort en statare (av totalt fem). I en lång harang avslutar han sin genomlysning av Tagel med påståendet att endast ägarens kärlek till sin nedärvda egendom och de plikter detta medförde, gjorde att denne trodde på en framtida, positiv lösning.³¹

Godset 1920-1958 – några observationer

År 1923 kontrakterades Knut Tenggren som inspektör. Han blev kvar under Frökens återstående livstid och kom helt naturligt att prägla verksamheten under närmare fyra decennier. Tenggren var agronomutbildad och hade tidigare arbetat på Tagel som elev. Hans utbildning bekostades av Fröken. Av Hanna Borries brev till Fröken framgår, att Tenggren hade damernas oinskränkta förtroende. I avtalet tillerkändes han ett möblerat rum i en flygel, fritt vivre som 250 kronor i månadslön. Den nye inspektorn fick inte självständigt ingå avtal, anställa fast personal eller ha något "extraknäck" i form av egen ekonomisk verksamhet. Han fick inte "under någon förevändning utan ägarens skriftliga medgivande tillgodogöra sig några extra förmåner från egendomen". Brott mot avtalet ledde till uppsägning och omedelbar avflyttning.

Avtalets konstruktion tyder på att möjligheterna till "egen affärsverksamhet" inte var utesluten för den som hade rymligt samvete.

Figur 14. År 1921 bodde 119 personer på Tagel, ett antal som reducerades till 92 stycken år 1950. Den övre delen av diagrammet visar att hushållens storlek reducerats markant. Detta har också andelen barn och gamla. Medianåldern för den vuxna befolkningen ökade.

Speciellt fanns goda förutsättningar under de långa perioder ägaren var bortrest.

Inspektorn hade ansvaret för hela driften, där fokus låg på jordbruk och husdjursskötsel. Skogen kom i andra hand. Trädgården sköttes dock av en trädgårdsmästare. På gården fanns kvarn och såg. En del torpare hade ersatts av fast anställda lantarbetare. Fortfarande drevs det stora herrgårdshushållet närmast som en pensionatsrörelse.

Kommande rader innebär ingen ordentlig genomlysning av förhållandena på Tagel. Jag analyserar hur där såg ut när Knut Tenggren tillträdde samt gör en jämförelse med förhållandena i början av 1950-talet för att spegla trender. Dessutom tar jag upp några enskilda händelser, vilka fångat min uppmärksamhet.³²

Mantalslängderna

År 1921 fanns 119 personer mantalskrivna på Tagel med underlydande torp och lägenheter. Antalet reducerades på en dryg mansålder till 92 personer år 1950. Sedan gick avfolkningen snabbare och vid Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsens tillkomst 1959 livnärde sig 47 personer på Tagel.

En jämförelse mellan mantalslängderna 1921 och 1950 visar att hushållets storlek nedgått från 4 till 3 personer (figur 14). Antalet barn minskade såväl absolut som relativt. Detsamma gäller pensionärsgruppen. I det senare fallet är orsaken säkerligen att äldre vården utvecklats dithän att ålderdomshem inrättats. Utvecklingen hade också medfört att familjer med många barn är

1950 saknades helt. Medianåldern för en vuxen person var år 1921 omkring 30 år, medan den år 1950 var 43 år. Befolkningen hade det senare året blivit äldre.

Vid Tagel fanns år 1921 inspektor, rättare och snickare, kusk och trädgårdsmästare. I corps-de-logi påträffades en hushållerska och fyra jungfrur. I särskilda byggnader bodde två statare med familjer samt två yngre drängar, en lantbrukselev och en trädgårdspojke. Till detta kom fyra pensionärer eller med dåtida terminologi inhyses eller undantagsfolk.

Fram till 1950 reduceras hushållet till en hushållerska och två husor. De hade då i stora huset endast Fröken att "uppvakta", men fortfarande fanns en lantbrukselev kvar. Kusken hade blivit chaufför. Rättaren är försvunnen men kvar är en ladugårdsförman. Lantarbetarna har blivit tre eftersom torparna numera betalade sina arrenden kontant. Trädgårdspojken har blivit vuxen och tituleras trädgårdsarbetare. Ragnar Johansson har fått sätta sig i en traktor.

År 1950 finns de flesta torpen kvar. Men tre har rivits och lika många hyser sommargäster, då något nytt på Tagel. Det finns efter organisationens effektivisering tack vare traktorn ledig plats i något hus för en hyresgäst.

År 1923 har de anställda vid Tagel fortfarande en tudelad lön i form av stat och kontant ersättning. Staten består av brödsäd, potatis och mjölk. Man kunde få välja mellan att få fläsk eller dess värde utbetalad kontant. Nytt är att man dragit in elektricitet. Den som tidigare haft fritt vivre och nu vill njuta denna förbättring får punga ut med 12 kronor per lampa och år. Under 1920-talet kör bilen in på Tagel. Kusken/chauffören skall dock även fortsättningsvis (1929) handha skötsel och vård av rid- och vagnshästar, men också "utföra alla körslor med personbil som förekomma oberoende av tid". Utöver personbil inköptes också en lastbil, men vilken mjölk kördes till mejeriet i Rydaholm. Om det blev tid över fick kusken/chauffören rycka in i trädgården, i hushållet samt i skördarbetet.

Pensionssystemet var inte utbyggt på 1920-talet. Mathilda Johansson, var år 1921 daglönare på Tagel och biträde i hushållet, vid sömnads-

arbeten samt vid slakt och tvätt mm under 20 dagar per år, varvid hon hade en dagpenning om 2,50 kr. Hon bor någonstans tillsammans med sin åldriga, sjuka mor, cirka 70 år gammal. Eftersom Mathilda sköter modern, så sågas på gårdens bekostnad och "inforslas i för M Johansson anvisad vedbod" den vedbrand de behövde. Ett annat fall från åren 1923/24 visar att arrendatorn i Sandvik, Oskar Nilsson, träffat överenskommelse med sin syster Vendla, om att hon skall få bo på torpet. Fröken godkänner denna "transaktion" och tillåter Vendla att "kvarbo i nordöstra kammaren så länge" Oskar Nilsson stod kvar vid arrendet. Vendla var enligt Harrie Borries krönikabok "oför".

Genomläsning av Knut Tenggrens dagbok år 1924 visar att han är mera sparsmakad med uppgifter än vad Alfred Kjellberg var år 1909. Arbetsstyrkan är nu mindre och till 80% handlar Tenggrens noteringar om körslor. Dessa utförs med fem arbetshästar. Dagsverken tas fortfarande ut men i allt mindre omfattning. Årsrytmen är sig lik. Vedhugning och annat skogsarbete har stor plats under vintern. Avbrott i detta görs för hemkörning av hö, halm, rotfrukter, torvströ och is. Ett nytt moment, som under året kräver en hel del arbete, är grusning av vägar. Då även bruksvägarna ägnas uppmärksamhet är det troligt att övergång från oxen till häst medfört inköp av nya vagnar, vilka krävt ett bättre underlag. Man bröt på Tagel under vårkanten mycket sten på åkrarna. Hålen fylldes med ditkört grus. I februari startade man sågen och färdigt virke kördes successivt till järnvägen i Rydaholm. Vintern hade varit kall och i mars frös vattenledningarna. Dessa fick under sommaren grävas upp och läggas om tillsammans med avloppen. När man sågade is den 25 januari antecknade Tenggren att den var god och 13 tum tjock (30-35 cm). Den 21 april tog slädföret slut. Våren närmade sig varför man den 29 april kunde börja bygga tomathuset i trädgården. I maj kom en ingenjör och kontrollerade elledningarna. I juli mellan sådd och skörd körde man ner enbuskar från Gäddevik till Mellanträdan, där de lades i täckdiken. Då fick man också tid att lägga ut räls för att börja grusa Norregölsmossen. Någon

vecka efteråt spikade man igen ängsladorna efter det att höskörden var bärgad och inkörd.

På höstkanten var det återigen mycket gruskörning till vägarna. Men då transporterades såväl grus som kompost till den kommande odlingen på Norregölsmossen. I november grävde man ett par dagar hålor för en bokplanter i allén.

På den sociala delen av tillvaron antecknades en barnbjudning i januari, kaffebjudning efter vårarbetets slut i Gamlegård samt snickare Johanssons 60-årsbjudning i juli. Vad som orsakade att Nilsson i mars fördes till lasarettet eller att Pettersson den 28 juni var sjuk, förmåler inte dagboken. Agronom Tenggren tyckte uppenbart det var märkligt när kronojägare Carlsson den 5 juni kom cyklandes till Tagel. Det hade varit intressant att få veta vad som låg bakom noteringen den 22 februari: "Föredrag kl 4 e m om Uppfostran i hemmet". Ordnade Fröken sådana tillställningar för sina anställda eller var de riktade mot en vidare krets? Den 7 september 1924 kl 4.30 var det ett politiskt föredrag vid Södratorp av riksdagsmannen Svensson. Ett val förestod.

Landshövdingen med fru var på stor middag den 2 juni och strömmen av besökare till Tagel hade ökat väsentligt sedan 1909. Berodde detta på bilen? Från huvudboken kan inhämtas att Frökens personbil under året drog 2 500 l bensin och att denna då stod i 30 öre per liter.

Den dagbok Knut Tenggren förde under 1924 ger blott en bild av livet på Tagel. Torpen, smedjan, kvarnen, hushållet, trädgården och hela ladugården lyser närmast helt med sin frånvaro.

Produktionsresultatet var under 1925 mindre gott. Missväxt hade inträffat på mossarna, där man endast skördade 800-1 000 kg säd mot fastmarkernas 1 500-2 000 kg allt per hektar. Man fick under året 4 484 ägg från hönsen. Fåren födde 24 lamm, varav dock två var döda. De gav sammantaget 40 kg ull. I svinstallet såg 27 kultingar dagens ljus. Men man hade otur då en suga och sex kultingar dog. Avgången i ladugården var minst, då blott en kalv av de 25 som föddes var död. De lika många korna

producerade 59 856 kg helmjölk till ett pris av 12,31 öre per kg. Snittavkastningen per ko blev omkring 2 400 kg.

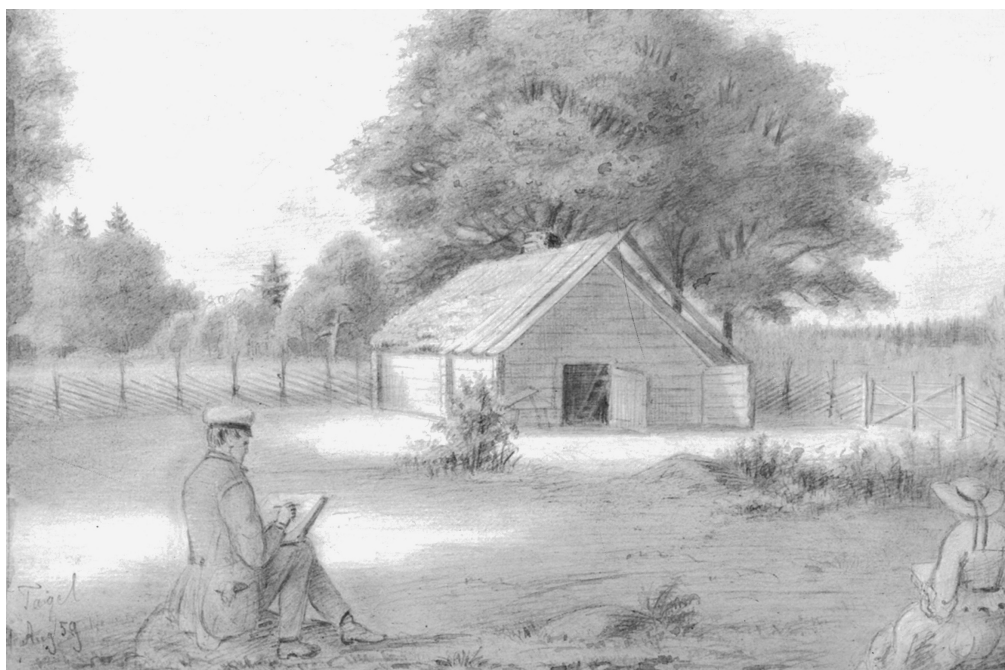
Lanthushållningen visade vid bokslutet på en förlust av 2 450 kronor. Ombyggnationer i torpen medförde ytterligare en minuspost om 1 667 kr. Men allt räddades av skogen som levererade en vinst om 4 493 kr. Såg och kvarn gick också runt och bidrog med 1 220 kr.

Om en jämförelse görs mellan kreatursinnehavet vid årssluten 1911 och 1925 såsom detta finns redovisat i huvudböckerna, går det inte att upptäcka några väsentliga skillnader. Tre par oxar har dock försvunnit och ersatts av hästar och lastbil. Men fortfarande finns tre par ök kvar. En marginell ökning av nötdjur, får och svin kan noteras. Tyvärr är det svårt att göra en vettig jämförelse i skördeutfall beroende på att redovisning av brukade arealer saknas. Dessutom är det svårt att hitta hyggliga överföringstal från tunnor till kg, när det gäller rotfrukter och potatis.³³

Revisionerna 1924-1928

Av lätt insedda skäl fortsatte Fröken sitt samarbete med Driftsbyrån inom Sveriges Allmänna Landtbrukssällskap. De går under ett antal år igenom räkenskaperna. Siffergranskningen av Knut Tenggrens första år leder till att revisor Dan. Winther hittar ett dussintal felaktigheter i bokföringen. Men dessa har inte påverkat bokslutet. Till ett kommande år "böra anmärkningarnas antal kraftigt reduceras".

Driftsbyråns personal gör också jämförelser mellan resultaten på Tagel och medelvärdet av 15 stycken storjordbruk. Den egentliga lanthushållningen på Tagel gav en förlust motsvarande 17 kr per hektar, eller 1,2% av det arbetande kapitalet. Kreatursbesättning var per arealenhet hög och foderväxtodlingen hade en mycket stor relativ omfattning. Verksamheten på Tagel karakteriserades av låg bruttoavkastning, höga driftskostnader samt stor arbetsförbrukning (+13%). Jämförelsevis var kostnaden för att producera 100 skördeenheter på Tagel 18% högre än inom de andra storjordbruken. Korna mjölkade nio procent sämre än besättningarna på övriga gårdar.

I augusti 1859 tecknade August Quennerstedt denna linbasta mellan torpen Erngisslabygget och Skogen. Annakarin Wennerberg besökte samma plats sommaren 2008.

Driftsbyråns agronom är dock förhoppningsfull. Om man förbättrar betet och får upp skördenivån till medelgod nivå samt iakttar stor sparsamhet med utgifterna ”torde lanthushållningen kunna ge en normal nettoavkastning”.

Fyra år senare (1928) var antalet felskrivningar i bokslutet inte färre. Men glädjande nog har förlusten nu reducerats till 10 kr per hektar (0,7%). Skörden på Tagel låg nu över densamma för jämförelsegårdarna. Fortfarande hade man för mycket foderväxter och för hög kreatursbesättning. Tyvärr ger inte revisorerna några förslag till förbättringar. Men rent allmänt verkar inte arbetets organisation på Tagel ha varit den bästa. Man släpade efter i utvecklingen. Det dröjde till år 1943 innan den otidsenliga torparinstitutionen med dagsverksskyldigheter i lag förbjöds. Det är närmast omöjligt att komma åt hur man hanterade denna viktiga sociala fråga på Tagel.³⁴

Arbetslöshet och beredskapsarbeten

Den armé av luffare som under 1920-talet drog genom Sydsveriges landsbygd syns inte till i Tagels arkiv. Men när arbetslösheten slog till med kraft år 1932 sitter antingen Fröken eller agronom Tenggren i något kommunalt organ. I november detta år tillskriver nio personer kommunalnämnden i Mistelås med begäran om hjälp med arbete. Hela deras existens är hotad. Oskar Johansson i Jonsboda anhöll år 1933 hos socknens arbetslöshetskommitté vördsamt om någon arbetsförtjänst. Han var försörjningspliktig och hade omedelbart behov av någon intäkt. Av en blyertsanteckning verkar torparen Oskar ha fått något vägarbete.

När rustningarna påbörjades i Europa lättade trycket. Under det andra världskriget blev det brist på arbetskraft. Energisektorn krävde massvis av ved, när stenkolsimporten försvårades. Det blev nödvändigt att införa tjänsteplikt. År 1942 hänvisades jordbruksarbetaren Oskar Nilsson från Mistelås av länsarbetsnämnden till skogsarbete på Tagel. Det går inte av blanketten att utläsa om han tillhörde den kategori

värnpliktiga som detta år fick ersätta delar av sin militärtjänstgöring med vedhuggning. Men så är troligt.

Under slutet av år 1943 begär man från Tagels sida hos länets hushållningssällskap om biträde vid planering av betesförbättringar inom totalt åtta hektar hagmarker. Dessutom vill man stenröja sex hektar åker samt ordna gödselvårdsanläggningar vid fyra torp. Syftet var främst att öka produktiviteten inom jordbruket. Avspärningar, som lett till brist på viktiga livsmedel, hade effektivt demonstrerat att självförsörjningsgraden inte varit den bästa. Ett otidsenligt jordbruk skulle uppenbart med statliga medel moderniseras.³⁵

Kristiden ledde till mängder av åtgärder, varav en del kommer till synes i Tagels arkiv. Vilka resurser fanns i form av dragare och kunliga jordbruksarbetare på gården? Varje år fick Knut Tenggren fylla i uppgifter om hästar, kor och innehav av specialmaskiner. År 1945 fanns exempelvis en gengasdriven traktor, mjölkmaskin och självbindare samt 5 arbetshästar och 24 kor. Hästarna skulle beskrivas. Viktigare var dock att förteckna värnpliktiga, yrkeskunliga jordbrukare. Av sådana fanns på Tagel åtta stycken. Räknades torpen in blev slutsumman arbetsföra 14 kvinnor och 21 män. Tillsammans brukade dessa 103 hektar.³⁶

Olycksfall i arbetet

Det är sällan den negativa sidan av arbetet dyker upp i arkivmaterialet, vilket beror på att detta tillhörde vardagen. Så länge som ett modernt försäkringssystem saknades och för den delen också en adekvat sjukvård, fick många lida i det tysta. Mellan åren 1945-1952 finns dock en serie olycksfall dokumenterade. Det rör sig om 33 stycken, vilka anmäls till försäkringsbolaget Land och Sjö. I snitt inträffade fyra m l m allvarliga händelser per år. Den ordinarie arbetsstyrkan råkade ut för en olycka per man vartannat år. Frekvensen är hög, vilket inte jävar den kända erfarenheten att jord- och skogsarbete var och fortfarande är ganska farliga. Den absolut vanligaste skadan var att någon ”slant med

yxan” och högg sig i ben eller fot. Handen var i vägen för andra skärande verktyg som kniv och sågklinga. Två ögonskador finns registrerade. När två man vid slåtern reparerade en maskin, slant den som höll i skiftnyckeln, som for in i ögat på den andre. Stabbläggning och gödselkörning på hala plankor krävde försiktighet. Ett antal halkolyckor från lägre höjder ledde till revbensfrakturer. Sådan kunde man också få när en kviga blev orolig och tryckte upp någon mot en vägg eller vagnskant. En dag, när två man lastade gödsel kom de för nära varandra, varvid den ene stack gödselgrepen i axeln på sin kamrat. Vid två tillfällen hade hästar tvärstannat, varefter kusen for av vagn/kälke och skadade revbenen.

Det är svårt att på ett så litet material som det redovisade från Tagel beräkna sannolikheten att bli skadad i arbetet. Jag har inte tillgång till antalet arbetande personer eller skadornas svårighetsgrad/konsekvenser. Men i jämförelse med vad som samtidigt redovisas från skogsbruket, där 7-8% av arbetarna skadade sig, är olycksfallen på Tagel mycket omfattande. På nationell nivå var risken att skadas i jord- och skogsbruksarbete år 1947 en på fem, d v s i snitt råkade man ut för en olycka vart femte år. I detta perspektiv framstår siffrorna från Tagel som anmärkningsvärt höga.³⁷

Tagel 1951

Inspektör Tenggrens dagböcker blir med åren mera innehållslösa, vilket till stora delar är en effekt av att torparna ersatts av heltidsanställda lantarbetare. Det enda moment som tillkommer mellan 1924 och 1951 är att en barometer dagligen avläses. Kvar finns alla noteringar om vem som om söndagarna predikade i Mistelås kyrka. Under här aktuellt år var det dessutom provpredikningar och kyrkoherdeval. Husförhör hölls på Tagel fredagen den 9 november kl 17. Synd att Knut Tenggren inte kommenterade detta.

Folkvandringen till corps-de-logi har minskat. Om inspektorns uppgifter omfattar alla besök uppgick de sammanlagt till 23 stycken, d v s ett

par i månaden. Fröken är fortfarande ”reslysten” och avlägger 21 olika besök i Växjö samt är antecknad för ett par resor till Kalmar, fyra till Skåne samt ytterligare sju på olika håll. I snitt är hon borta från Tagel minst en gång per vecka.

Arbetsorganisationen består av inspektör, skogvaktare, chaufför, ladugårdsförman samt fem lantarbetare. Vilket ”Hjon” som biträder i trädgården, har jag inte kunnat utröna. En traktor har kört in och ersatt tre hästar och sex oxar. Men fortfarande finns fyra arbetshästar kvar. Det är obekant vad som hände Frökens ridhäst Gnistan, som den 1 april transporterades till Hälsingborg. På noteringar kring trädgården finns registrerade. Däremot kan man ha arrenderat Mistelås prästgård. I varje fall är det mycket körningar dit. Grannarna lånar maskiner på Tagel. Man kör också virke åt andra. Huvudboken avslöjar att minst ett 70-tal personer har ”affärer” ihop med godset.

Utsädesföreningen i Svalöv är på plats med sina försök. De granskas i juli av professor Sandelin med assistenter. Efter skörd i augusti sker insåning av nästa års försöksserie i september. Några resultat eller synpunkter ges inte.

Dagbokens i särklass vanligaste formulering är ”Kört ved”. Den förekommer i olika varianter minst 100 gånger. Man kör ut ved från skogen och in till gården. Man hugger och spräcker ved. Gratialisten B von Schmiterlöv i Gäddevik får den t o m inburen. Varför han vid flytt till Södertorp degraderas från överste till major, omtalas inte. Större delen av året (även mitt i sommaren) kör man stock från skogen till sågen. Här har man en hel del jobb med att föra bort sågspån och bark, vilket antecknas ett tjugutal gånger. Någon gång läggs detta avfall i en vägkropp. Det färdiga virket utlastas via Rydaholm dit också slipers och props transporteras.

Vinterns stora snöfall inträffade redan den 8 januari, då 60-70 cm föll. Denna märkesdag, exakt 54 år före stormen Gudrun, bröts en hel del skog ned. Telefon och elljus slogs ut och tågen ställdes in. Snöplogning krävde då en stor arbetsinsats liksom under vintern i övrigt. 19 gånger antecknade Tenggren att lantarbetarna ägnade sig åt detta. Större delen av vintern höll

Tabell 3. Jämförelse av några förhållanden inom lantushållningen på Tagel tre år i början resp. tre år i slutet av Knut Tenggrens inspektorsperiod.

	1925/1927	1950/1952
Arbetshästar, st	7	4
Traktor, st	-	1
Oxar, st	6	-
Kor, st	25	25
Ungnöt (tjur), st	35	27
Svin, st	8	-
Får, st	13	83
Vete, kg/ha	2 300	1 800
Råg, kg/ha	2 500	2 700
Havre, kg/ha	1 800	3 000 ^{x)}
Hö, foderenheter/ha	1 924	2 625
Potatis, kg/ha	26 000	19 000
Producerad mjölk, kg	76 190	87 150
Producerad mjölk/ko, kg	3 050	3 500
Arbetsstimmar per år	40 103	23 798
Helårsarbeten ^{xx)}	16	4

^{x)} Se anm i texten.

^{xx)} Beräknad utifrån 9 timmars arbetsdag och 280 dv/år.

de på att hugga snöskadad skog i Fridungen (55 noteringar). Men man avverkade också på Herrö och öarna, vid Strandavägen och i Näshagen för att nämna några av arbetsplatserna. Lantarbetarna fick sin ved hemkörd liksom skolan i Mistelås. Det är svårt att tänka sig det enorma arbete som för endast 60 år sedan krävdes för att hålla värmen inomhus och kunna tillreda sig ett mål varm mat.

På jordbrukssidan är de vanligaste verben i nu nämnd ordning harvat och plöjt. Därefter kommer "sätt konstgödning" samt olika termer i samband med skörd såsom "slagit, skurit, stackat, krakat" o s v. En större flock får hålls konstant vid Kvarntorpet, dit foder transporteras. I returfrakt tas gödsel till någon kompost. En gång transporterar man bort ris, sannolikt för att man vintertid utfodrat med löv. Så sent som 1951 lade man fortfarande halm på ladugårdstaket vid Kvarntorpet.

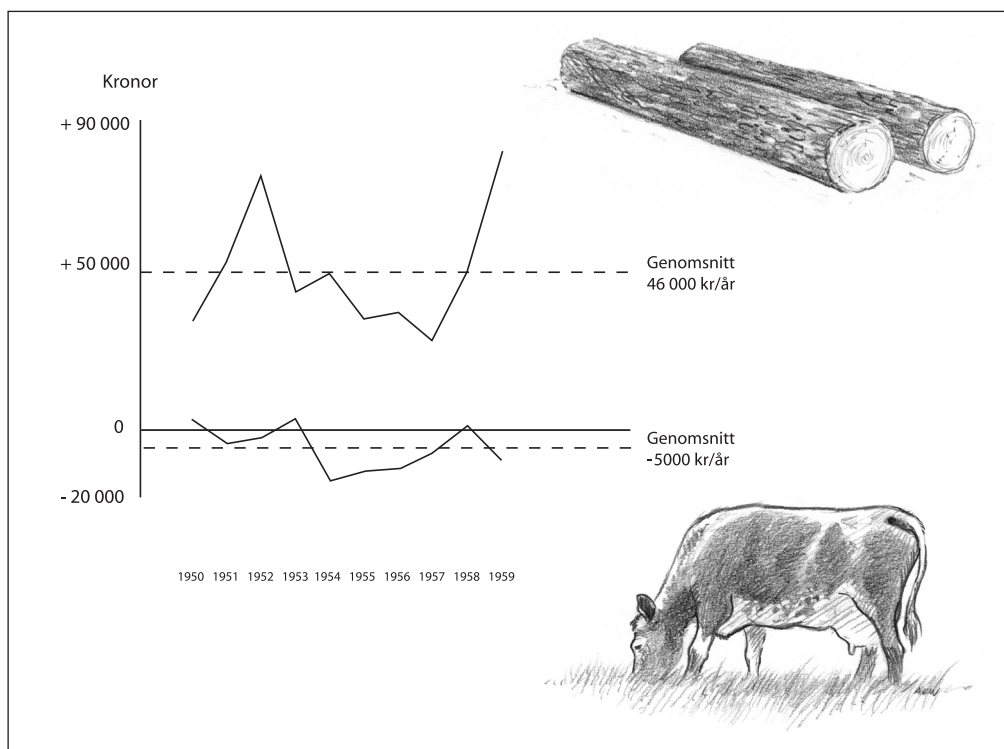
I vanlig ordning var det en mängd småreparationer på hus och ekonomibyggnader. Corps-de-logi får nya takrännor och där krånglade precis som i dagsläget avlopp och ledningar. Man byggde en höhiss. På Tagel hade någon beredskapsmyndighet hyrt ett lager för förvaring av ull och bomull, vilket yppas i Tenggrens dagbok, då detta behöver flyttas. Inom jordbruket avslöjas inga nyheter. En mjölkkningsvagn dyker dock

upp den 22 maj efter betessläpp. Folket lagar broarna över kanalen i Västeräng och ser till att dikesvallarna buskrensas. För olika arbeten finns en ogrässpruta, vilken dock inte alltid fungerar utan kräver reparation. På prov sprutas buskarna kring den antydda kanalen i september.³⁸

Förändringar i jordbruket mellan 1925/27 och 1950/52

Vilka förändringar genomgick jordbruket på Tagel under Knut Tenggrens första kvartssekel? För att besvara frågan har jag översiktligt gått igenom huvudböckerna under de första tre åren av hans anställning samt jämfört med de tre åren 1950-1952. Nu är huvudböckerna i vissa fall ganska trubbiga och svårtolkade. Varför fick man exempelvis 40 000 kg potatis per hektar 1925 och blott 11 300 kg två år senare? Den första siffran om nu avskriften är riktig är ett "all time high" för Tagel.

Förutom traktor så har säkert nya, bättre transportvagnar blivit tillgängliga. Likaledes finns moderna maskiner för sådd av konstgödning och frö samt för skörd. På åkrarna har korn och ärtor försvunnit, medan lin kommit tillbaka. År 1925 finns en anteckning om lupiner, som kan ha provats som kvävesamlare. Linets återkomst är ett arv från andra världskriget. År

Figur 15. Det ekonomiska utfallet av driften på Tagel under 1950-talet. Siffrorna är inte inflationsrensade. Jämförelse mellan skogsbruk (överst) och lantbruk (nederst).

1951 ensileras större delen av grönfoderskörden. På husdjurssidan har man slaktat ut svinen, medan fårhållningen ökat kraftigt. I tabell 3 återfinns en del jämförande statistik. Noterbart är att arealskördarna av vete, råg och havre inte ökat. Trots stenrensning, traktor, konstgödning och förbättrat utsäde är det samma nivåer. Den högre avkastningen av havre är delvis skenbar, då Tenggren år 1951 inte hållit isär skördarna från moss- respektive mineraljordar. Däremot har höskörden per arealenhet ökat med en tredjedel, vilket med stor sannolikhet är en effekt av konstgödningsinsatser. Detta har också lett till en sakta förbättrad mjölkproduktion. Men på årsbasis är den inte större än ½%. Avkastningen per ko är i nivå med vad de kor som ingick i kontrollverksamheten inom länet vid denna tid mjölkade. Antalet arbetstimmar har under perioden minskat med 40%. Men här haltar jämförelsen, då man högg olika mycket i skogen

de aktuella åren. Den största arbetskraftsbesparingen låg inom trädgården.

Avslutningsvis visar en granskning av boksluten, att skogsdriften varje år givet ett stabilt netto, medan lantushållningen lika regelmässigt gått med underskott. Visserligen noteras ett eller annat år, som 1950, en mindre vinst. Men intrycket är ändå att skogen under 1900-talets första hälft hela tiden finansierat underskotten inom lantushållningen. Det gick i 1950-talets början åt drygt 20 hektar skogsmark för att hålla ett hektar jordbruksmark flytande. I figur 15 visas ett enkelt diagram över utvecklingen. Uppgifter avser löpande priser ur bokföringen. Om dessa inflationsrensas med hjälp av konsumentprisindex, så har avkastningen från skogsmarken reellt stigit 5, 5 gånger medan förlusterna inom lantbruket de tre åren i 1950-talets början var en tredjedel mindre än i slutet av 1920-talet.³⁹

Det är i backspegeln något egendomligt att

se de mediokra resultaten i lantushållningen på Tagel. Där hade man tillgång till allsköns expertis och stöd i odlingen av en lång serie försök. De debuterade, som ovan nämnts i början av 1900-talet och rörde sig i främsta rummet kring tillväxteffekter efter konstgödning. Men när Utsädesföreningen på Svalöv kom in i bilden från 1938 och framåt genomfördes långa serier av sortförsök. Dessutom var man med i mjölkkontroll och husdjursförädlning. I och för sig var de bokföringsmässiga förlusterna inom lantushållningen inte alarmerande. Min bedömning är att problemen inte hade vare sig med odling eller kreatursskötsel i sig att göra utan med en otidsenlig organisation. En inspektör som inte på heltid deltog i det dagliga, manuella arbetet kunde gården inte bära.

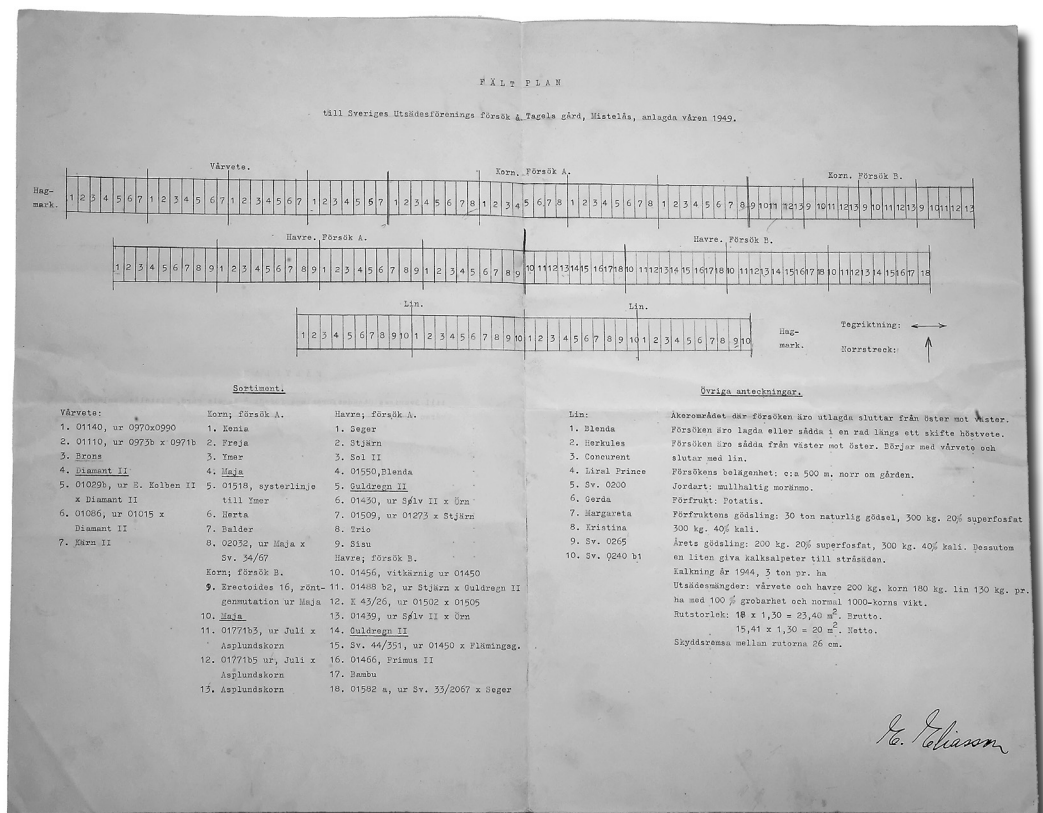
Som ett kuriosum visas i figur 16 försöksplanen för 1949 års sortförsök med spånadslin. Sorten Kristina var helt överlägsen i avkastning och visade god stråstyrka. Inför hotet av det andra världskriget försökte länets hushållningssällskap aktivt verka för ökad linodling. Åren 1938 och 1939 förekom en relativt omfattande försöksverksamhet på Tagel. Bakom detta ligger säkerligen Frökens dokumenterat stora intresse och engagemang för hemslöjd. Prov på skördat spånadslin sändes från Tagel till "Holma-Helsinglands Linspinneri- & Väfveri-Aktiebolag" i Sörforsa. Från Tagel ankom i oktober 1938 972 kg linstrå vilket efter rötning vägde 625 kg. Sorten Herkules var kvalitativt aningen bättre än Blenda. Linodlingen tog slut på Tagel i och med ingången av 1950-talet. År 1966 var det definitivt slut med svensk storskalig linodling då beredningsverket i Laholm lades ned.⁴⁰

Karpodling och fiske

Fisket i Rymmen hade under självhushålllets dagar ett visst värde, främst för herrgårdens behov. Som ovan berättats hade Wilhelm Rappe en fiskare som skulle förse köket med fisk. Några år på 1880-talet var fisket utarrenderat för 20 kr per år, en summa som då motsvarade en statares arbete under drygt två veckor. Men då och då återkommer skyldigheten för den som innehar

torpet Lilla Gäddevik att fiska. Joel Johansson undertecknade år 1908 ett kontrakt, i vilket han under sommarhalvåret åtar sig att lämna 75 kg fisk till herrgården. Under vintern var motsvarande skyldighet 50 kg. Avräkningspriserna varierade från 25 öre per kg för mört till 1,25 kr för ål. Däremellan fanns abborre, gädda och sik. Om Joel fiskade mera, så fick han vid leverans tillgodoräkna sig ortens priser. Det fanns dock ett par begränsningar. Joel fick inte leverera mer än 20 kg mört per år. Dessutom förbehöll sig ägaren rätten till gäddfisket vid Bålabron och i Drevsmysvik. Av en lapp i arkivet hade Joel Johansson år 1909 lämnat 76 kg fisk till herrgården. Listan toppas av 26 kg abborre. I botten finner vi den eftertraktade ålen med 3,1 kg.⁴¹ År 1910 sjönk de inlämnade kvantiteterna till 22 kg. Men det är osäkert om denna anteckning i inspektör Kjellbergs dagbok gäller herrgården eller honom själv. Men nu är det mest sik i leveranserna. En ny fiskare, Ernst Johansson, antas 1911 med skyldighet att till herrgården föra 200 kg fisk per år. I fångsterna räknas ålen upp med en faktor två. Dessutom får nu ingen mört lämnas. Det finns ytterligare en kvantitativ uppgift om fiskefångster i Rymmen och de avser år 1920. Då får hushållet ta emot 77 kg, medan inspektör Blad fanns antecknad för 42,3 kg. Det kan som ett kuriosum nämnas att fångsterna vägs i skålpund.⁴²

I Hanna Borries krönikebok nämns att år 1910 gjorde man ett försök att inrätta en fiskdamm på Smedmossen (belägen omedelbart öster om corps-de-logi). Moränbacken ned till Rackadal grävdes troligen igenom och en munk sattes in i den vall, som ännu finns. Men fördämningarna sprängdes en vacker människensnatt och vattnet tillsammans med sutareyngel flöt ut i Rymmen. Därefter skall inte några försök ha gjorts inom detta fält. Men i arkivet finns en del annan dokumentation, som tyder på att inspektör Anders Blad en kort period kan ha varit på kurs hos den på sin tid uppmärksammade småbrukaren och jordbruksreformatorn Carl M Peterson i Ugglehult. I hans verksamhet ingick dammodling av fisk. Han hade sitt finger med i spelet, när en fiskeriförening för södra Sverige

Figur 16. Plan över 1949 års försöksodling med lin på Tagel.

bildades år 1907. Dess uppgift var att utveckla sötvattensfisket. Den praktiska verksamheten förlades till Aneboda, granne med Petersons gård Ugglehult.⁴³

I Tagels arkiv finns en odaterad blyertsanteckning med för mig okänd handstil. På den finns vissa mycket enkla kalkyler avseende fiskodling. För damm nr 1 anges anläggningskostnaderna vara 35 kr. Man förlorar 2 500 kg hö å 4 öre per kg, d v s 100 kr. Men man slipper utgifter för gödsel och arbete. Återstår 50 kr. Inköp av 150 stycken ½ kg stora karpar kostade 112,50 kr. På hösten när dessa ätit upp sig betingade de i försäljningsledet 225 kronor. Mellanskillnaden skulle täcka alla kostnader samt ge en hygglig vinst. Man beräknade att den senare netto var 20% av anläggningskostnaden. Per hektar borde man få ut 100 kg fisk.

Från Ugglehult avgick den 21 juni 1913 en försändelse innehållande 10,5 kg karp till ett pris av 1,50 kr per kg. I allt anlände till Tagel 20 fiskar. Från Ugglehult hade en vårdare medföljt till Alvesta för att vid uppehållet skaka på flaskorna med fisk så att syrebrist inte uppstod. Dessutom hade denne till uppgift att med cykelpump tillföra extra syre. Carl M Peterson skrev en vecka senare till Anders Blad och gladde sig åt att karporna kommit fram i god kondition. Till foder rekommenderade han en blandning av malda ärtor, linfrökakor och sillmjöl. Han hälsar Blad välkommen till avtalat studiebesök. Dessvärre saknas noteringar i inspektorns dagbok för år 1913, beroende på att denne blev biten i armen av Frökens hund. En nerv skadades och han kunde inte föra pennan. Karporna försvinner därför ur arkivet. Men enligt den ännu levande

muntliga traditionen på Tagel skall anläggningen ha lagts ned för att myggplågan i trädgården blev omfattande.⁴⁴

År 1932 arrenderades fisket i Södra Göl ut för tio kronor. Såväl "fiskerättsarrendatorn eller de som honom åtfölja vid fisket" förbjöds att medföra jaktgevär eller andra skjutvapen på gårdens ägor. Om skott lossats inom Tagels rågångar bröts avtalet omedelbart. I slutet av 1930-talet diskuterades såväl ett krokfiskeförbud på Rymmen som bildandet av en fiskevårdsförening. Tjuvfisket var betydande. Men man kunde inte år 1938 enas om någon förening, då man från Tagels sida inte ville låta Sjuhultsborna fiska på sitt vatten. I varje fall fr o m 1940 och framåt arrenderar kantor Martin Holmberg tillsammans med ett par andra personer fisket i Rymmen. De hyr torpet Lilla Gäddevik samt får rätt till båtstad nedanför detta. I avtalet ingår skyldighet att sätta upp vasar i sjön med virke de får från gården. De skall också installera samt underhålla gäddkläckningslådor i Rossbäck. En ritning i arkivet av en apparat för kläckning av gäddrom upprättad år 1939 av länets fiskerikonsulent kan ha med detta att göra. Fiskearrendatorerna är skyldiga att hålla efter tjuvfiskare. Arrendet om 50 kr om året motsvarade sju mandsagsverken. Då det innefattade hyra av torpet kan man lugnt utgå från att det reducerats avsevärt sedan sekelskiftet. Med förmånsrätt skall de för 1 kr per kg lämna gädda vid gården. Älen är fortfarande dyrast med sina 1,50 kr. Mört är helt borta, medan braxen är nytillkommen. Ägaren förbehåller sig rätten till privat fiske i vattnen från Strandavägen ned till Rossbäck. Herrö och Långö får inte beträdas. Sonen Olle Holmberg som under årtal följde sin far på fisketurer, har skrivit en insiktsfull skildring av detta.⁴⁵

Generellt sett stimulerades insjöfisket av de höga priser som uppnåts under första världskrigets bristsituation. Hushållningssällskapet höll såväl fiskerikonsulent som fisketillsyningsmän. Man delade vissa år kostnadsfritt ut gäddkläckningslådor och gjorde mycket för att stimulera fisket. Under mellankrigsperioden pressades dock insjöfisket tillbaka genom att importen kom igång och sänkte priserna. Först i och med

avspärningarna fr o m 1940 och framåt ökade intresset. I det perspektivet bör man nog se de avtagande intäkterna från Tagels fiske.⁴⁶

Jakt

Jakten var länge ett rent herrskapsnöje. Det var otänkbart att någon torpare på Tagel skulle få jaga, om han haft ett sådant intresse. Hans insatser var dock önskvärda, när det gällde att förfölja rovdjur. I Småland tog man i tur och ordning knäcken på björn, varg, uv och örn. I slutet av 1800-talet fortsatte verksamheten, nu inriktad mot räv och hök samt i mindre utsträckning grävling och kråka. I dessa fall avgick dock djuren med segern. Skottpengar eller andra premier utbetalades in på 1950-talet. Av denna verksamhet finns inga spår i Tagels arkiv. Inte heller har rester av några fasta fångstanordningar påträffats. En sk varggrop finns dock SSV om Kvarntorpet. Men det är oklart vad den använts till.

De tidigaste spåren efter jaktvård uppenbarar sig i 1800-talets slutskede. Längre hade man visat föga respekt för jakttider och jakträtt. Inte heller verkar tanken på viltstammarnas vettiga beskattning ha varit framträdande, när man ser de skottlistor som publicerats från Sunnerbo. Fram emot sekelskiftet 1900 börjar ett annorlunda synsätt tränga igenom. Detta framgår i det äldsta jaktkontraktet på Tagel. År 1907 fick "Herr Doktor Axel Tall i Grafvanäs" jakträtten på ett år. Arrendet betalas i natura genom leverans av halva jaktutbytet till köket. Älgjakt var förbjuden liksom utläggning av stryknin. Högst tre rådjur fick fällas. Arrendatorn skulle vårda "jagten väl", men också tåla att Fröken och hennes gäster tillfälligtvis gick på jaktstigen. Men om det senare blev fallet, så skulle de rätta sig efter en eventuell jaktplan arrendatorn upprättat. I Frökens memoarer visar det sig också att några besökare år 1913 idkat morkullejakt.

Den första älgen sköts på Mon den 15 oktober 1922. Detta vilt hade nu repat sig så pass att det finns med i ett jaktarrende från 1932. Då tillträder Mistelås jaktvårdsförening och de får hyra torpet Fällan. Föreningen åläggs söka tillstånd på gården för älgjakt samt svarar i samband med

Borgen i Rojalandet. Akvarell av Adelheid von Schmiterlów omkring 1890.

denna för "vakhållning av markerna". Arrendesumman uppgick till 300 kr per år, ett ganska stort belopp. Det motsvarade fem veckolöner för en industriarbetare.⁴⁷

Ett par personligheter

Det hör till ovanligheterna att det inom en svensk socken under 1800-talet inte fanns några personer vilka av sin samtid betraktades som original. Oftast var fattigdom en utlösande faktor till knepiga beteenden. Men inskolningen till bygdeoriginal kan vara betydligt mera sammansatt. Även i Mistelås fanns några sådana, vilka porträtterats av Knut Ericsson i den intressväckande sockenkrönikan. Däremot saknas levnadsbeskrivningar av motsatsen, d v s personer som lyckats göra den s k klassresan. Sådana måste dock ha funnits bland de uppskattningsvis 300 personer som i perioden 1800-1925 vistades på Tagel. Jag har dessvärre ännu bara påträffat en. Men det är min förhoppning att framtida

grävande i kyrkoböcker skall leda till upptäckten av flera.

Gården Spånghult som "ätererövrades" av Signild von Schmiterlów år 1890 var inte "purt frälse", varför den inte var befriad från soldatrottering. Soldaten inom roten bodde i Lönnstorp, också det tillhörigt Tagel. Här föddes Gustaf Edmund Lönn (1893-1960). Han emigrerade år 1910 till USA och kom att som amerikansk soldat bekämpa tyskarna vid västfronten i första världskrigets slutskede. Han tog sig namnet Lund. Edmund var utomordentligt skicklig i fält och visade stor tapperhet. Han tilldelades Förenta Staternas bragdmedalj, när han avmönstrade år 1919 som sergeant. Han återvände till hemlandet och blev så småningom bonde i trakten av Kronobergshed. En kortare tid ägde han en gård i Sjuhult. Det hade varit intressant att få reda på om han någon gång träffade Fröken. Gustaf Edmund Lund har fått en kärleksfull beskrivning av Kennedy Andersson år 2001.⁴⁸

Jag har inledningsvis funderat över varför så

få av de hundratals besökarna på herrgården lämnat spår efter sig. Vistelsen borde ha lett till spännande exkursioner i naturen, poetiska betraktelser över sommarens landskap eller analyser av torparnas strävsamma liv. Ett av de stora undantagen från detta påstående är den otroligt produktive lundaprofessorn Carl Wilhelm von Sydow (1878-1952). Hans biografi har nyligen publicerats av Nils-Arvid Bringéus, en sentida efterträdare på samma lärostol. Bringéus betonar den nära relation, som fanns mellan kusinerna Adelheid von Schmitterlöv och Wilhelm von Sydow. Bakom denna fanns en gemensam uppväxt på Tagel under några år. Båda hade ett behov att revoltera mot den stränga religiösa disciplinen. I sagans värld förenades deras intressen. Såväl professor Bringéus som landshövding Helén har i sina respektive arbeten analyserat detta. Det som där inte framkommer är att Fröken också var intressant som "bank". Hon köpte det nedgångna stället Blommagården i Sjuhult år 1922 och vilket von Sydow fick utnyttja som sommarställe innan det friköptes. Under sin vistelse där, inhämtade han en del folkminnen från traktens torpare och bönder. Detta kan bli spåras i en uppsats från år 1932 i vilken han tar upp trädens roll i folklig tro. Här fanns Skyttebolsboken m fl vilka hade utnyttjats som smöjträd, när man ville bota barn från engelska sjukan. Wilhelm von Sydows många föredrag på Tagel kan tillsammans med Frökens intresse för hembygdskunskap ha medfört att den ännu livskraftiga Norra Allbo Hembygdsförening bildades år 1928. I varje fall ledde han då på plats en hembygdskurs. Det är för mig en omöjlig uppgift att se om något av det traditionsstoff, människor på Tagel bar med sig i perioden 1890-1940 finns med i Wilhelm von Sydows alla analyser av sagor och gåtor.⁴⁹

Rojalandet och herrgårdsbarnens lek

Fröken ägnade stort intresse såväl under unga år som i medelåldern åt sagans värld. I hennes bibliotek står fortfarande ett 80-tal böcker kring detta tema. Märkligt nog ligger Carl Wilhelm von Sydows vetenskapliga artiklar undanskaffade och olästa på vinden. Många titlar avslöjar förra sekelskiftets intresse för vikingatid, riddarromantik, hjältedåd och nationalism. Detta kommer igen i Frökens skapelse Rojalandet. Här fanns jättar och i skogar och hålor "lågo rövare med spjut och käppar" dolda för riddarna. Mot bakgrund av förhållandena på Tagel tecknas en aristokratisk miljö, som behärskades av släkten Kärf. Den senare härstammade från Mathilda och Wilhelm Rappe. Fröken tillhör släkten Segerstjerna, medan Wilhelm von Sydow får spela utlänningen Rote. Frökens lärarinna/guvernante får rollen av Jätten Pillung. Inspektör Jungbecks döttrar är dvärgar. Centrum i riket är Rojaborgen, som då liksom idag ligger i parken in mot Kullarna. I söder fanns en stor och mörk skog, varifrån de flesta jättar kom farande. I öster låg Rövarlandet o s v.

Fröken nedtecknar som hävdatecknare Rojens historia och illustrerar det handskrivna verket med utsökta målningar. Hon publicerar skriften "Huru man i Rojen kan använda allehanda nyttiga växter som växa här i landet". "Grodor flås och rensas mycket väl, hvarpå de förvällas i saltadt vatten". Skådespelaren Max von Sydow, som efter sin far fick delta i dessa tornärspele har i mycket positiva ordalag berättat om dessa.⁵⁰

Andra delar av herrgårdslivet finns för den intresserade i Tagels arkiv, där Frökens memoarer fram till cirka 1910 och Hanna Borries krönikebok ger en del inblickar.

Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsen 1959-2009

Tillkomsten

Vägen fram till bildandet av en stiftelse var långt ifrån rätstakad. Adelheid von Schmitterlöws inrersta tankar, om vad som skulle ske med Tagel efter hennes bortgång, kommer jag inte åt. Hon erkänner någon gång i början av 1950-talet, att "hon varit en svag och darrande låga", vilket i sammanhanget betyder att hon var medveten om sin bristande förmåga att fatta beslut. Hennes bundenhet till Tagel, hennes ansvar för egendomen och dess anställda samt hennes starka naturkänsla är dock ganska väl dokumenterade. Tidigt hade hon via släkten kommit i kontakt med forskningen i Lund. Den på sin tid världsberömda genetikern, professor Herman Nilsson-Ehle fick till sin institution år 1922 som assistent trädgårdsmästaren Gustaf von Sydow, kusin till Fröken. Nilsson-Ehle blev år 1925 föreståndare för Sveriges Utsädesförening i Svalöv, en organisation som såväl behövde pengar som försöksmark. Genom förbindelselänken von Sydow knöts kontakt mellan Svalöv och Tagel. Här fick nu forskarna möjlighet att prova nya sorters stråsäd och vallväxter främst i syfte att testa dessas vinterhärdighet. Samarbetet vidgades betydligt år 1946, då Utsädesföreningen inrättade en sk substation på Tagel. Omfattningen var inte småskalig. Så t ex infann sig i augusti 1956 drygt 400 personer på Tagel för att bevittna, vilka resultat "röntgenmutationerna i atomåldern givit".

År 1935 upptäckte Herman Nilsson-Ehle den senare så berömda triploida aspen på Bosjökloster i Skåne, vilket bl a ledde fram till att man året efter bildade Föreningen för växtförädling av skogsträd förlagd till Ekebo norr om Svalöv.

Dess representant, sedermera professor Carl Ludvig Kiellander infann sig på Tagel våren 1953 för utläggning av ett proveniensförsök i gran.¹ Sammantaget fanns här såväl forskningen som naturen. Men detta leder inte automatiskt fram till en stiftelse.

År 1934 knöt Adelheid von Schmitterlów kontakt med advokat Matts Åvall i Hälsingborg. Denne stod henne bi i testamentsfrågor. Hon besökte advokat Åvall åtskilliga gånger och paret Åvall var då och då under några dagar gäster på Tagel. Advokatens hustru, Märta Rydman-Åvall intygar i ett brev, att första gången en stiftelse dryftas mellan Fröken och maken var år 1950. Sannolikt kan advokat Åvall ha inspirerats av att Kulturen i Lund via en stor donation, då blev ägare till ett skänkt slott, som skulle förvaltas som stiftelse. Ett odaterat tidningsklipp i arkivet gör detta troligt. Fröken hade ett stort intresse av att Tagel bevarades i sin helhet. När socialdemokraterna efter 1945 ensamma kom till makten infördes nya skatteregler på arv och förmögenhet. Detta skulle göra det ekonomiskt besvärligt att överta Tagel för någon släkting, som inte var stadd vid kassa. Och någon sådan var tydligen inte synlig. I Adelheid von Schmitterlöws umgängeskrets fanns landshövding Thorwald Bergquist. Denne utredde våren 1950, sannolikt på Frökens begäran, för- och nackdelar med en stiftelsebildning. Han såg dock helst, att Tagel skänktes till länets hushållningssällskap. Bergquist gav jordbrukskonsulent Folke Strömblad i uppgift att granska Tagels lämplighet som försöksgård. Utfallet blev dock negativt, då jordbruksarealerna var för små och jordarnas kvalitet alldeles för skiftande. Däremot kunde demonstrationsförsök anläggas på Tagels åkrar.

Advokat Åvall, som på Frökens uppdrag utredde olika möjligheter, lät sig inte nöjas. Han förde under året diskussioner med representanter för såväl Utsädesföreningen i Svalöv som Kungl. Lantbruksakademien i Stockholm. Den förras föreståndare, professor Åke Åkermark, ansåg i en promemoria av den 28 juli 1950, att Tagel var en utmärkt egendom för försök m m. Akademiens sekreterare, professor Robert Torssell besökte hösten 1950 Tagel och utarbetade ett förslag till egendomens utnyttjande som försöksgård. Matts Åvall ägnar mycket tid under hösten 1950 till besök hos hrr Torssell, Åkerman och Bergquist. Fröken informeras om det mest väsentliga. De kvarlämnade pappren pekar på en principiell åsiktsskillnad mellan Åvall och Bergquist. Den senare vill ha en stiftelse knuten till länet medan advokaten förespråkar en fristående, vetenskaplig stiftelse med anknytning till organ på riksplanet. Det verkar som om Fröken denna tid inte var tilltalad av Kronobergs läns hushållningssällskap.

Den 10 maj 1951 underskrevs vid Luggude Häradsrätt i Hälsingborg ett testamente. Detta innehåller i allt väsentligt den föremålsparagraf och de stadgar som nu gäller för Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen. Advokatarvodet gick löst på 1 500 kr, en summa som då motsvarade knappt 90 mandsagsverken på Tagel.

Ett nytt testamente hinner upprättas och undertecknas den 5 december 1957. Om jag räknat rätt är det nr 27 i ordning sedan det första såg dagens ljus redan 1896. Då föregångarna är förstörda finns ingen möjlighet att följa Frökens tankegångar. I 1957 års upplaga vill hon sätta in sitt kusinbarn "Baron Bertil von Essen och hans hustru Friherrinnan Birgitta von Essen, född Rosenblad" såsom värdpar på Tagel. Året efter strök hon detta och önskade sätta in civilingenjör Bertil von Essen som universalarvinge. Då tar det emellertid eld i advokat Åvall. Den 22 december 1958 avsänder han en 14 sidor lång skrivelse till Fröken. I ett följebrev är han först såväl lyrisk som underdånig, då han efter ett besök på Tagel påminde sig hur "den vänliga kokerskan tittade upp och väckte" honom med kaffe på sängen samt gjorde upp en sprakande

brasa. Tillsammans med inspektor Tenggren hade han senare samma dag vandrat genom den "gamla storskogen", där han upplevt rena "Singoallastämningen". I huvuddokumentet påstår han sig sedan ha gått igenom "Fröken von Schmiterlöws akt och fann att det första testamentet", som han upprättat var daterat den 21 mars 1934. Sedan hade han funnit kopior av åtta följande testamentet. Ämnesmässigt kunde dessa indelas i tre kategorier:

- Tagel till namngiven släkting
 - Tagel till en släktsstiftelse att förvaltas av Riddarhuset med en släkting som lokal-förvaltare
 - Tagel till en stiftelse för vetenskaplig forskning utan anknytning till släkten.
- Detta alternativ var till stor del betingat av dåvarande arvskattareglar.

Advokat Matts Åvall argumenterar för att Fröken skall stå fast vid sitt testamente från år 1951, då hon ytterst önskar att Tagel bevaras intakt. I det läge som nu uppstått, skulle Allmänna arvsfonden efter en tids förlopp ta hand om denna. Ingen släkting, som under 25 år diskuterats, kunde uppvisa en sådan förmögenhet, att ett övertagande av Tagel var möjligt. I ännu mindre grad gällde detta Bertil von Essen. Advokaten ägnar stor möda att definiera bort denne. Så blev också fallet och någon principiell ändring kom inte till stånd. Jag ser inte att det testamente som underskrevs i december 1957 och som utgör fundamentsdokumentet för Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen nämnvärt skiljer sig från 1951 års version.²

Testamentet

Den 16 maj 1959 avlider Fröken Adelheid von Schmiterlöw. I det därefter öppnade testamentet fanns anvisningarna för bildandet av Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen. Efter det att en hel del legat utbetalats, så skulle av gården Tagel med inre och yttre lösöre samt boets övriga tillgångar en stiftelse med mål att verka för forskning inom jord- och skogsbruk bildas. Även dessas binärningar kunde beaktas. Det poängteras med

August Quennerstedts uppfattning av vägsträckan genom Fridungen i december 1870. Notera den klippta granhäcken. Sommaren 2008 tolkade Annakarin Wennerberg samma miljö.

skärpa att stiftelsens syfte icke var *undervisnings- eller kursverksamhet*. Styrelsen skulle bestå av landshövdingen i Kronobergs län, preses i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, föreståndaren för Sveriges Utsädesförening, ordföranden för Skogsvårdsstyrelsen i Kronobergs län samt häradshövdingen i Västra Väreuds domsaga. Den senare skulle dock ersättas av advokat Matts Åvall i Hälsingborg. Denne kände i alla stycken till Frökens intentioner med den kommande stiftelsen. Han skulle ingå som styrelseledamot, så länge han själv fann detta lämpligt. Dessutom hade Fröken i sitt testamente utsett landshövding Thorwald

Bergquist till stiftelsens förste ordförande. Men i "normalfallet" utsåg styrelseledamöterna inom sig ordförande. Därutöver följde anvisningar om vad styrelsen hade att iaktta. Självständigheten fick inte äventyras och man skulle ekonomiskt vara försiktig. Årligen skulle medel för framtida behov fonderas. Skogen, som var ryggraden i stiftelsens ekonomi, skulle skötas enligt uppgjord skogsbruksplan. Hela tillväxten fick aldrig tas ut. Sedan följde en del detaljer kring hus, trädgård, naturskydd m m.

Adelheid von Schmiterlöv hade också i brev av den 2 november 1958 till styrelsen förtydligat

en del av sina önskemål. Här återfinns professor Torssells förslag till forskningsområden från hösten 1950 tämligen ograverat. Dessa är relativt allmänt hållna och speglar den stora förhoppning man då hade till genetiska landvinningar såväl inom jord-, skogs- som trädgårdsbruk. Utöver detta borde Stiftelsen syssla med beteskultur, vilket antyder det vikande jordbrukets problem i Smålands skogsbygder under 1950-talet. En tidstypisk anvisning var önskemålet/kravet på fortlöpande analys av egendomens ekonomi/drift. Som en sista punkt borde såväl enskilda forskare som forskargrupper på Tagel "beredas en fristad för forskning".³

"Skapelseakten" var enligt min bedömning, efter att ha läst alla bevarade dokument, en direkt följd av socialdemokraternas arvskatteregler. I allt väsentligt är Stiftelsens uppbyggnad ett verk av advokat Matts Åvall. Frökens beundran av Herman Nilsson-Ehle samt hennes mångåriga kontakter med den akademiska miljön, bidrog enligt vad Matts Åvall antydde i en skrivelse år 1961 till vissa inslag i Stiftelsens "konstruktion". Egentligen var denna tänkt som en donation till Utsädesföreningen i Svalöv. Om ramverket i stor utsträckning var advokat Åvalls så stod professorerna Åke Åkerman och Robert Torssell för det "forskningsmässiga" innehållet. Frökens tankar spåras bakom bevarandet av säteriet Tagel som en helhet samt hennes omsorg om corps-de-logi, trädgård och lövskog. Även "San Michele-draget" att framstående forskare på Tagel skulle få en fristad för konstnärligt och vetenskapligt skapande, är hennes. Det är lite märkligt att Adelheid von Schmiterlów i sitt testamente generellt sett inte ägnat sina många trojänare någon större uppmärksamhet.

Ett mellanspel 1959-1961 eller Matts Åvalls agerande

Någon vecka efter Frökens frånfälle inträder advokat Matts Åvall som boutredningsman, helt enligt testamentet. Han tar befälet och bor långa tider på Tagel. Hans engagemang för uppgiften går inte att ta miste på. Bevarade skrivelser är långa och utförliga. Han tar inte ett steg utan att

skriftligen dokumentera detta. Åvall lägger sig i stort som smått. I de fall han saknar kunskap inhämtas sådan via telefon och brev. När han skall skiljas från sitt uppdrag, begär han av Stiftelsens ordförande ett arvode om 40 000 kr, vari "då naturligtvis ingår även min hustrus arbete". Han hade inte tagit ut semester utan under de 7 månader uppdraget varade blott varit ledig ett par söndagar. Paret Åvall hade arbetat långt in på nätterna, då utredningen "varit särpräglad och förenad med mycket stort ansvar". Beloppet som efter diskussion godkändes av styrelsen kan jämföras med den löneförhöjning, Åvall samma år tilldelade Astrid Karlsson. Hon förestod då hushållet på Tagel och hade under Frökens sista sjukdomstid vakat varannan natt samt under lång tid sannolikt utan ledighet, ägnat henne "tillsyn, vård och omtanke". Förutom fritt vivre hade Astrid Karlsson haft 310 kr i månaden, varav 110 kr innehållits som källskatt. Timida Astrid, som jag träffat, hade uppenbart ansett att hennes lön var för låg. Advokat Åvall inhämtade nu uppgifter från tillförlitligt håll i Smålands Rydaholm och höjde lönen till 435 kr. Med fritt vivre blev månadslönen cirka 800 kr. Advokatens arvode uppgick till närmare 7 000 kr för motsvarande tidsenhet.⁴

Redan på försommaren 1959 upptäckte Åvall brister i bokföringen på Tagel. Denna sköttes av inspektör Knut Tenggren, som varit anställd sedan 1923. Någon regelrätt revision skedde inte utan Fröken godkände månatligen räkenskaperna. Hon hade en egen "plånbok" och mellan denna och gårdens kassakista skedde transaktioner, vilka inte alltid åtföljdes av kvittenser. Advokat Åvall hittar nu en "minuskassa", vilket leder till att en omfattande revision initieras. Lantbruksförbundets driftsbyrå i Växjö fick i uppgift att gå igenom hela bokföringen från slutet av 1940-talet till dagen för Frökens frånfälle. Det visade sig, att den sk minuskassan om 7 526,04 kr uppstått redan i oktober 1947. Dessvärre gick det inte tolv år senare, att utreda hur denna bokföringsmiss uppstått. Inspektör Tenggren hänvisar i en svarsskrivelse till styrelsen i december 1959 till det "förtroliga samarbete, som under 36 år störningsfritt fortgått på Ta-

gel”, där Fröken som regel årligen kontrollerade in- och utbetalningar mellan gårdskassan och hennes egna anteckningar. Enligt styrelseprotokollet den 21 december 1959 fann majoriteten, efter genomgång av revisionsutredningen, att påtagliga brister i bokföringen förevarit, men att detta inte föranledde någon åtgärd. Mot detta reserverade sig Matts Åvall, som redan i en konfidentiell skrivelse till styrelseledamöterna under oktober föreslagit Tenggrens omedelbara entledigande från sin tjänst. När han i denna fråga inte kom fram via styrelsen vände han sig till Riksåklagaren med en omfattande inlägga om 100 sidor. Den 9 maj 1961 ankom representanter för Kriminalstatspolisens till Tagel och beslagtogs ur gårdens räkenskaper kassarapporterna från november 1939 till utgången av 1958. Åvall hade begärt en utredning om godsets ekonomi samt att denna inte borde få företas av något regionalt organ. Dåtida tidningspress fann detta märkligt och ansåg att Åvall underförstått var kritisk mot det sätt vissa länsmyndigheter agerat i den då aktuella Husebyaffären. I sitt utslag fann Riksåklagarämbetet, att Tenggren sannolikt inte gjort sig skyldig till förskingring samt att Stiftelsens styrelse inte begått något brottsligt. Framställningen lämnades utan erinran.⁵

Advokat Åvall hade så vitt jag kan bedöma av styrelseprotokoll och inlagor synpunkter på nästan allt. Knappast något av det, styrelsen företog sig var bra. Han skrev långa promemorior såväl före som efter styrelsesammanträdena. Utöver en rad procedurfrågor kan hans kritik sammanföras inom följande ämnesområden:

- *Stiftelsens ekonomi.* Denna var alltför dålig och omfattande rationalisering krävdes. Åvall pläderar för att en ”stöndindustri” lokaliseras till Södertorp. En kompetent organisation för skötseln av skogen bör engageras. Han vill byta ut egendriften med stort inslag av rådmän från Skogsvårdsstyrelsens sida mot ett kontrakt med Sydöstra Sveriges Skogsägares Förbund.
- Insatserna för *forskningens igångsättande* var alltför dåliga och i någon mån för lokalt präglade.

- *Forskare* som sökte sitt San Michele på Tagel (advokatens uttryck) behövde inte alls som andra inom styrelsen förfäktade, vara knutna till skogs- och jordbruk. De kunde vara helt fristående. Dessutom borde de ha nått minst licentiatnivån inom den akademiska karriären. Det krävdes bättre faciliteter för att ta emot dessa solenna personer på Tagel, något som också övriga i styrelsesekretsen ansåg. Inte minst borde Stiftelsen behålla Frökens Mercedes med vilken ”vetenskapsmannen” kunde bli avhämtad vid järnvägsstationen.

I januari 1961 tillskrev Åvall såväl JO som länsstyrelsen i Kronobergs län. Den senare i egen skap av tillsynsmyndighet för Stiftelsen. Han är bl a missnöjd över att några överskottsmedel inte skulle komma att genereras den kommande femårsperioden. Styrelsen går in till länsstyrelsen med en svarsskrivelse och i ett protokoll argumenterar man i 17 olika punkter mot Åvall. Och då hade man enbart besvarat de synpunkter som ansågs relevanta. ”I övrigt skulle skrivelsen inte föranleda någon ytterligare åtgärd”. Det ansåg inte heller myndigheterna, vilka lämnade Åvalls hemställan utan åtgärd.

Vid styrelsemöte med Rappe-von Schmiterlöwska Stiftelsen den 19 juni 1961, då Åvall var närvarande, framgår av protokollet, att landshövding Bergquist som ordförande vädjade till honom att i fortsättningen ”avstå från sin hittills tillämpade princip att *rida spärr* och i stället hjälpa till i det gemensamma styrelsearbetet”. Det bekymrade nu inte Matts Åvall utan senare i protokollet kan man se, att 12 olika punkter från hans skrivelser behandlades närmast rituellt efter följande mönster:

”Förslag av herr Åvall om omedelbart entledigande av sekreteraren.
Förslaget avvisades av styrelsen. Reservation av herr Åvall.”

I brev till styrelsen den 6 september 1961 meddelar Åvall, att han tänker lämna sitt uppdrag i Stiftelsen. Han hade då uppnått en ålder av 69 år och hans läkare hade uppmanat honom att koppla av sina bekymmer och sin oro för

*Wilhelm Ros vid en exkursion på Tagel år 1977.
Foto: Smålandsposten.*

Tagel. Där hade han rönt ”ett tämligen kompakt motstånd från övriga styrelsens sida” i sin strävan att få Fröken von Schmiterlöws ”vilja och intentioner realiserade”. I styrelseprotokollet den 12 februari 1962 kan man i dess fjärde paragraf inhämta att ”herr Åvall av sagt sig ledamotskapet i Styrelsen”, vilket säkert var en stor lättnad för de närvarande.⁶

Advokat Matts Åvall har haft och har fortfarande ett genuint dåligt rykte på Tagel. Så här med ett halvt sekels distans på hans agerande är detta svårt att förklara och förstå. Att hans verkande höfter ledde till en för mig roande argumentation varför Stiftelsen borde behålla sin Mercedes 300 tillsammans med dess förare ”Herr Chauffören Axel E. Asp” är en sak. Men det kan inte ha varit drivkraften. Jag minns att Wilhelm Ros ett par gånger antydde att advokaten ”ville ta över Tagel”, men ser inga möjligheter till ett sådant agerande. Matts Åvall fullföljde sitt uppdrag på ett egendomligt vis och tycks ha haft svårt att skilja på stort och smått. Han kunde ägna dagars arbete kring funderingar på

hur rummen skulle ordnas på Tagel för att kunna ta emot ”celebriteter”. Åvall verkar ha solidariserat sig med Frökens bördsstolthet. På Tagel skulle inte kreti och pleti beredas plats. Han lät undslippa sig upplysningen att konstruktionen inom styrelsen, där ordföranden utsågs inom denna, var till för att hindra en socialistiskt färgad landshövding att bekläda denna post. Hans härnadståg mot Tenggren, Bergquist och Ros kan ses mot den då pågående och mycket uppmärksammade Husebyaffären. I den spelade landshövding Bergquist en biroll och även skogs-vårdsstyrelsen kunde lastas för passivitet. En av dess tjänstemän fälldes i rättegången. Det är med facit i hand något märkligt att Matts Åvall varit utomordentligt noga med att låta allt material bli arkiverat. Det tyder på att han ansåg sig ha rätt i sak även om hans beteende snarare pekar mot rättshaveri än rättspatos.

Invigning och trotjänare

Efter en hel del bedrävelser kunde så Rappe-von Schmiterlöwska Stiftelsen kalla till officiell invigning på Tagel torsdagen den 2 augusti 1962. Enligt det tryckta inbjudningskortet anbefalldes ”resdräkt”, i vilken man borde infinna sig på gårdsplanen kl 9.15. Där fick man sedan lyssna till tre anföranden, dricka kaffe, vandra runt fälten samt inta lunch. Preses i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, landshövding Bo Hammarskjöld, förklarade Tagel invigt för ”sina betydelsefulla ändamål under den nya epok i dess uråldriga historia, som nu tar sin början”. Därefter fick nio trotjänare, vilka arbetat på Tagel mellan 22 och 53 år motta medaljer. Bland dessa fanns fåraherdinnan, fru Mimmi Johansson, som fördes till lunchbordet av Hushållningssällskapets direktör, Rolf Jernström. En starkt bidragande orsak till den försenade invigningen var att ombyggnaden av corps-de-logi först nu var klar.⁷

Det är intressant att se hur många trotjänare det funnits på Tagel. Det verkar som om man här stannade livet ut. Karriären från trädgårdsdräng över lantarbetare till arrendator var med nutida ögon inte särskilt vidlyftig. Men uppenbart

Torpmiljön kring Rösliða blev snabbt Stiftelsens mest utnyttjade exkursionspunkt. I en öppning i skogen hade den allt: röjningsrösen, blommande körsbärsträd, betesdjur och lite torparromantik. Mars 1990.

måste man på Tagel ha funnit trivsel och trygghet. I annat fall hade man aldrig vuxit ihop med herrgården och dess villkor.

Stiftelsens första decennium

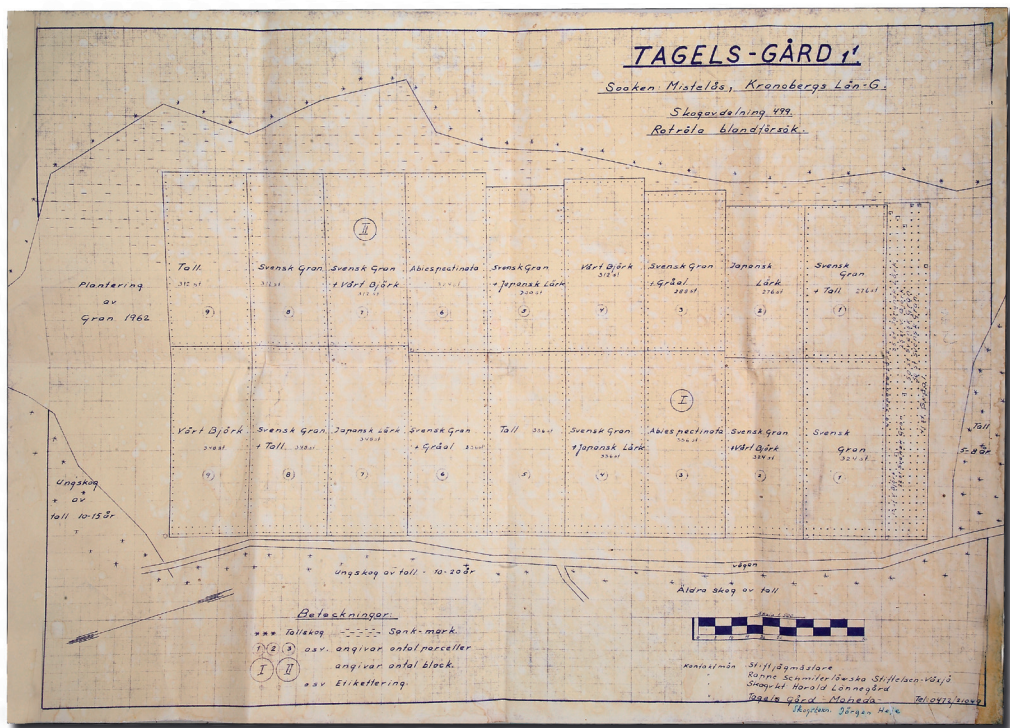
Vardagen fortsatte på Tagel som vanligt efter Frökens bortgång i maj 1959. Av bevarade handlingar ser det ut som om godset var ganska nerkört. Maskinparken var inte up to date, arbetsstyrkan överårig och övertalig, trädgården alltför omfattande i relation till behovet, byggnaderna nedslitna och skogsvägarna otidsenliga för att nu nämna en del. Styrelsen fick ta itu med *byggnadsbeståndet* i olika avseenden, en långkörare som när dessa rader nedtecknas (2009) fortfarande drar stora resurser. Man hade ett 90-tal hus att se till och vilkas modernitet inte alltid stod på topp. Då som nu var det dyrt att bygga om och Stiftelsens likviditet var inte den bästa.

Jag hoppar dock över beskrivningar av elsystemet i huvudbyggnaden, bristande försäkringar mot husbock samt diskussion om otaliga inredningsdetaljer. Under perioden nyuppfördes dock en skogvaktarbostad vid Fällan. Dessutom byggde man om Skogshyddan (omedelbart O om corps-de-logi) till laboratorium för Utsädesföreningens verksamhet. Samtidigt revs förfallna, obehövliga ekonomibyggnader kring vissa torp.

Skogsbruket, som var ryggraden i Stiftelsens ekonomi, ägnades stor uppmärksamhet. I slutet av år 1960 beslöt man anställa en utbildad skogvaktare, när självlärd Emanuel Johansson skulle pensioneras. Viktigast var upprättandet av en modern skogsbruksplan, något som inte blivit gjort sedan 1911. Stora skötselbehov i form av röjningar och gallringar förelåg. Under 1962 moderniserades körningsredskapen. Traktorn började ersätta hästen vid terrängtransporter. Den sista hästen gick till slakt år 1967. En del av arbetskraftsbehovet löstes genom att man årligen plockade in fyra praktikanter. Med yngre, välutbildade skogsarbetare kom stickväggsgallring. Höststormen 1967 var lindring, medan de i september 1969 desto allvarigare. Då föll i strid mot Stiftelsens stadgar en dryg årsavverkning (7 000 m³). Frostskador i granplanteringar, snöbrott och insektsskador inträffade, men läkte ut och glömdes bort.

Det förlustbringande *jordbruket* diskuterades. I begynnelsen höjdes röster för att arrendera ut detta. Men Utsädesföreningens representanter påpekade att någon försöksverksamhet värd namnet inte kunde komma till stånd, om alternativet realiserades. Däremot beslöt man år 1961 att lägga om driften i ladugården från mjölk till kött. Det senare krävde ombyggnad till lösdrift. Jordbrukets inriktning styrdes i hög grad av den kommande försöksverksamhetens bedömda behov.

De två *sågarna* i Södratorp och Föreberg överfördes till legosågning, varvid ekonomin förbättrades. Det senare var dock svårt att åstadkomma, när det gällde *kvarnen*. Samtliga dessa verksamheter nedlades så småningom. Den stödindustri advokat Åvall tänkt sig, kom aldrig till stånd.

Figur 17. Karta över det första skogsförsöket, som Stiftelsen år 1962 var med och initierade. I detta fall var målet att testa olika trädslags resistens mot rotröta. Dessvärre drabbades hela försöket året efter av frost och fick läggas ned.

Trädgården minskades. Man behöll dock den franska delen. Så småningom reducerades skötseln av den engelska parken (Kullarna). En sista(?) dödsrykning blir synbar 1965, då man diskuterar fruktodling på ett styrelsesammanträde. Av detta blev dock intet. Styrelsen var dock mån om miljön kring corps-de-logi, vilket säkert sammanhänge med att de tongivande i kretsen, länsjägmästare Ros och professor Åkerberg samt i viss mån landshövding Bergquist, strävade efter att föra herrgårdskulturen vidare. De hade alla träffat Fröken och kände hennes intentioner.

Jakten finns med i nästan alla årsredovisningar medan fisket blott nämns i förbigående. Den förra överfördes år 1968 i egen regi efter det att en viltvårdsplan upprättats. Anställda fick fiska i Rymmen, där även tillresande forskare borde få tillgång till sportfiske. Det kom att dröja ända till år 1991 innan en fiskevårdsförening bildades.

Glesbygdsfrågor eller med dåtida terminologi *landsbygdsplanering* blev ett intressant tema i mitten av 1960-talet. Detta sammanvävs med dåtida strävanden inom natur- och landskapsvård. Ett par privata reservat avsätts, dels den gamla skogen på Kullarna dels ett mindre lövängsområde i Näshagen. (Det råder idag, 2009, oklarhet om var dessa låg och vad de omfattade).

Jordbruksdagar hålls årligen till vilket kommer en eller annan skogsdag. Stiftelsen samverkar med Utsädesföreningen och Hushållningssällskapet samt för skogens vidkommande med Skogsvårdsstyrelsen. Intresset var stort bland traktens jordbrukare, såvida nu spretiga uppgifter om antalet besökare, kan generaliseras.

Betydligt färre gäster besåg de nedan behandlade försöken. Ledamöterna Åkerberg och Ros var relativt framgångsrika i sina presskontakter, vilket stimulerade grannarnas nyfikenhet. Nytt på Tagel blev en eller annan konferens, i vilka

organisationer på riksplanet var inblandade. Hit hörde exempelvis det nybildade Statens naturvårdsverk tillsammans med Skogsstyrelsen och Lantbrukshögskolan.

Forskningen

På *jordbrukssidan* strävade Utsädesföreningen på med sina sortförsök avseende fodersäd och vallväxter samt efter 1960 potatis. Någon gång har fodermärgkål funnits på menyn. På potatissidan var virustestning det viktigaste syftet. En nyhet på Tagel blev alla *betesförsök*, i vilka Stiftelsen tog aktiv del. I *skogen* fortsatte samarbetet med Ekeboinstitutionen, som dels hade ett äldre försök under uppsikt, men nu vid Bockafällan påbörjade en jämförande studie av lärk och gran på nedlagd jordbruksmark. Gallringsytor utstakades i tallbestånd och rotröteförsök på rötskadad mark. Körskadorna i granbestånd uppmärksammas liksom möjligheten att i samband med plantering tillföra extra näring.

Stiftelsen hade dåligt med egna medel, varför försöksverksamheten ekonomiskt till stora delar bars upp av de deltagande institutionerna. I flera fall sökte Stiftelsen aktivt medel från andra fonder för att genomföra försök på Tagel. Där fick dock skogvaktare samt lant- och skogsarbetare vid behov hjälpa till. Hur debitering av dessa insatser gick till är obekant. Boksluten tillåter inte någon analys av forsknings- och försöksverksamhetens ekonomiska omfattning. En del resultat skall dock refereras i det följande.

Wilhelm Ros och Erik Åkerberg

Bakom all verksamhet på Tagel, vad avser dess yttre fasad, står herrarna Ros och Åkerberg. Länsjägmästare Wilhelm Ros var Stiftelsens förste sekreterare och allt i allo. Han var förutom sin tjänst inne i Växjö ianspråktagen som ordförande i Sveriges Jägmästares och Forstmästares Riksförbund. Såväl han som Erik Åkerberg var ledamöter av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien. Erik Åkerberg med rötter i smäländsk bondemiljö var chef för Utsädesföreningen i Svalöv. Båda hade vad som på nusvenska kallas

ett omfattande nätverk. I förhållanden till sina dagliga värv, lade de ned ett förvånansvärt stort arbete på Tagel. Ser man idéhistoriskt på Stiftelsens första decennium, d v s 1960-talet, så är tidens strömningar/yttringar väl synliga i protokollen från verksamheten. Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsen är inte först med någonting. Man står på perrongen och inväntar tidens tåg. Men man stiger på och engagerar sig teoretiskt i landsbygds- och naturvårdsfrågor. Den vardagliga rationaliseringen/utvecklingen inom jord och skog följer samma trad som annorstädes. Nytt, om än inte helt unikt under detta årtionde, är dock alla betesförsök på Tagel.

Herrarna Ros och Åkerberg utnyttjade skickligt sina kontakter och lockade en rad prominenta, inflytelserika personer till Tagel. I en del fall fick man dessa, att på sina institutioners vägnar utlova försöksverksamhet på gården. Till en del gjorde de Tagel till ett begrepp, i varje fall inom fackliga kretsar. Som alla andra var de barn av sin tid. Huruvida de innerst inne trodde på sina utfästelser om att "Rön från Tagel kommer att angå oss alla" och vilket Växjöbladet år 1962 hade som rubrik, vet jag inte. Då bådade "löften från stiftelsens styrelse... gott för lantbrukets framtid". I Smålandsposten 1970 var "försöken på Tagels gård viktiga både för jordbruk och naturvård". Året innan hade betesförsöken givit "unika resultat". I sin slutkläm om verksamheten på Tagel efter de första tio åren skriver Erik Åkerberg och Wilhelm Ros: "Det är Stiftelsens uppgift och ansvar att göra Tagel aktivt och medagerande för att lösa skogsbygdernas framtidsproblem och samtidigt förbli en plats, välkänd och erkänd, för forskning och forskare inom skogs- och jordbruk".⁸

Stiftelsen fram till 1982

I augusti 1981 avgick Wilhelm Ros med ålderns rätt som Stiftelsens sekreterare. Han hade då innehaft denna nyckelposition sedan Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsens tillkomst hösten 1959. Hans engagemang för uppgiften går inte att ta miste på. År 1969 lade han exempelvis ned sammanlagt 66 dagsverken på Stiftelsen varav

exakt hälften på Tagel. Av de senare avsåg 10 stycken arbetsledning, planering och kontroll av verksamheten. Påtagligt mycket tid gick till exkursioner och sammanträden. Wilhelm Ros redovisningar är klart uppställda, lätta att följa och tämligen enahanda. De stora världshändelserna lyser med sin frånvaro. Att vi år 1975 drabbades av en svår kris inom skogsnäringen, då en tredjedel av exporten föll bort, finns inte antytt. Det kan nämnas, att det tog 15 år innan detta tapp var återhämtat. Däremot lyser det mellersta 60-talets Du-reform igenom i protokollen på så vis att Herr vice ordföranden ersätts med Vice ordföranden. Professor Åkerberg omnämns stundtals som Erik Åkerberg. Men titulaturen var fortfarande mycket viktig, när enskilda besök på Tagel registreras.

År 1970 klev man över gårdsgården och in på ett annat område, då bokföringen datoriseras. En ny väg beträddes som snabbare skall leda till en förändrad värld. Symboliskt nog tvingades man m l m av Vägverket att år 1970 avveckla stora delar av den pampiga granhäck, som under nästan två sekel inramat större delen av Tagels kyrkväg. Året efter sände Albin Andersson i Jonsboda de sista djuren till slakt. Efter 52 år som torpare fick han avsluta en 300-årig epok. Vardagsrationaliseringar inom de areella näringarna med nya maskiner, annan organisation samt bättre utbildad arbetskraft ledde till att antalet heltidsanställda under Wilhelm Ros tid på Tagel gick ned från 15 till 6 stycken. År 1975 avtackas agronom Knut Tenggren efter 62 års trägen verksamhet på Tagel. Samtidigt har husmor Astrid Karlsson efter 36 års slit mer än väl gjort rätt för sin pension. De sista traditionsbärarna med direkt koppling till Fröken steg då åt sidan.

Stiftelsen får 1975 en ny tillsynsmyndighet på halsen. I stället för länsstyrelsen inträder Kammarkollegiet. Det förefaller åtminstone mig ytterligt märkligt att det skulle ta 16 år innan man rättade till den uppenbara jävssituation som rätt. Man kan inte som landshövding vara ordförande i Stiftelsen och samtidigt som chef för länsstyrelsen granska sitt eget agerande i den förra. Trots påstötningar hade Rappe-von Schmiterlöwska Stiftelsen aldrig engagerat sig i

I diskussionerna kring natur- och landskapsvården på Tagel spelade det äldre barrblandbeståndet på Kullarna (fött omkring 1820) en central roll. Maj 1985.

föreningsrörelsen. Men med landshövding Lars Eliasson som ordförande och med ett förflutet som prominent bondeförbundare, blev man 1975 medlem i Södra Skogsägarna, dock med vissa förbehåll. Jag tror det var med viss tillfredsställelse som Wilhelm Ros hösten 1980 såsom en av hans sista åtgärder på Tagel kunde anmäla att Stiftelsen utträtt ur denna organisation. Men då hade centerpartisten Lars Eliasson ersatts av moderaten Astrid Kristensson.

Länsjägmästare Ros redovisar alla åtgärder inom *skogsbruket* utförligt. Men den som söker efter analyser eller udda händelser letar förgäves. Det var dock "bekymmersamt" i skogen 1970 efter föregående års stormar. Sedan kom besvären med snytbaggare och om jag minns rätt mörkborrar. Vintern 1979 fick man till följd av den myckna snön avverka extra mycket i den äldre, vuxna skogen. Som något nytt antecknas att man år 1977 anlitar en entreprenör för ett avverkningsuppdrag. Sågen i Föreberg lades ned

1973, medan den vid Södratorp hankade sig fram med legosågning.

På *jordbrukssidan* är noteringarna sparsmakade. Frittflugan härjade i havren år 1970, en gröda som dock året efter lämnade rekordskörd. Därefter följde tre besvärliga år. En ”revolution” inträffade 1975, när man beslöt avveckla stora delar av nötboskapen och ersätta dessa med får. Bakgrunden var att lönsamheten i fårskötsel kortsiktigt blivit mycket god. Men när efterfrågan på ull sjönk, kom stora förluster, vilket inte antyds i årsredovisningarna. I periodens slut ökade man återigen antalet nöt.

Jakten försvinner ur synhåll, men ett viltvatten anläggs år 1973 vid Eriksbygget. Som parentes antecknas, att den första andkullen kläcktes under 1976. Om jag minns rätt var det ett par krickor, som anammat den nya bostadsmiljön.⁹

Naturvården slog igenom på bred front under 1970-talet, vilket satte åtskilliga spår i årsredovisningarna. Duon Åkerberg och Ros tog ett antal initiativ till konferenser på Tagel, sannolikt påverkade av att den förre hade några uppdrag på riksplanet inom detta område. Professor Erik Åkerberg, som med ålderns rätt lämnade styrelsen med utgången av 1972, var då sedan några år ordförande i Kommittén för ekonomisk landskapsvård. Denna hade sina rötter på Tagel, men hade i huvudsak växt fram med stöd av andra aktörer. I denna kommitté satt även professor Frank Petrini på dåvarande Lantbrukshögskolan. Dessa tre herrar sammanstrålade under september 1971 på Tagel. Det hela resulterar i ett förslag från Petrinis sida att tillskapa ett s k *landskapslaboratorium* på egendomen. I ”laboratoriet” skulle man göra ”systematiska landskapsobservationer” på Tagel, där ”ett mycket omväxlande markanvändningsmönster med speciella kvaliteter beträffande olika drifts- och skötselalternativ och attraktiv landskapsbild” fanns. Eller anorlunda uttryckt: I försök skulle man långsiktigt följa de förändringar, som inträffade efter olika typer av skötselprogram. Vad hände med floran, när betesdjur ersattes med granplantor? Förslaget föll i god jord och sommaren 1973

färdigställdes ett flertal demonstrationsytor på Tagel. Företeelsen bytte under 1975 namn till *Tagels forskningsstation för landskapsvård*. I denna var Stiftelsen huvudman och verksamheten selsatte länsjägmästare Ros till hans avgång.¹⁰

Utsädesföreningen avslutade sina vallförsök på Tagel under 1972. Året efter synes det sista testet med höstråg ha genomförts. Potatisförsöken fortsatte dock med stor intensitet. Lantbrukshögskolan avslutade sina betesförsök i 1970-talets början. En spännande utveckling med anknytning till dessa var professor Eliel Steens stora nationella försöksserie, i vilken han och hans forskargrupp, jämförde olika markanvändningsalternativ. Vilka långsiktiga effekter i mark och vegetation blev följden, när man ersatte årlig slåtter med bete? Ett par av dessa försök förlades till Tagel (Spånghult, Skogen). Stiftelsen fortsatte dock i egen regi försöken med köttdjur under hela 1970-talet.

På *skogssidan* noteras att Institutet för Skogsförbättring (Ekebo) under 1981 lägger ned sina försök på Tagel samt överlämnar dessa i Stiftelsens vård. Skogshögskolan fortsätter att följa sitt stora gallringsförsök i tall på Mon med åtgärder och mätningar. Utöver de verksamheter av skoglig natur som försiggick inom ”Forskningsstationen” påbörjade min avdelning under år 1977 studier kring bär och svamp. Hur påverkades tillgångarna av dessa nyttigheter av olika skogsbruksmetoder (gallring, gödsling, slutavverkning)?¹¹

Besökarna fortsätter att komma till Tagel. Inte minst utgivningen av Gunnar Heléns bok *Fröken på Tagel* år 1977 stimulerade nyfikenheten. Sekreteraren noterar att under 1978 kom 577 personer till Tagel, varav 303 stycken besökte fältförsöken. Året efter hade de stigit till 700 stycken, till vilket kunde läggas de cirka 1 000 personer som besökt ”parken och trädgårdsanläggningarna”. Huruvida Kronobergsdistriktet av Fredrika Bremer-förbundet hörde till dem som serverades lunch (88 st) eller enbart kaffe (62 st) framgår inte. Efter en diskussion inom styrelsen år 1978 beslutar man sig för att i sin utåtriktade verksamhet främst vända sig till beslutsfattare, planläggare och opinionsbildare.

Svedjebränning S om Lilla Gäddevik i maj 1977.

Harald Lönegård sätter potatis i svedjeförsöket vid Lilla Gäddevik i maj 1977.

Dessvärre föreligger inte någon heltäckande serie av besöksiffror. Detta är lite trist, då jag tror att i denna verksamhet med exkursioner, konferenser och inte minst samtal, låg Tagels stora betydelse. Här kunde man mötas och byta

åsikter efter att (ibland) ha sett något avvikande på en försöksyta.¹²

Vid sin avgång sammanställde Wilhelm Ros sina erfarenheter från forsknings- och försöksverksamheten på Tagel. Tonen är betydligt mera

dämpad än tio år tidigare. Nu påstås (delvis felaktigt) att arbetet på Tagel "uteslutande ägnats landskapsvården". Över "4 000 personer torde genom åren under sakkunnig ledning ha beretts tillfälle ta del av de olika ytorna" (inom Forskningsstationen). Men några analyser görs inte och värderingar kring detta saknas. Det gör de däremot inte i en senare publicerad sammanställning från Ros' sida kring vad arbetet givet. Borta är nu de stora vyerna. De omfattande driftsunderskotten på betessidan leder fram till insikten, att stora delar av det gamla odlingslandskapet kommer att försvinna. För Tagels vidkommande borde goda förutsättningar "föreligga för Stiftelsen, att efter en omprövning mot bakgrunden av vunna erfarenheter, finna nya infallsvinklar till fromma för bevarandet av en till arealen beskuren men mera koncentrerad form och tidstypisk bild av våra förfäders historiska kultur- och odlingslandskap."¹³

Stiftelsen under Carl Ulfsparre 1981-2006

Det mest väsentliga som hänt under det senaste kvartssekle är Berlinmurens fall år 1989. Även om detta inte är den enda förklaring till de omfattande förändringar vi idag möter på många av livets områden, så startade då en ekonomisk utveckling med en ur global synvinkel osedvanligt lång högkonjunktur. Jag bortser då från den inhemska ekonomiska kollapsen 1991/92 och raset på aktiemarknaden år 2000. Skogsnäringen repade sig efter kriserna och har fram till dagsläget stått stark.

Ute i skogen har nya hjälpmedel för planering, mätning och ordergivning tillsammans med utvecklingen på maskinsidan lett till en stor personalknappning. Märkbar är också naturvårdens ankomst i skogslandskapet. Ny lagstiftning, ändrad undervisning o s v har medfört en annorlunda mentalitet. På jordbrukssidan kan samma fenomen iakttas, men dessa är i hög grad förstärkta av att dåvarande statsminister Ingvar Carlsson år 1995 något oväntat tog Sverige in i EU.

Carl Ulfsparre inledde sin verksamhet som Stiftelsen sekreterare med att fullfölja moder-

Carl Ulfsparre välkomsttalar vid invigningen av naturstigen Systerboken den 7 oktober 2004.

niseringen av ladugården. Arbetet kunde till en kostnad av 266 000 kronor avslutas under 1982. Ombyggnaden var ursprungligen tillkommen för att kunna ta emot flera nötkreatur samt att utöka fårstammen till 200 tackor. Man trodde sig nu kunna nå lönsamhet. De mera avlägset belägna betesmarkerna kunde nog aldrig föränta öppethållandet. Men till detta prioriterade mål var man beredd att skjuta till medel. Det dröjde med nästa beslut till år 1989, då fårstammen avvecklades. Förlusterna hade då stigit rejält. Nästa steg i förändringsprocessen skedde 1992, då jordbruket arrenderades ut. De sista köttnöten gick till slakt under 1993. Efter byte av arrendator 2000 och med nya EU-regler har jordbruket under senare år fått glädjefnatt och genomgått en enorm intensifiering. Plansilo och gödselbrunn har byggts, åkrarna stenrensats på djupet och betet har återupptagits på tidigare nedlagda vallar. Man har röjt kring stenmurarna. Det mest sällsamma har dock varit att se och följa majsgrödorna efter år 2006.¹⁴

Trädgården drog hela tiden pengar, men

Stiftelsens ”ansikte” mot omvärlden hölls i ett förnämligt skick av Birgitta Lönegård. Inledningsvis ansågs det för dyrt att köpa en modern gräsklippare, varför man tog det okonventionella steget att beta vissa arealer med får. Detta gav dock inte önskvärt resultat och en vettig åkgräsklippare inhandlades. Grönsaker och potatis till hushållet odlades fram till omkring år 2000 av Birgitta Lönegård. Hon förädlade också jaktbytet och serverade detta främst till styrelsens luncher och middagar.

Skogen växte årligen till sig. Den fortsatte sin roll som Stiftelsens ekonomiska ryggrad. Varje år såldes en rotpost, medan de två heltidsanställda skogsarbetarna stod för planering, röjning och gallring. När inspektör Harald Lönegård gick i pension under år 1998 ändrades organisationen radikalt. Förvaltningen överläts enligt avtal på Skogsutveckling Syd AB. Då var sig Stiftelsen eller denna hade någon fast arbetsstyrka rullade entreprenörerna in sina maskiner in på Tagels skogsmarker. Där dyker de fortsättningsvis upp med oregelbundna mellanrum. Märkligt nog hankade sig sågen vid Södratorp kvar till 1997, då den definitivt gick i graven. Den i särklass med dramatiska händelsen på Tagel under detta kvartssekel var stormen den 8 januari 2005 (Gudrun). Den åstadkom stor förödelse i skogen, där minst tio årsavverkningar föll. Dessvärre infann sig ytterligare ett par stormar åren efter, om än inte med lika katastrofala verkningar. Dessa naturkatastrofer kom i hög grad att styra verksamheten i skogen. Först nu efter tre-fyra år har vardagen återvänt.

Jakten fick ökad betydelse. Som mest fälldes nio djur under 1970-talets uppgång i älgstammen. Antalet har dock under senare år minskat något till sju stycken. De första jaktornen byggdes 1968 och återfinns nu kring nästan alla hygen. Försöksvis började man under 1990-talet att sälja korttidsjakt på rådjur till danskar. Men i allt väsentligt har all jakt under en 40-årsperiod skett i egen regi.

På *fastighetssidan* fortsatte det eviga tröskandet med underhåll och reparationer. En radikal förbättring skedde dock under 2002, då Kammarkollegiet medgav att Stiftelsen fick sälja tre fritidshus och två permanentbostäder.

Kullakällan en månad efter januaristormen 2005.

Försöksverksamheten inom *jordbruket* avstannade helt år 1997, då Svalöf AB (tidigare Utsädesföreningen) plockade upp sina sista potatisar. Analys av betesförsökens effekter på markvegetationen genomfördes dock sent under 1980-talet. Det tomma utrymmet togs över av *skogsforskarna*. Jag tillträdde år 1982 som oavlönad försöksledare, vilket i perioden fram till 1993 ledde till utläggning av en rad försök. Totalt kom dessa att omfatta omkring 40 olika serier med 225 försöksparceller. Därutöver lade andra institutioner ut en del försök på Tagel, varav det mest spännande är ett provenienstest med svartgran påbörjat 1988. En klimatstation uppfördes under 2002, belägen i parken väster om herrgårdsbyggnaden.

En tidstypisk händelse inträffade år 2003, då styrelsen antog *riktlinjer för skötseln* av Tagels egendom. Efter en rätt omfattande diskussion såväl på rummet som i fält enades man om vissa principer, vilka skulle gälla alla som vistades på Tagel. Inte minst de antydda stormarna har medfört att många regler blivit obsoleta. *Besökarna*

fortsatte att komma till Tagel. Vissa år visade Carl Ulfsparre herrgården med omgivningar för ett 25-tal olika grupper. De flesta var i likhet med Ljungby Lady Circle mest intresserade av herrgårdens skatter och får man förmoda av Frökens person och levnadsöde. Den restriktiva hållningen man försökt hålla under stiftelsen första decennier, började nu luckras upp. Därtill kom under 2000-talet en del undervisning in på Tagel i syfte att vidga verksamheten. En eller annan institution från Växjö universitet visade då och då lite intresse för Tagels inneboende möjligheter. Initiativet till kontakterna kom dock från Stiftelsens sida.

Erik Åkerbergs och Wilhelm Ros' konferenser från slutet av 1960-talet återupplivades år 1990, då landshövding Sten Wickbom tog initiativ till en serie symposier under rubriken *Samtal på Tagel*. Det första handlade föga originellt om de marginella jordarnas utnyttjande ett tema som då under 30 år stått på Stiftelsens dagordning. Under dessa symposier blandades exkursioner med förberedda inlägg. Men stommen i det hela var samtalet mellan deltagarna. Vi fortsatte med detta en bit in på 2000-talet. Mot slutet nödgades vi konstatera att Stiftelsen inte längre var speciellt attraktiv som arrangör, sannolikt för att några arvoden aldrig utbetalades. Andra institutioner som Sydsvensk skogsforskning vid SLU förlade egna konferenser till Tagel. Om jag på rak arm minns rätt ledsagade jag varje år mellan 1977 och 1997 Skogshögskolans blivande jägmästare genom Tagels skogar.

På initiativ av Carl Ulfsparre anlade vi under 2004 en *naturstig* döpt till Systerboken. Tanken var att besökare på Tagel skulle få tillgång till ett självinstruerande material. I den gamla mjölboden ordnades en permanent mindre skärmutställning med möjlighet för besökare att sitta ned och inta sin egen matsäck. Längs de anvisade slingorna ställdes information i ordning.¹⁵

Ett par mindre irritationsmoment

Under maj månad 1983 blev Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsen föremål för *Kammarkollegiets granskning*. Deras 13 sidor långa rapport tar upp

stort som smått, mestadels det senare. Från en principiell utgångspunkt diskuterar man vem som hade rätt att teckna "firman Tagel" och de problem som uppstod, när sekreteraren rekryterades utifrån och inte ingick i styrelsen. Boksluten gav inget entydigt besked om hur mycket medel som avsatts till forskning. Jordbruket gick med förlust och styrelsen anmodades undersöka om det inte var förmånligare med ett arrende. Jaktintäkterna var för låga.

Dåtida tilltro till samarbete på alla fronter, skinner igenom med förslag om att Stiftelsen skulle aktivera och formalisera sin samverkan med allt från Naturvårdsverket till Mistelås hembygdsförening. Kammarkollegiets egen fondbyrå icke att förglömma. Om alla förslag i denna riktning skulle ha förverkligats hade enbart detta krävt en förbindelseofficer på heltid.

Stor möda ägnas till argumentation om stadgarnas/testamentets bestämmelser kring lövskogen. I dessa står bl a att löv- och barrskog skall hållas åtskilda samt att man skall behålla den ädla lövskogens omfattning. Kammarkollegiet fastslog att ett "iakttagande av dessa ändamålsbestämmelser förutsätter *dokumentation av skogsmarkens fördelning* mellan olika trädslag vid stiftelsens tillkomst och fortlopande dokumentation i detta hänseende". Med en för mig svårförståelig advokatyr försöker man sig på konststycket att definiera vad som menas med att barr- och lövskog skall hållas avgränsade från varandra. "Vid jämförelse med det i brevet (Frökens brev till den första styrelsen) förut uttryckta önskemålet om noggrant beaktande av naturskyddssynpunkter vid skötseln av skogen och det närmaste följande önskemålet om bibehållande av det ädla lövträdsbeståndet ligger det närmast till hands att fatta det som ett önskemål om bibehållande av den fördelning mellan lövskog och barrskog som rådde när brevet skrevs".

Kammarkollegiet reagerade negativ på benämningen "Tagels forskningsstation för landskapsvård", vilken uteslutande var förvirrande och ett samlingsbegrepp för den verksamhet som låg på Tagel och drevs i egen regi. Här var man något på spåren, som dock granskarna aldrig

Styrelsesammanträdet den 7 oktober 2004. Personer från vänster: Carl Ulfspärre, Lars Kardell, Anne-Li Fiskesjö, Harry Eriksson, Johan Sterte, Thorsten Andersson, Håkan Nordling, Olle Nilsson, Lars-Åke Lagrell och Rickard Lehman. Foto: Roland Lundqvist, Alvesta.

förmådde analysera, nämligen om de forsknings- och försöksresultat man lyckats åstadkomma, stod i rimlig relation till de medel man haft till förfogande.

Den enligt min mening svårförståeliga rapporten ledde till en del tidningsskrivelser. Styrelsen genomförde några åtgärder genom att utse ett par medlemmar som kontaktpersoner till andra forskningsorgan. Man analyserade lövskogens andel av skogsförrådet via skogsbruksplanerna. Ändringar i bokföringen som medgav bättre insyn i förvaltningen, hade redan åstadkommits. Kritiken mot låga jaktinkomster ledde till att man krediterade skogen det kött man levererade till hushållet. Kollegiets aspekt att de iordningsställda rummen för övernattande gäster hade alltför låg belägningsgrad, föranledde Wilhelm Ros till ett självpåtaget svar. Stiftelsen kunde inte påta sig kostnaden för fast anställd personal. "Alltför många nedlagda pensionat har utgjort ett varnande exempel".

Allt i allt ledde Kammarkollegiets revision av Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen endast till små förändringar, närmast av kosmetisk karaktär. Men den bidrog till att man år 1984 genomförde en publik Tagelsdag.¹⁶

Under vintern 1982 debuterade diskussionerna kring *igenplanteringen* av den s k Bolängen på *Ekatorpet*. Arrendet på denna fastighet hade upphört. I skogsbruksplanen föreslogs att en cirka två hektar stor inäga skulle läggas igen. Men detta var aldrig Stiftelsens avsikt. När man började avverka ett hygge i öster på Ekatorpet uppstod ett rykte om att nu var det fara å färde även med inägan. I mars 1982 inkom en skrivelse från Mistelås LRF-avdelning i vilken man till följd av detta rykte vädjar till Stiftelsen om ett sammanträffande. Undertecknarna förklarade sig "beredda att kämpa för skönhets- och kulturvärdena i vår hembygd". Sammanträdet hölls i maj. Om jag tolkat Carl Ulfspärres anteckningar rätt låg en vettig kompromiss inom räckhåll.

Från ett försök med ollonsvin i Boket. September 1988.

Under sommaren mobiliserades dock naturvårds- och hembygdskafter, vilka genomförde olika inventeringar. Inspektioner skedde med representanter för kommun och länsstyrelse. Tidningsskriverier kom igång. Lektor Lars J Larsson i Alvesta, som var ordförande i Svenska Naturskyddsföreningens länsförbund, vädjade såväl i brev till Stiftelsen som i en tidningsartikel om att avstå från skogsplantering. Denna skulle täppa till ett uppskattat "andningshål". Han hänvisar till att Wilhelm Ros år 1964 i en uppsats om Stiftelsen poängterat hur Fröken von Schmitterlöv i sin skogsvård låtit "det vackra i naturen fälla utslaget". Den i naturvårdssammanhang kände och djupt engagerade adjunkten Ingvar Christoffersson laddade i september artilleriet och anklagade Stiftelsen för fantasilöshet. Trots att skogsvårdsstyrelsens personal suttit på skolbänken för att lyssna till andra alternativ än granplantering, så hade man aldrig diskuterat annat än utnyttjandet av "skogindustrins heliga

träd" vid plantering, utom i de fall den lokala opinionen rest borst. Det bör här tilläggas att det var Skogsvårdsstyrelsen som upprättat planen. Carl Ulfsparré utber sig i brev till Christoffersson om dennes bevis för såväl fantasilöshet som planer på granplantering. Han avslutar med följande: "Det vore tacknämligt om sakfrågor kunde bygga på fakta och inte på rykten. En kontakt för publicering vore kanske på plats?"

Kulturnämnden i Alvesta kommun beslöt vid ett sammanträde i september att meddela Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsen att de anslöt sig till de åsikter SNF:s länsförbund avgivet. Även nämnden fick ett syrligt svar, i vilket Carl Ulfsparré bjuder in till besök, så att de kunde ta del av Stiftelsens verksamhet på Tagel i syfte att få mera objektiva underlag för beslut.

Händelsen som sådan tycks ha bidragit till nystart av Mistelås hembygdsförening, som i brev den 4 oktober gärna såg Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsen som medlem för en årsavgift av tio kronor.

Det hela leder till att Stiftelsen genom Södra Skogsinstitutet i Värnamo genomför en botanisk inventering av det aktuella området. Man kommer år 1986 överens med hembygdsföreningen, vilken får disponera aktuella arealer kostnadsfritt, så länge de sköter dessa genom årlig slåtter. Idag slås fortfarande ett par tunnland med frikostigt stöd från EU. Mest spännande är dock att se hur självföryngrad bok invaderar området.¹⁷

Striden kring Boket

Vida allvarigare och betydligt mera utsträckt över tiden blev kompetensstriden mellan Kronobergs länsstyrelse och Stiftelsen kring Boket. Diskussionerna kring detta cirka 50 hektar stora bokdominerade område på Rydaholmsgränsen debuterade på scenen 1993. Även om aktörerna bytts ut, har ridån sommaren 2009 ännu inte gått ner. Den utlösande faktorn var en anmälan från Stiftelsens sida om avverkning av ett alkärr. Efterfrågan på alkubb hade drivit priset i höjden. Nu var tiden inne att skörda ett par mansåldrar tillväxt. Men kring Boket fanns stora naturvärden. (Jag använder mig har

En av försöksytorna i Boket efter förnygringshuggning. Maj 1988.

av detta namn, då det har burskap på Tagel. Alternativt Brotorpbäckområdet, som någon inom naturvårdssektorn lanserat är en på Tagel okänd benämning). Redan i länets naturvårdsplan av 1973 var Boket indraget i ett större, värdefullt område kring Tagel. De stora bokarna apostroferas liksom "ett välutbildat alkärr med ovanligt tät förnygring". Men eftersom skötseln av Tagel var "synnerligen naturvårdsinriktad" föreslogs inga åtgärder utöver att man i en framtid kunde tänka sig ett skydd för landskapsbilden. I en år 1989 presenterad plan är länsstyrelsens representanter betydligt mera detaljerade i sin beskrivning. Boket har nu fått höjd ranking till klass 1, då området har en för länet säregen hydrologi, vilket lett till utveckling av en ovanlig vegetation. Den senare var i sin tur hemvist för ett rikt fågelliv. Allt kunde dock bibehållas om skogen lämnades till fri utveckling. Problem i detta sammanhang var dock att Stiftelsen redan hösten 1971 dragit in hela Boket i det då beslutade sk Landskapslaboratoriet. Sommaren 1973 utstakades här de första fyra provytorna med mål att jämföra produktionen i gran och

bok. Detta krävde aktiva skötselåtgärder under lång tid. Utan att någon i Stiftelsens styrelse blivit informerad hade området under 1990 utpekats som ett riksintresse för naturvård och friluftsliv. Märkligt nog ansåg Naturvårdsverket att här fanns urskog.¹⁸

Utan störningar och problem hade vi arbetat i Boket med såväl de antydda produktionsförsöken samt med ollonsvin, när den inledningsvis berörda avverkningsanmälan utlöste en motreaktion från länsstyrelsens naturvårdsenhet. Avverkningen stoppades, varpå följde en serie exkursioner och sammanträden. Vid ett sådant den 9 november 1993 deltog nio personer från Stiftelsen, länsstyrelsen och skogsvårdsstyrelsen. Då ansåg länsstyrelsens representant att den föreslagna avverkningen i alkärret kunde få grönt ljus. Men man ville inte utan föregående inventeringar släppa fram några avverkningar av överständer inom försöksytorna.

Inventeringar utfördes, planer upprättades och nya exkursioner genomfördes. Länsstyrelsens naturvårdsenhet ansåg att de höga naturvärden, som dokumenterats motiverade inrättandet

av ett naturreservat. Ett sådant motsatte sig Stiftelsen som ville fortsätta med sin försöksverksamhet. Principiellt kändes det egendomligt att pågående försök på en för ändamålet bildad försöksgård, plötsligt kunde avbrytas av andra intressen. Ett par kompromissförslag utarbetades dock. Tidsutdräkten berodde till en del på en besvärande jävssituation, då landshövdingen förutom sitt ordförandeskap i Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen också hade att fatta beslut i naturvårdsfrågor. Under vintern 1997 utarbetades därför ett avtalsförslag om framtida markanvändning inom Boket. Stiftelsen åtog sig att utföra vissa inventeringar i området. Under den tid dessa pågick skulle inga skogliga åtgärder genomföras. Avtalet löpte på tio år. Arbetet i fält påbörjades år 2000. Ett par erkänt skickliga inventerare genomförde det praktiska arbetet efter det att jag lagt upp riktlinjerna för hur det borde genomföras. Det var (och är) enligt min åsikt av vikt att alla observationer blir koordinatsatta, så att man om sekler kan komma tillbaka till exakt samma plats. Tobias Ivarsson inventerade fåglar, insekter, mossor och lavar, medan Annchristin Nyström tog sig an marksvampar. I "halvtid" drog vi samman resultaten och presenterade dessa i samband med ett par exkursioner under hösten 2003. Kortfattat pekade inventeringsresultaten på, att de mest värdefulla partierna inom Boket var knutna till källflöden samt till två äldre bestånd, ett med bok- och ett med grandominans. De senare hade Stiftelsen redan 1993 förklarat sig villig att avsätta som reservat. Källflödena och deras omgivning var att betrakta som skogliga impediment.¹⁹

På planeringsplanet hade det hänt att Carl Ulfsparré fått en muntlig förfrågan om Stiftelsen hade något emot, att Boket uppfördes som ett Natura 2000-område. Svaret blev nej, under förutsättning att det inte ändrade avtalets innebörd. Retroaktivt infördes dock skärpningar i synen på verksamheter inom sådana avgränsade områden, vilka i praktiken innebar att inga åtgärder fick genomföras utan upprättande av miljökonsekvensbeskrivningar. Då dessa skulle bedömas och eventuellt önskvärda åtgärder godkännas av länsstyrelsen hade i praktiken Boket bakvägen

inlöst blivit reservat. Stiftelsen försökte förgäves få detta ändrat.

Ovetande om denna komplikation beslöt Stiftelsen vintern 2003 att gå vidare och genomföra försummade åtgärder på provytorna i Boket. Styrelsen exkurerade i området och länsstyrelsens representant informerades i maj. Under september hölls två genomgångar på plats dels med representanter för ideella föreningar, dels för sådana från kommun, länsstyrelse och skogsvårdsstyrelse. I november 2003 fälldes de första bokarna, ett arbete som pågick en bit in på vintern 2004. Då inkom protester via lokal-tidningarna från en person, som varit med under genomgångarna, men då inte agerat. Det hela ledde dock till att länsstyrelsens representanter vid en besiktning i december fann att avtalsstridiga åtgärder utförts i Boket. Det är för mig fortfarande oklart varför detta "brott" bestått, då alla planer inklusive kartor redovisats innan åtgärderna utfördes. Det hela ledde dock till att efter den 8 december 2004 har ingenting uträttats i Boket utöver ett något träd som i stormen Gudrun blåste ned och hindrade biltrafiken kapats. Inte ens de provytor som på länsstyrelsens uppmaning anlagts, fick röjas, så att tillträde bereddes. För sommaren 2009, pågår förhandlingar om bildandet av naturreservat.²⁰

Forskning på Tagel

Under Stiftelsens femtioåriga verksamhet har en mängd försök genomförts på Tagels marker. Tyvärr är dokumentationen i flera fall så pass dålig, att en helhetsbild är svår att teckna. Stiftelsen har aldrig krävt att forskare och försökspersonal lämnat kopior av försöksplaner. Inte heller har man arkiverat insända resultat eller analyserat verksamheten. Dock har ett par symposier kring framtida forskningsinsatser hållits. Men detta löser inte problemet när man skall blicka bakåt.

I tabell 4 har jag försökt dela upp försöksverksamheten på ett antal rubriker. Praktiskt taget all forskning är på något sätt barn av sin tid. Den speglar genom ämnesval och utförande värderingar i samtiden. Så t ex ledde nedläggning

Tobias Ivarsson informerade den 19 september 2003 om sina inventeringar i Boket.

av jordbruksmark efter andra världskriget till omfattande granplantering. Därvid fick man inte så sällan problem med frost, vilket i sin tur ledde till att proveniensfrågor kom högt upp på dagordningen. I det perspektivet skall man se Ekeboinstitutionens försöksverksamhet på Tagel. Jag kommer inte att gå igenom all försöksverksamhet utan har valt att referera en del resultat. Den som är intresserad att tränga på djupet kan via litteraturanvisningarna i tabell 4 nå fram till källorna.

Utsädesföreningen i Svalöv hade redan år 1938 påbörjat sortprövningar på Tagel, ett arbete som intensifierades efter Stiftelsens tillkomst. Tagel ansågs lämpligt att representera småländska höglandet, inom vilket betingelserna i olika avseenden var annorlunda än i de stora jordbruksdistrikten. På *vallväxtsidan* testade man främst rödklöver, alsikeklöver samt timotej och ängssvingel. I begynnelsen jämförde man olika lokalsorter men successivt blev antalet korsningar större. Totalt testades enbart av rödklöver

94 olika sorter i Tagels vallar. Förädlingsmålet var hög arealavkastning i torrsubstans i såväl första som andra årets vallar. Vinterhärdigheten blev en viktig egenskap hos de sorter som senare kunde saluföras. De långa försöksserierna visade att rödklöver var att föredra framför alsikeklöver samt att timotej avkastade något bättre än ängssvingel. Förädling av rödklöver kunde öka skörden med 10-20%. När försöken slutade 1974 framstod den diploida sorten Hermes som segrare. Den hade visat god vinterhärdighet och växte snabbt.

Fodersäd (havre och korn) var föremål för testning på Tagel fram till 1971. Arbetet avsåg i första hand att förpröva nya framkorsade sorter. De som inte höll måttet fick lämna arenan. Viktigaste faktor var avkastningen, varvid dock även stråstyrka, mognadstid och kärn kvalitet bedömdes. Mot slutet visade sig havresorten Risto lämpad för odling på Småländska höglandet, då den under tre år på Tagel givet 7% högre skörd jämfört med mätarsorten Sol II. Även brödsäd

Tabell 4. Översikt av försöksverksamheten på Tagel 1938-2007. En del mindre aktiviteter har förbigåtts.

Verksamhet	Tidsperiod	Regi	Publikationer
Sortförsök med fodersäd	1938-1975	Sveriges Utsädesförening	Hagberg 1977
Sortförsök med vallväxter	1949-1974	Sveriges Utsädesförening	Julén 1977
Virustestning av potatis	1961-1997	Sveriges Utsädesförening Svalöf AB	Åkerberg 1969, Hagberg 1977, Erjefält 1986
Vegetation i betesmarker	1964-1989	Lantbrukshögskolan, Rappe- von Schmitter- löwska Stifelsen (RvS)	Svensson 1966, 1969, Hagberg 1973, Sandén 1980, Kardell 1991
Betesförsök m m	1962-1971	Lantbrukshögskolan, RvS	Dahlsson 1966, Steen & Lindhé 1965, Lindhé 1968, Steen 1969, Frank 1969, 1975, Kardell 1984, 1991, Ros 1984.
Slätter- och betes- försök	1973-1987	Inst för ekologi & miljö- vård, SLU, Uppsala	Steen 1976, Fogelfors 1982, Hansson 1991
Proveniensi- och trädslagsförsök	1953-2004	Inst för skogsförbättring (Ekebo), Inst för skoglig Landskapsvård (LV), Skogforsk	Kiellander 1966, 1970a, b, Kardell 2005a, Gyllemark 2002
Gallringsförsök i tall	1962-	Inst för skogsproduktion, Skogshögskolan, Stockholm	Fries 1969, Persson 1992, Eriksson & Karlsson 1997 Pågå
Rotröteförsök	1963-2007	Inst för skogsbotanik, Skogshögskolan, Stockholm	Nilsson & Hyppel 1968, Hyppel 1969
Gödsling i tall- föryngring	1966-1968	Inst för skogsföryngring, Skogshögskolan, Stockholm	Jeansson 1979 Nedlagt
Landskaps- laboratoriet	1973-	RvS, LV, Uppsala	Ros & Kardell 1976, Kardell 1980, 1985
Bär- och svamp- försök	1977-2007	LV, Uppsala	Kardell & Eriksson 1983, 1990, 1995
Stubbrytnings- försök	1982-	LV, Uppsala	Kardell & Wärne 1981, Kardell 1993, 2005b.
Skogshistoriska försök (svedje- bruk, ollonsvin)	1977-2007	LV, Uppsala	Kardell m fl 1979, Kardell & Kardell 1996
Trädslagsförsök på åkermark	1988-2007	LV, Uppsala	Opublicerat
Föryngringsförsök tall, gran	1987-2007	LV, Uppsala	Opublicerat
Kalkning, gödsling	1990-2007	LV, Uppsala	Opublicerat
Olika ekologiska demonstrations- försök	1992-2007	LV, Uppsala	Opublicerat
Bedömnings- studier	1977-2007	LV, Uppsala	Kardell 1998:27

(råg och vete) var föremål för försöksodlingar på Tagel.

Mellan åren 1961 och 1997 försiggick en omfattande försöksverksamhet kring *potatis* på

Tagels åkrar. Det förstnämnda året påbörjades ett nytt, nationellt förädlingsprogram. Man räknade då att starta med 100 000 fröplantor. Efter 18 år kunde en ny sort börja saluföras

på marknaden. På Tagel testades cirka 1 800 kloner (potentiellt nya sorter) varje år. I denna odling var man främst intresserad av att få fram virusfritt utsäde. Dessutom gjordes tiotusentals tester varje år i den till laboratorium ombyggda Skogshyddan.

Utsädesföreningen slutade med vallväxtförsöken på Tagel beroende på begränsad tillgång av arealer. De då påbörjade försöken med betesdjur krävde utrymme. Men i ett längre perspektiv går det att tolka reträtten från Tagel som en indikation på jordbrukets minskade ekonomiska betydelse inom det småländska höglandet. Till detta skall läggas de stora forskningsgenombrott som generellt sett skett inom växtförädlingen. Dessa har inneburit att dyrbara fältförsök till en del kunnat ersättas med laboratorietester.²¹

På initiativ av Erik Åkerberg påbörjades år 1964 en s k *agrobotanisk* studie av Tagels betesmarker. Studien genomfördes som ett examensarbete vid Lantbrukshögskolan av Christer Svensson. Det dåvarande målet, att undersöka ”vilka marktyper och därpå växande arter, som är lämpliga till bete, samt vilka kulturåtgärder, som bör vidtagas”, har av naturliga skäl varit svårt att följa. Men genom tre därefter följande inventeringar, 1973, 1979 och 1989, har passivt förändringar i betesmarkernas vegetation kunnat studeras. Under det kvartssekel som gick noterades en stor omsättning av växter i de fasta provytor som utnyttjats. Inom en observationsserie påträffades totalt 189 olika arter. Men blott 59 stycken var gemensamma för alla inventeringstillfällen. Inte mindre än 77 arter registrerades endast en gång. Detta medför att engångsinventeringar av växttäcket i betesmarker är föga stabila. Vidare påträffades störst botanisk variation inom ogödslade partier av Näshagens ekbestånd. Där var också produktionen av bete som lägst.²²

En snarlik försöksserie på nationell nivå påbörjades år 1973 av professor Eliel Steen. Men har var ansatsen aktiv, d v s efter ett fastställt schema studerades *vegetationsförändringar* efter bete, slåtter, bränning, gödsling och buskröjning. Två av seriens elva fältförsök lades på Tagels marker. De följdes kontinuerligt under

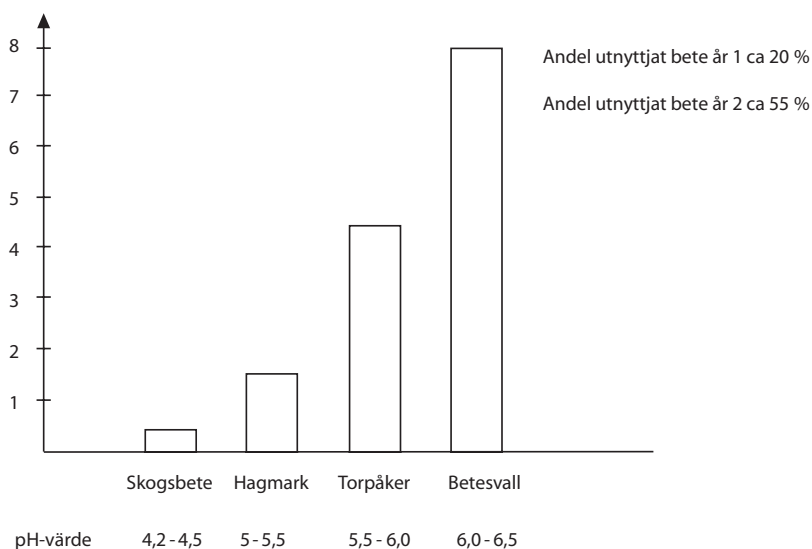
Betesverksamheten var Stiftelsens "huvudspår" inom forskningen fram till slutet av 1980-talet. Erngisslabygget, juni 1990.

15 år. Resultaten visade att årlig slåtter eller årligt bete var de två metoder, som bäst bibehöll en ursprunglig ängsflora. Variationerna mellan olika lokaler var dock stora. Det kan nämnas att vid en jämförelse mellan dessa studier och den agrobotaniska varianten så fanns få likheter i vegetationsförändringarna.²³

Betesförsöken på Tagel inleddes i november månad 1962 genom inköp av 80 kalvar. Målet var att undersöka djurens tillväxt på olika typer av beten samt olika raskorsningars kapacitet. Fyra olika betesmarker från ett renodlat skogs-bete till rikligt kvävegödslad betesvall ingick i studierna. I figur 18 redovisas några resultat. Under tre år kunde man mäta en bruttoavkastning på skogsbete av 400 kg torrsubstans per hektar. Genom upptagning av åker, stenröjning och tillförsel av konstgödsel höjdes skörden 20 gånger till 8 000 kg per hektar. I fält noterades att djuren under sin andra betessommar utnyttjade 55-65% av tillgängligt bete. De flesta

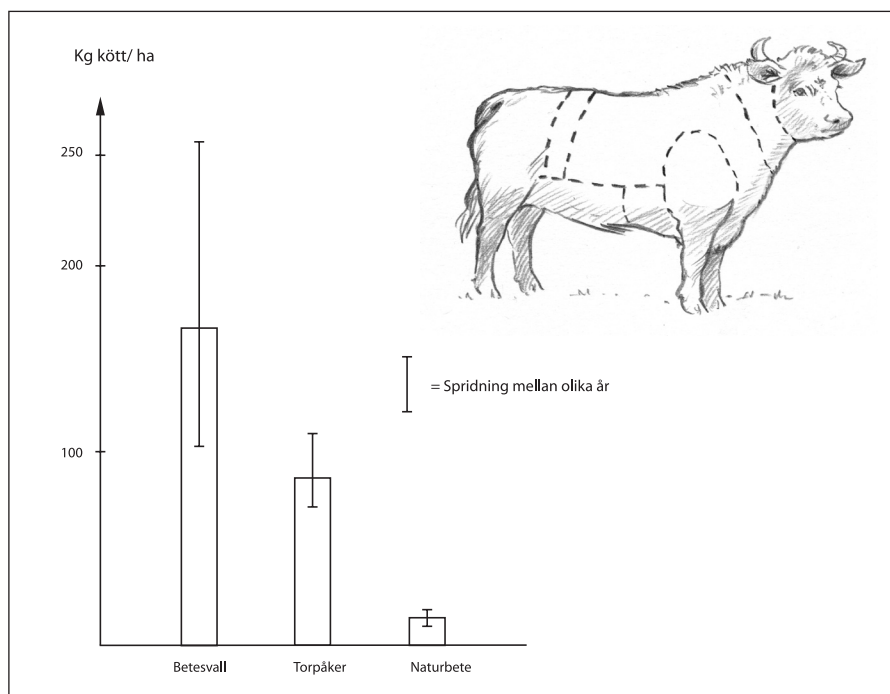
Betets bruttoavkastning
tusentals kg torrsubstans/ha, år.

Figur 18. Betets bruttoavkastning enligt Steen & Lindb  1965. De vackraste betesmarkerna  r de ur ekonomisk synvinkel sämsta.

raskorsningar gav bättre tillväxt på bete  n jämförelsen SRB. Mervikten andra betessommaren efter inkorsning av svensk l glandsboskap (SLB) respektive Hereford uppgick relativt till 5-10%. Huvudintresset i de omfattande studierna ägnades betesvallen, som bestod av en stenfri mullrik mojord, tidigare utnyttjad till åker. H r nådde man som medeltal under fyra  r en daglig tillväxt hos djuren om 765 g.  rsm nen var en betydelsefull faktor. Det sämsta årets tillväxt uppgick

blott till 71% av det bästa. Varför avkastningen inom betesvallen varierade så kraftigt mellan olika  r framgår inte av resultaten. I genomsnitt producerades på denna 163 kg kött per hektar, vilket kan jämföras med de 14 kg man fick på naturbeten. G dslade torp krar avkastade 85 kg (se figur 19). Fortsatta studier fram t o m 1971 gav likartade resultat. Vissa år hade man betydande problem med parasitangrepp, vilka ledde till avsevärt reducerade tillväxter hos försöks-

Figur 19. Den genomsnittliga köttavkastningen per hektar för tre olika betestyper på Tagel 1964-1967. Efter Frank 1975.

djuren. Ser man till de ekonomiska resultaten, var dessa inte lysande. Inte i något fall erhöles positiva siffror.²⁴

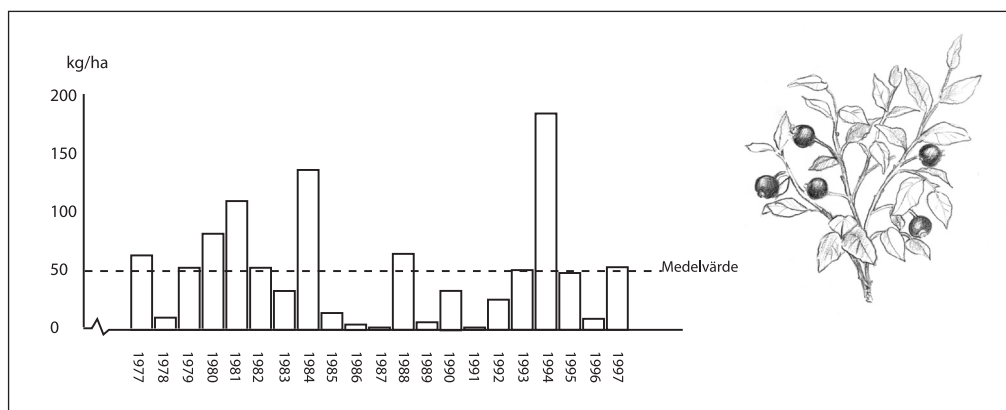
Betesförsöken fortsatte i Stiftelsens regi fram till 1981. Men denna verksamhet är mer att betrakta som ordinär jordbruksdrift. Nedan i kapitlet jordbruk ges dock några kommentarer till skeendet.

På skogssidan anlades det första försöket våren 1963, då Carl Ludvig Kiellander planterade igen Bockfällans åkrar med lärk och gran. Här skulle *hybridlärk* testas mot *kontinentgran* och en *lokal granproveniens* från Sunnerbo. Det stort upplagda försöket omfattade 18 parceller. Hösten 2004 inmätte jag hela försöksserien. Den årliga tillväxten hade legat runt 20 m³sk per hektar. Hybridlärkarna hade givet 18% och de polska kontinentgranarna 13% mer än "hemmaprove niensen". Speciellt de grova lärkarna som efter 42 års växttid nått höjder på 32-33 meter var imponerande. Tyvärr föll nästan alla granar i

stormen Gudrun tillsammans med en tredjedel av lärkarna. Betydelsen av granars härdighet demonstrerades effektivt i ett samtidigt anlagt försök vid Rossbäck SV om *corps-de-logi*. Detta frös nästan helt bort våren 1964.²⁵

År 1988 utlades på torvmark vid Västeräng ett *proveniensförsök i svartgran*. Här testades 51 sorter mot 7 granprovenienser. Försöket, som pågår, reviderades efter 14 år. Då var inte svartgranarna som sådana överlägsna den inhemska granen. Men skulle man ändå välja att odla svartgran rekommenderas provenienser från östra Canada.²⁶

Wilhelm Ros' kontakter med dåvarande Skogshögskolan ledde till att tre institutioner lade ut fältförsök på Tagel. För det första testade man om det i samband med plantering var lämpligt att tillföra extra *näring*. Detta gav inget utslag och nedlades. Stort intresse ägnades *rotrötan i gran*, där man dels lade ut ett omfattande trädslagsförsök, dels försökte följa hur

Figur 20. Blåbärsproduktionen i kg friskvikt per hektar under 21 år på en försöksyta på Mon.

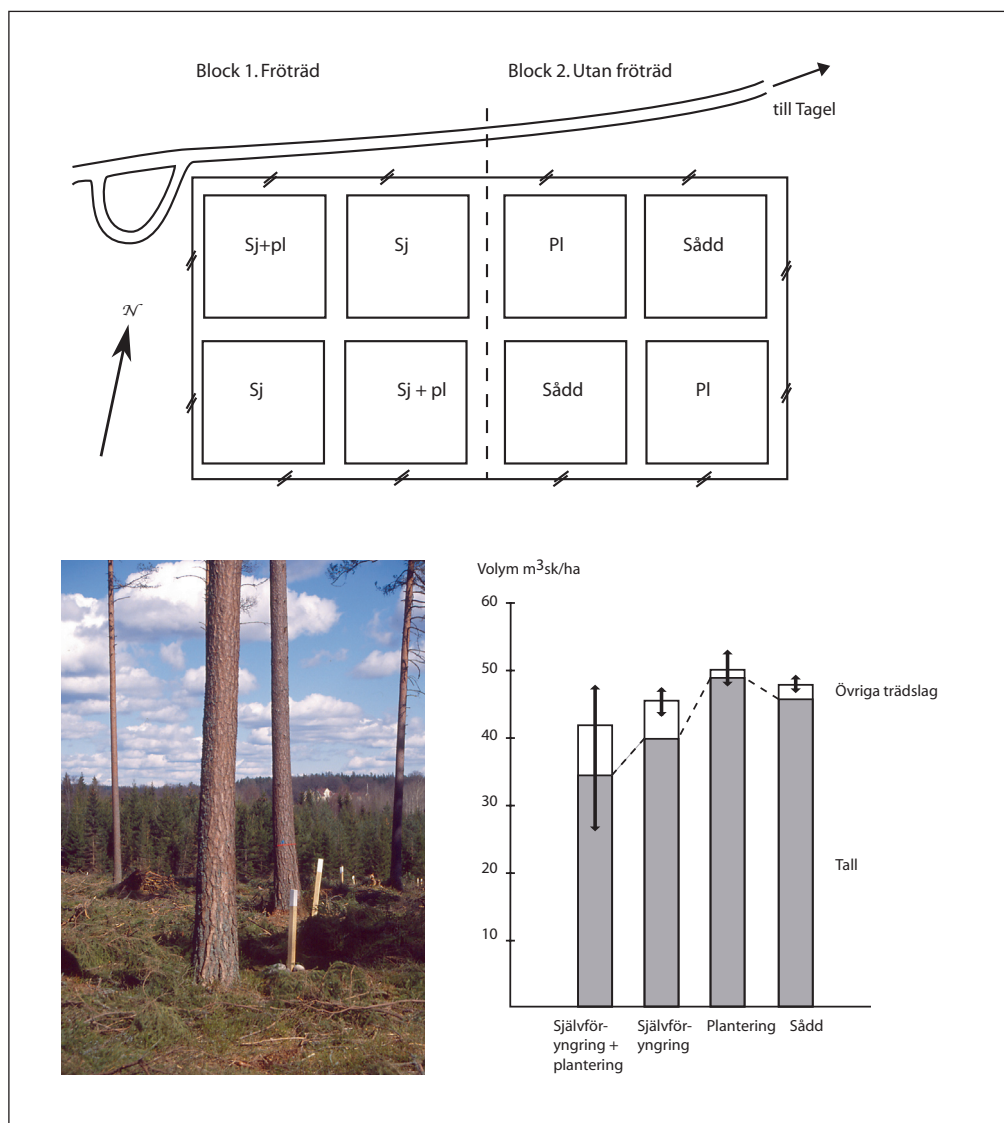
rötter spred sig i granar efter uppkomsten av rot- och stambasskador. Endast en del av dessa verksamheter har fullföljts. Det viktigaste och på lång sikt mest intressanta försöket gällde en *gallringsstudie i tall* på Mon. I ett av försöksleden genomfördes en synnerligen stark engångsgallring. Produktionsförlusterna blev ganska omfattande. Ytorna följs fortfarande med regelbundna mätningar.²⁷

Med start 1972 tog Stiftelsen initiativ till utläggning av försök inom det s k *landskapslaboratoriet*. Vi fick till uppgift att staka ut, mäta in och göra beräkningar kring sammanlagt nio serier omfattande 32 parceller. Skogliga åtgärder har successivt genomförts på ytorna. Deras uppgift var att tjänstgöra som åskådningsmaterial vid exkursioner. Regelbundna mätningar har genomförts men några sammanfattande resultat har inte publicerats sedan år 1985. Till en del drabbades dessa ytor hårt av stormarna under 2005-2006. I bildparet på sidan 153 visas utvecklingen i ett av försöken under de 35 år detta varit under observation.²⁸ Inte i något fall har ytserien lämnat något mera uppseendeväckande resultat. Ett generellt drag är dock att granen visat sin styrka i föryngringssammanhang. Björk infann sig i rikligt mått, så snart fuktigheten var tillräcklig. Arten bör inte planteras.

Under åren 1977-1996 studerade vi *blåbärsproduktionen* i ett tallbestånd på Mon. De åtta ytor vi har stakat ut ingick i en större försöks-

serie, i vilken vi undersökte hur de vanliga skogs-skötselmetoderna som gallring, gödsling och slutavverkning påverkade skördarna av skogsbär och matsvamp. I figur 20 illustreras ett resultat från en gallringsparcell. Under de 21 år vi årligen plockade bär, så låg produktionen i snitt på 50 kg friskvikt per hektar. Som väntat varierar avkastningen betydligt mellan olika år, i detta fall mellan 3 och 185 kg per hektar. Man kan också urskilja någon form av periodicitet i materialet samt framför allt att de båda gallringarna, 1977 och 1991, avsevärt förbättrat blomning och fruktsättning hos blåbärsriset.²⁹

Under åren 1977 och 1978 genomfördes ett försök med *svedjebruk*. Målet var att skaffa oss handfast erfarenhet av denna en gång så viktiga markanvändningsform. Dessutom fick vi under några år tillgång till ett bra demonstrationsobjekt. Resultaten blev inte särdeles uppmuntrande utan vi drabbades av missväxt. Ingen gröda (finnråg, rovor och potatis) gav godtagbar avkastning. Till en del bedömde vi att detta berodde på bristande erfarenhet. En annan viktig faktor var att gamla sorter inte längre fanns i handeln. De vi utnyttjade var inte anpassade till de kärva förhållanden som rådde på den brända skogsmarken. Vi noterade också att energimässigt, här mätt som kvoten mellan tillförd och erhållen energi, stod sig svedjebruket mycket väl mot nutida jordbruk. Det senare kräver stor tillförsel av hjälpenergi. Inom den

Figur 21. Föryngringsförsöket med tall vid Vretsvägen stakades ut 1989. Överst ses en skiss av försöksplanen. Histogrammet visar produktionsresultatet hösten 2005. Fotot är taget i april 1990 från centrum av block 1 i östlig riktning mot Tagel.

skogshistoriska genren kan också nämnas de försök med *ollonsvin*, som berörts ovan.³⁰

Som en följd av oljeprischocken 1973 blev skogsavfallet i form av ris, toppar och stubbar i ett slag intressanta energiråvaror. Min forskargrupp vid SLU fick i uppdrag att studera konsekvenser för mark och vegetation, om man

i samband med slutavverkning även skulle ta hand om all producerad biomassa. Detta ledde till att vi år 1977 påbörjade anläggningen av ett par större, nationella försöksserier. I dessa bröt vi stubbar samt förde bort humustäcket m m. Ett par försök om sammanlagt 14 parceller placerades på Tagel. Vid Eriksbygget bröt vi stubbar,

På en fd torvmarksodling vid Jonsboda planterades våren 1974 ett demonstrationsförsök i vilket vi jämförde utvecklingen i gran och björk. Bilderna visar lokalen i juli 1973 resp. 2009.

markberedde och planterade gran. Därefter följde vi igenväxningen av uppkomna skador under ett decennium. Vid Kvarntorpet och Vretsvägen gick vi ännu mer radikalt till väga och förde utom stubbar och ris även bort hela humustäcket. I stubbrytningsförsöket, som följdes med årliga revisioner i perioden 1978-1989 fann

vi att marken i huvudsak var vegetationstäckt efter fem år. Men de mest skadade parcellerna, de som stubbrutits, hade vid 12-årsperiodens slut större skador jämfört med kontrolllytorna. Dock i båda fallen på en mycket låg absolut nivå. Artantalet vid slutrevisionen 1989 var störst, där marken var mest skadad. I *schaktningsförsöken*,

som följdes med mätningar i 13 respektive 14 år, förlorades en stor del av trädproduktionen, där man fört bort humustäcket. I tall blev minskningen 38% och i vårtbjörk 50%.³¹

Med start våren 1982 fick vi större forskningsbidrag från Rappe-von Schmiterlöwska Stiftelsen, varför vår institution vid Sveriges lantbruksuniversitet successivt kunde utöka försöksverksamheten på Tagel. Under kommande år lade vi ut ett drygt 100 parceller fördelade på sex olika försöksserier. Den mest omfattande avsåg *igenplantering av åkermark*. Här testade vi ett stort antal trädslag. Som det i dagsläget ser ut är granen oöverträffad i odlingssäkerhet och produktion. Vårtbjörken har inte ens nått hälften av granens arealavkastning. Hybridlärk kan under vissa omständigheter ge en mycket god skörd. Men stabilitet mot stormar i ungdomen är låg. Med viss besvikelse nödgas jag konstatera hur svårt det varit att etablera ek. Vår ambition var att i linje med Frökens intentioner se till att få tillbaka en del spännande lövträdsbestånd på Tagel. Men inte minst de stora stammarna av rådjur och älg har effektivt bidragit till att grusa mina förhoppningar. Olika typer av *föryngringsförsök* utgjorde med sina 24 ytor den näst största gruppen. Av pedagogiska skäl lät jag anlägga nya gran- respektive tallbestånd med utnyttjande av alla gängse metoder. Nu kan man stå i ett och samma tallbestånd och jämföra resultaten av självföryngring, sådd, plantering samt självföryngring med kompletteringsplantering. I figur 21 redovisas några resultat. Därutöver har vi anlagt ett stort försök i Fridungen avseende effekterna av *kalkning och gödsling* i ett medelålders tallbestånd. Tyvärr blåste stora delar ned i januaristormen 2005. Detsamma gäller det demonstrationsförsök med *blädning*, vi anlagt vid Kullarna. Tillförseln av fosfor och kali till ett marande tallbestånd på Norregölsmossen visade att anpassad *gödsling utan dikning* kan få fart på ett sådant. Även här var dock älgen till stort bekymmer.³²

Sammanfattningsvis kan ett par observationer kring *försöksverksamheten på Tagel* göras:

- Till 95% har alla försök handlat om praktisk, tillämpad forskning. Ytterst lite av nytänkande kan iakttas.
- Den övervägande delen av försöken ingår i större nationella serier. Arbetet på Tagel utgör i de flesta fall en del av en betydligt större helhet.
- Stiftelsens styrelse har periodvis varit aktiv och erbjudit forskare möjligheter att arbeta på Tagel. Men mestadels har initiativ kommit utifrån. Tagel har utgjort en försöksplats i likhet med de försöksgårdar man haft inom jordbruket och de försöksparker skogsforskningen förfogat över.
- Stiftelsens ekonomiska överskott har varit små. Bidragen till forskning blev blygsamma. Med stor sannolikhet har de institutioner, som arbetat på Tagel tillfört mera medel till egendomen än vad som kommit därifrån.
- Något långsiktigt mål för forskningen har aldrig fastlagts utöver att Erik Åkerberg och Wilhelm Ros under perioden 1959-1975 drev betesfrågor intensivt. Gick det med djurens hjälp att få vettig ekonomi i jordbruket och därmed tillfredsställa önskemålen om ett öppet landskap? Forskningen på Tagel har präglats av en viss spontanitet, där tidsaktuella problem fått stort utrymme.

Det går inte att via bokföringen göra några som helst bedömningar av hur mycket medel som tilldelats forskningssidan eller försöka sig på att lösa den omöjliga ekvationen om dessa bidrag på något vis "lönat" sig. Från Tagel har dock en rad handfasta resultat kommit, vilka i många sammanhang varit av stort värde i diskussioner kring olika alternativa metoder. Min bedömning efter 35 års intensiv verksamhet på Tagel är att Stiftelsens stora betydelse har varit som förmedlare av kunskap. Via fältvandringar, exkursioner, symposier och sammankomster har kontakt mellan praktiker, forskare, politiker och planerare skapats.

Skogen på Tagel 1877-2008

”Modernt” beståndsskogsbruk påbörjades i Tyskland under 1700-talets slut. Planer över skogsdriften upprättades vilka i sin tur krävde siffermässiga beskrivningar av skogstillståndet. Fullt utvecklade instrument för allt detta fanns redan i 1800-talets början. Via resor till och studier hos erfarna tyska skogsmän överförde några svenska jägmästare hela denna idévärld till vårt land. Detta kompletterades genom invandring av erfaret skogsfolk från såväl kontinenten som Danmark. Ändamålsenliga skogsbruksplaner infördes tidigast på vissa häradsallmänningar i Mellansverige under 1830-talet. Men det skulle dröja över ett sekel innan detta under 1950-talet blev allmänt vedertaget inom det enskilda

skogsbruket. Till Tagel kom dock impulserna tidigt. Huruvida Wilhelm Rappe före mitten av 1850-talet ägnade skogen någon större uppmärksamhet är svårt att veta. Som ovan anförts, såg man vid 1835 års kartering knappt skogsbrynet. Perspektivet var fram till dess skogen genom samhällets utveckling fick ett egenvärde, helt inriktat på lantushållningen. Men ledande kretsar inom länets hushållningssällskap var i mitten av 1850-talet bekymrade över skogsutvecklingen. Här verkade också Wilhelm Rappe. Det går inte att från sparsamma handlingar i Tagels arkiv räkna ut vad som leder honom att år 1863 kartera hela egendomen. Då upprättar lantmätare L G Esping en karta i skala 1:4 000.

Tabell 5. Utdrag ur jägmästare Johan Fredrik von Heidekens provisoriska hushållsplan för Tagels skogar upprättad 1875.

Område	Areal ha ¹⁾	Karaktistik	Åtgärdsförslag
1. Moen eller Den egentliga skogen	114,4	Stenbundet. Gammal och medelålders, gles tall- och granskog	Spara 25 tld ²⁾ vacker ung tallskog. Årligt hygge 3 tld.
2. Vestra Mark	41,4	Hagmarker. Gles medelålders tall- och granskog.	Sparas.
3. Fridungen	59,8	Medelålders tall- skog. På flera ställen särdeles vacker och sluten, på andra utglesad.	Sparas.
4. Berga hage	23,8	Mycket stenig, bitvis oländig. Vacker, sluten växtlig 40-50-årig tallskog.	Årligt hygge 3 tld.
5. Östanskogs hage	24,6	Ung och medelålders tallskog blandad med gran.	Sparas.
Summa, hektar	264,0		3

¹⁾ Omräknat från kvadratrev.

²⁾ Tld = tunnland.

Adelheid von Schmiterlöws "porträtt" av skogen vid Bergahagen 1897.

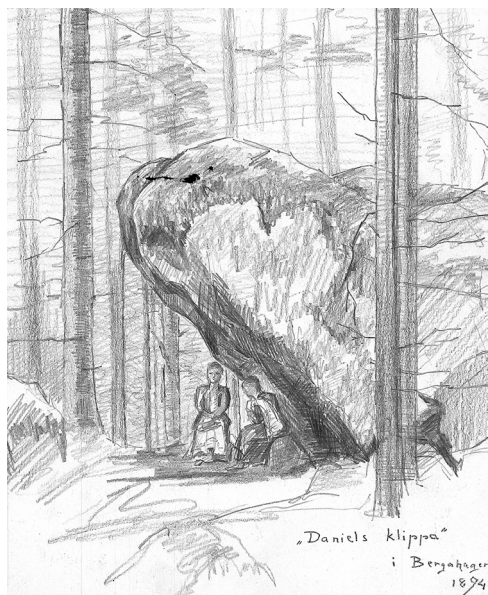
Fortfarande är åker och äng viktigast. Men för första gången är skogen ordentligt indelad i bestånd. Dessvärre saknas allt underlagsmaterial. Den dyrbara karteringen sammanföll i tiden med järnvägens ankomst till bygden.¹

Espings karta låg till grund när jägmästare Johan Fredrik von Heideken år 1875 upprättade en "Provisionel" hushållsplan för Tagels skogar. Mellan von Heideken och den ovan berörde jägmästare Max Hultin finns flera beröringspunkter. I tabell 5 har jag sammanställt några upplysningar ur von Heidekens plan. Han urskiljde på Tagel fem skogstrakter om tillsammans 264 hektar. Det årliga hygget rekommenderas till tre hektar, d v s han tänkte sig en omloppstid om cirka 90 år. Den övergång till ett ordnat trakthyggesbruk, som ligger till grund för hushållningsplanen, skulle i "den egentliga skogen eller s.k. Moen" påbörjas vid rågången mot Hullevik väster om Bockafällan.

Dessutom utsågs Berga hage öster om Kullarna till detta. I skogen var det stor dominans av tall, vilket dock kan vara en överskattning, då granens värde denna tid var lågt. Förgäves letar man efter andra trädslag. Sammantaget är skogen medelålders och gles. Intill torpet Skogen finns dock ett drygt tolv hektar stort ungskogsområde med vacker tall, vilket också verkar vara fallet i Berga hage. Bakom dessa ligger med sannolikhet skogsbränder. Inget nämns om betesfredning i von Heidekens plan. Förutom dessa skogstrakter fanns på Tagel år 1875 en mängd mindre skogsbackar i alla torphagar, vilkas värde i detta sammanhang inte uppskattas. Förrättningsmannen rekommenderade dock en "fullständig indelning till ordnad hushållning" av såväl skogen som hagmarkerna. Detta kunde nu göras desto billigare, som det mest kostsamma, upprättande av en karta redan var avklarat.

För en nutida läsare är von Heidekens skogsvårdsanvisningar mest intressanta. Efter en total hyggesupptagning upphackas på våren radvis fläckar av en kvadratfots storlek, i vilka tall- och granfrö sås. Täcksådd (1/8 tum) bör företas och man skall inte blanda tall- och granfrö. De sås var för sig i varannan rad. Det rekommenderade förbandet är 3 x 4 fot, vilket motsvarar 6 300 fläckar (plantor) per hektar. Jägmästare von Heidekens hushållsplan 1875 pekar på skogens tillbakaträngda läge, dess utsatthet och låga bördighet. Bakom detta ligger seklers bete, vilka tillsammans med plockhuggningar lett fram till en utmagrad mark, här manifesterad av stor talldominans.²

År 1876 reviderade jägmästare Philip de Albedyhl 1863 års karta ur skoglig synvinkel ett arbete som i vissa avseende tycks ha kompletterats året efter av kommissionslantmätare J C Branthsson. Jägmästare von Heideken kom tillbaka och upprättade detta år en komplett hushållningsplan för Tagels skogar. Han tjänstgör t o m 1882 som skoglig rådgivare. Inklusive hagar fanns 351 hektar produktiv skogsmark år 1877, vilka höll ett genomsnittligt förråd av 77 m³. Den årliga tillväxten bedömdes vara 1,9 m³ per hektar. Avverkningsförslaget hamnade totalt på 290 m³. Men då skall till detta läggas

I norra delen av Kullarna ligger på en otillgänglig plats "Daniels klippa". Adelheid von Schmitterlów tecknade denna år 1894.

Under stenen sitter förre inspektoren Harald Lönegård. Maj 2009.

all vedbrand, som inte kvantitativt uppskattas. Det verkar som om de första trakthyggena togs upp år 1878. Året efter utarbetade von Heideken ett kortfattat pm för kommande skogsarbeten på Tagel. Under hösten skulle det gamla hygget på Mon rensas och riset brännas "vid tjenlig väderlek". På det "sednaste" hygget inom denna del av skogen skall fröträd i nödigt antal märkas upp med rödfärg. Dessutom skulle hygget uppleckas i fyra delar, sannolikt för att markera olika arbetsområden. Våren därpå (1880) beordrades sådd med två delar tall- och en del granfrö. Arbetet borde ske med "ordning och omsorg". Hyggerna vid Berga hage självföryngras, varvid man bör tillse att "inte ohägn föröfvas å der uppkomna plantor". Man följer den uppgjorda planen med hyggesföljder på tre ställen. Skogsvårdsrekommendationerna är mycket intensiva i jämförelse med vår nutida. De på kartan inritade hyggen var små. År 1881 uppgick det till 2,2 hektar på Mon, 0,5 hektar i Berga hage och 0,2 hektar i Västra Mark.

Fr o m 1883 till i varje fall 1891 uppträder jägmästare Gustaf Cederbaum som skoglig rådgivare på Tagel. Han bodde då på Stora Sundby i Södermanland och något enkelt personsamband mellan denne och familjen på Tagel har inte gått att spåra. Cederbaum anlände i juli 1883 och skriver efter besiktning ned sina klara rekommendationer. Hösten detta år skulle Eriksbygget få "sin utsyning i Stockafällorna genom fortsatt afverkning af de spridda granarne söder om vägen. Löfbrott genom sparsam gallring i egna hagar". Jägmästaren hade hjälp av Andreas, vilken på plats skulle svara för stämpling och anvisningar. Skatteveden, d v s den som skulle huggas av torparna och levereras vid herrgården, fick av de norra torparna upparbetas på hygget vid Berga hage. Timmer, gårdsle och stör höggs i första hand på det nya hygget vid Mon o s v. Fortsatt gäller risbränning, fläckhackning och sådd, där man inte kan ställa fröträd. På de ställen, där detta var aktuellt borde antalet uppgå till 50 stycken per hektar. Vid stämpling skulle man i första hand inrikta sig på gran för att spara björk, vilket indikerar dåtida värderingar av dessa båda trädslag. Gallringar i lövskogen

görs svaga. Minst 1 800 stammar per hektar kvarlämnas. Vindfällan, liggande skog och grövre grenar samt allt avfall bör tillvaratas av de närboende torparna till bränsle. De senare borde inte få röja kalt i sina hagar, speciellt inte där marken var stenig eller ljungbevuxen. Torparen i Kopparhult fick grava anmärkningar för vårdslös röjning. Dels hade han huggit ner björk utan att ta tillvara lövet, dels hade han kalavverkat ungskog av tall- och gran på bergbunden mark, där inget gräs skulle komma att växa. Till råga på allt så hade han kvarlämnat stubbar om två alnars höjd (1.2 m) och ibland låtit ungskogen ligga, trots att den var användbar till stör. Jägmästare Cederbaum rekommenderar att ingen avverkning får ske utan att Andreas fått stämpla. Dessutom borde betning även fortsättningsvis undvikas i Berga hage.

År 1884 ges anvisning om kolning av en mila på hygget i Mon, där blott timmerträd går till försäljning. Avverkning av 110 sådana borde ge ett netto av 140 kr. I Fridungen fanns då överåriga, ihåliga tallar, vilka borde fällas och efter kapning klyvas till stör. Sannolikt har man sålt ett antal björkar på Sandviks marker till Sjuhultsbor, vilket borde upphöra då tillgången på björk inom egendomen är ringa. Eftersom det såg ut att bli rik kottsättning under 1884, så bör kott plockas från fällda träd. Dessa förvaras fuktfritt och klängs i solen nästa vår. Våren 1885 hade man dock behov av tio skålpund tall- och hälften så mycket granfrö. Lämpligen beställdes detta från Hultsfreds Fröklängningsanstalt där man debiterade 2,50 kr för tall- och 1,25 för granfröet, allt räknat efter skålpund.

Vid sin besiktning år 1888 noterade Cederbaum torrskog på Mon samt att torparen i Kopparhult ännu inte tagit hand om resterna efter sina slarviga röjningar. I Kohagen borde en gårdsgård rivas och huggas upp till bränsle. I Fårhagen hade man huggit granar för att få ris. Detta borde genast upphöra. Behövde man granris togs detta i samband med ordinarie avverkningar. Kreatur hade genom tramp skadat sådden i Västra Mark. Jägmästaren poängterar att torparna inte borde få mer än tre famnar i utsyning, ty i ”motsatt fall tillvarataga de aldrig

grenar och ris”. Speciellt gamla grangrenar ger många gånger en starkare värme än stamveden. Wilhelm Rappe hade rykte om sig att låta fattiga personer komma och hugga ved i Tagels skogar. Vilken omfattning detta haft är svårt att säga. Men i Cederbaums generalorder för 1890 så skymtar detta i uppmaningen att till ”utom boende fattiga personer” ej lämna växande skog utan blott liggande sådan samt ris.

Ett oskick som han också ville stävja var torparnas uppkvistning av barrträd i hagarna. Detta borde helt inskränka sig till enbuskar. Bakom detta finner man en urgammal sedvänja att få fram stör till gårdsgårdar. Slutligen, när bättre virkeskonjunkture inträffade, borde man från Mon börja sälja rotposter omfattande alla träd, som fem fot över mark höll 12 engelska tum. Men innan dess borde uppräknings och värdering av posterna ske.³

Några observationer på 1877 års karta

Det som skogligt sett är mest anmärkningsvärt på 1877 års karta, är det relativt stora bestånden, i varje fall om man jämför med kommande karteringar under 1900-talet. Medelbeståndet inom Mon (den egentliga skogen) ligger på tre hektar. Ägofigurer om 25 hektar går att leta upp. Detta tyder på skogens ringa värde. Sannolikt fanns inte behov av mer exakta uppgifter. Den inre variationen inom så stora bestånd bör ha varit stor, såvitt man kan bedöma av uppgifter på senare kartor. I samband med karteringen har man på marken huggit upp stomlinjer, d v s raka gator i öst-västlig riktning, vilka tjänstgjort vid linjetaxeringar samt som beståndsgränser. Det relativt omfattande stignätet känns på nutida kartor igen som bilvägar. Men för 140 år sedan fanns betydligt flera kommunikationsleder genom skogarna. Mossar skiljs från kärr. De senare utnyttjades till slätter, medan högmossarna med lågförmultnad torv var trädlösa. I några fall var de hägnade så att boskapen inte skulle komma ut och gå ned sig. Hela fastighetsgränsen var hägnad. Den fränskilda skogen var betesfredad. Avvikande sten- och bergsformationer har i

Figur 22. Planering för införandet av ordnat trakthyggesbruk på Tagel år 1877. Hyggesföljd i Mons östra delar intill Kristiansboda. Notera att Bockafällan på denna karta benämns Lilla Sandvik.

en handfull fall urskiljts som egna ägofigurer. Detta tyder på att de till skillnad från dagsläget var trädlösa. Det stora flyttblocket *Jettasten* på vägen upp mot Skogen är vi idag bara tre personer som känner till. Men då hade det en viss betydelse som "landmärke" till vilket någon numera obekant sägen var knuten. Allt i allt var skogsmarken år 1877 lågt rankad.

Dimensionshuggningar

Den indelning till ordnad trakthuggning med på kartan väl markerade hyggesföljder (figur 22) förefaller ha följts slaviskt under en 20-årsperiod. Den rekommendation till försäljning av rotposter, som jägmästare Gustaf Cederbaum gjort år 1891 verkar först ha realiserats i december 1898. Då finns ett kontrakt upprättat mellan "herrar A. J. Medin i Wegby och A.J. Jonasson i Lammhult" å ena sidan samt inspektor J A Kjellberg på Tagel å den andra. Den senare hade Frökens fullmakt. Försäljning skedde på offentlig auktion i Vislanda där de båda virkeshandlarna ropade in "en skogspark för avverkning mot en öfverenskommen köpesumma af" 24 300 kronor. Beloppet var betydande och motsvarade då värdet av 25 årsarbeten.

Rotpostköparna fick på anvisad plats ställa upp sin cirkelsåg på en areal av ett tunnland. Sågen skulle vara avförd och platsen avstädad senast den 1 maj 1904, d v s efter sex säsonger. Posten omfattade 9 600 träd. Drygt 93% var timmerdugliga. Tallarna (3 163 stycken) hade en mediandiameter av 28 cm. Motsvarande mått för de 5 801 timmergranarna var 22 cm. Med några rimliga antaganden går det att skatta posten till att ha omfattat en areal av 26,5 hektar på vilken det stod cirka 4 400 m³sk eller 166 m³sk per hektar. Lägg till detta lite kvarlämnade fröträd så blir 180 m³sk en rimlig siffra. Av samtalslängden går det att dra slutsatsen om ett förhållandevis välslutet område. Det verkar som om beståndet uppkommit efter skogsbrand, då där finns några grova, överåriga tallar. Granen har sekundärt under något kvartss sekel infunnit sig. Köparna betalade 5,50 kr per m³ och virkesförrådet var värt 900 kr per hektar. Ett torpardagsverke på Tagel värderades då till 1,10 kr.

I kontraktet förbinder sig köparna att skydda kanträd, fröträd och ungskog vid avverkning och drivning. Märkligt nog åläggs de att själva plocka ihop större "huggspånor" och lägga i högar. Detta visar att man genom skrädning högg till sparrar och bjälkar och inte sågade

allt timmer. Tagels torpare fick efter avslutad avverkning begagna underväxten och avverkningsavfallet. Därefter kunde riset brännas och marken besås.

Bakgrunden till rotpostsförsäljningen är kortfattat denna. Västeuropas industrialisering krävde mycket virke. När tillgångarna tröt på hemmaplan, vände sig engelsmän, holländare och tyskar först till Norge. Så småningom under 1850-talet kom suget efter virke att drabba Sverige. Under mer än ett halvsekel gick virkesaffärerna speciellt de i norra Sverige lysande. Med engelskt kapital och i Norge utvecklad teknik höggs den svenska urskogen ned. Efterfrågan nådde i Småland först efter det att järnvägsnätet byggts ut. Här fick exploateringen en något annorlunda inriktning eftersom mobila ram- eller cirkelsågar kopplade till en ångmaskin kunde utnyttjas. Verksamheten frodades under ett par mansåldrar efter 1870-talet. Den är dock dåligt belagd inom den ekonomisk-historiska forskningen, då många entreprenörer jobbade med kontoret på fickan och inte efterlämnat något arkivmaterial. Smålänningarna visade dock verkligen framfötterna inom detta område.⁴

Ett bobinkontrakt

Nästa bevarade kontrakt stammar från 1906. Då undertecknar Fröken ett avtal med Gnosjö Bobin och Sågverks-Aktiebolag. Det senare köper 1 000 kubikfamnar björkkubb för ett pris på rot av 11 kr per famn. Sannolikt var det en skogsfamn om 1,8 m³. I huvudsak skulle den ansenliga mängden björk utstämplas i hagar och skog söder om Stora Gäddevik. Björkarna skulle hålla sju tum (18 cm) fem fot över mark (1,5 m). De utstämplade och fällda björkarna skulle apteras i tre eller sex fots längder (en eller två meter) samt transporteras till Rydaholms station. Efter lastning måtte säljaren på järnvägsvagn. Kontramätning skedde i Gnosjö. Allt skulle mätas med ”Engelskt mått”. Bobiner är svarvade trärullar som användes inom textilindustrin. En rimlig skattning är att kontraktet kan ha omfattat 4 000- 5 000 björkar, vilket tyder på att tidigare skattningar av dålig tillgång på björk var

felaktiga. Landskapet bör ha sett något annorlunda ut än vad det gör idag. Det går dessvärre inte att följa denna avverkning i inspektör Kjellbergs dagböcker för åren 1906 och 1907. Men i dessa framgår att man kör ut kubbar med oxar till väg, varpå hästtransport vidtog. Det lönade sig att ta hand om en del björkris, vilket kördes från avverkningsplatserna till herrgården. Nytt i detta kontrakt var att säljaren ensamt ansvarar för ”återplantering och röjning af marken på det omryde vi afverka”. Här ser vi det första spåret på Tagel av 1905 års skogsvårdslag.⁵

Skogen i perioden 1894-1911

Den ovan nämnde vinddrivne tysken, *morbror Claudius*, hade bl a tilldelats uppgiften att svara för viss skogsvård. Av hans hand ligger i Tagels arkiv några små lappar med anteckningar om risplockning och bränning samt grophackning avseende åren 1894-1897. Den 20 juni det förstnämnda året fick Hilga och Mia i Lilla Gäddevik 60 öre per dag för risplockning på Mon. Den 26 och 27 samma månad hade man ”in Mon gebrannt”, varvid Johannes och Axel i Röslida var och en fått 1,70 kr. Kristiansboda Kristin höll sedan vakt över askan i en vecka för vilket hon kvitterade ut 50 öre. Bevakning hjälpte inte alltid, då Claudius i Frökens minnesanteckningar hålls ansvarig för en eller annan skogsbrand inom Mon.

När inspektör Alfred Kjellberg anställdes på Tagel började man föra en skogsbok. Det första året (1897) får Claudius ett arvode om 50 kronor (lika med 45 torpardagsverken). Sedan försvinner han ur skogens papper. Året efter kvitterar jägmästare C B Christoffersson ut hela 60 kr. Han var förvaltare i Sunnerbo revir och bodde i Ryssby. Dessutom var han med dagens ordval expert på igenplantering av Ljunghedar. Synd att inte någon av hans instruktioner blivit kvar i arkivet. Skogsboken tar detta år endast upp 22 barndagsverken för risplockning à 50 öre. Det hade varit synnerligen intressant att få veta åldern på de två småttingar, som efter en dags risplockning utkvitterade 20 öre. Risplockning, risbränning och frösädd är rubrikerna på skogs-

Den självlärd skogsvaktaren Emanuel Johansson tillbringade ett helt liv i skogen på Tagel. Där gjorde han sina första dagsverken omkring år 1900. Den långa arbetsdagen slutade inte förrän i mitten av 1950-talet. Bilden från omkring 1925.

vårdens område. År 1900 inköper man 1736 liter tallkott för 22,04 kr. Ett barn borde då plocka 40 liter för att få sin dagpenning.

Den stora "begivenheten" under denna period var *julstormen* 1902. Tyvärr saknas inspektorns dagbok för detta år. Men Fröken har haft tillgång till denna när hon i sin krönikabok nedtecknade följande (25-26 december): På natten den stora julstormen, som vräkte kull så många träd i *Fridungen* och lyfte av en del av ladugårdstaket samt bröt ned den stora kastanjen vid västra gaveln, den föll snett över stentrappan, stormen kom alltså från nordväst." Den 27 december var alla "dagsverkare ute i Fridungen för att rödja upp vägen (lördag). Klar till kvällen. Fjorton man behövdes hela dagen bara för att få vägen i Fridungen klar till söndagen".

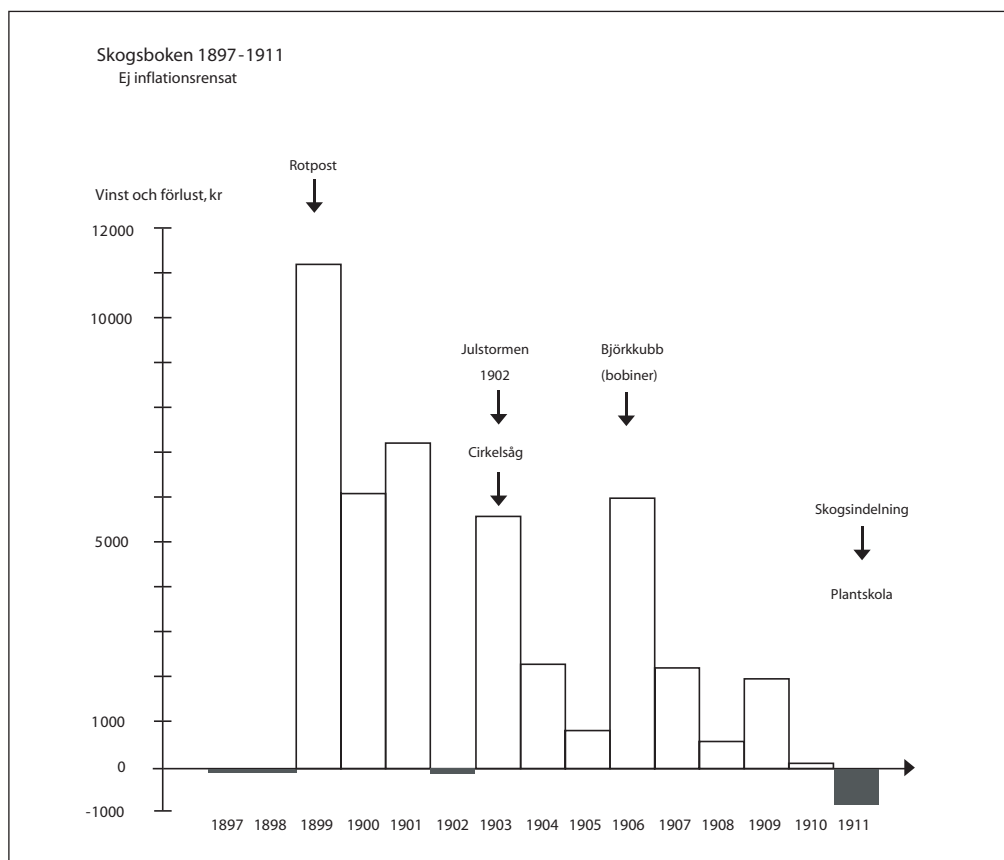
De omfattande stormfällningar, som då skedde ledde till stor aktivitet i skogen. De stora intäkter man fått till följd av rotpostför-

säljningen efter 1897 medförde att man år 1902 investerade i lokomobil, tröskverk, kvarn och såg till ett sammanlagt belopp av 7 784,02 kr. Här hade man tur. När allt stormfällt virke skulle upparbetas hade man en nyuppförd såg på plats. Dessutom höll nämndeman Medin i Vegby på att avverka och såga vid Mon.

Denne köpte en stor del av det vindfällda virket. Grannar var på plats och såväl klockmakaren i Vret som skomakaren i Sjuhult köpte vindfallna torrträd. G Jönsson i Borningarp på andra sidan Rydaholmsgränsen köpte den 28 januari 165 större och mindre vindfallna träd för 462 kr. Om köparna inskränkte sig till ett tiotal så var antalet huggare och körare i skogen desto flera. En smärre armé av folk rekryterades till skogsarbete. I Tagels skogsbok finns 27 olika namn på personer, vilka avlönats för huggning, skrädning eller körning. Flera av dessa ingick bland "dagsverkarna", som nu tjänade extra. Sannolikt skall några till ur denna krets läggas till summan. Slutligen bör herrar Medin & Johansson ha haft en kader folk ute i skogen. Johannes Sägare avlönas med 2,50 kr per dag. Han får under januari 1903 en veckas undervisning av Salomon Krantz. Konsultarvodet gick på 25 kr. Den 1 april kvitterade Johans barn ut 10,50 kr för att de huggit 14 famnar ytved "till maskinen" d v s lokomobilen. Då inga uppgifter om famnens volym finns att tillgå, är det omöjligt att hitta ett alternativt mått på prestationen.

Under år 1904 fortsätter man att sälja torrskog. Då plockar barnen åter tallkott. Skogsvårdsarbetet på Mon är i full fart och inte mindre än 250 dagsverken läggs på detta. Året efter verkar man ha köpt in de första skogsplantorna. Det kan slutligen nämnas att Emanuel i Fällan, som längre fram blir skogsvaktare på ackord år 1911 gräver en *plantskola*.

Ett sammanfattande mått på aktiviteterna inom skogen på Tagel i perioden 1897-1911 redovisas i figur 23. Här återfinns i histogramform nettoresultatet från Skogens konto i bokföringen. Det bör nämnas att fr o m 1902 ingår sågens resultat i slutsiffrorna. Materialet är inte inflationsrensat.⁶

Figur 23. Det ekonomiska utfallet i ej inflationsrensade kronor från skogen på Tagel 1897-1911.
Källa: Skogsbok i Tagels arkiv.

Eugen Hemberg på Tagel

Den i skogliga kretsar välkände jägmästaren Eugen Hemberg hade några år ett konsultuppdrag på Tagel, sannolikt innan han utsetts till länets förste länsjägmästare. Han besiktigar hösten 1905 bl a det stora hygget på Mon, där sådderna inte var helt tillfredsställande. Våren 1906 bör man flytta ut plantor med jordklimp från överskottet i vissa såddrutor. Ett tallbestånd bör rensningshuggas, vilket sannolikt är någon form av röjning. Undertryckta stammar och svampskadade träd tas ut. Nu har granen fått ett värde, då man bör gynna denna genom borthuggning av överskärmande björk. Hemberg fäste sig vid att det på Tagel fanns ett stort

förråd av mogen, delvis rötskadad gran, vilken snarast borde avverkas. Dessutom rekommenderades att ny "lifskraftig granskog" genom kultur frambringades på alla för detta trädslag lämpliga lokaler. I Gäddeviksdungen borde kvarvarande granar efter julstormen 1902 avvecklas, medan tallskogen tilläts fortväxa tillsvidare.

Eugen Hemberg blir ytterligare en gång synlig i arkivet på Tagel. Nu i ett brev från 1912. Bakgrunden var att en länsskogvaktare strövat igenom Mon och funnit att någon mindre areal hade ett icke godtagbart skogstillstånd efter avverkning. Skogsvårdsstyrelsen sänder en skogsodlingsförbindelse. Inspektör Kjellberg surnar till och klagar i brev till Hemberg. Denne ursäktar fadäsen, då han väl vet att skogsvården på Tagel är mönster-

gill. På styrelsens expedition satt ”ett fruntimmer och två länsskogvaktare”, vilka dagligen gick igenom alla rapporter och vid behov expedierade nödvändiga skrivelser. Själv kunde inte Hemberg låt sig ”absorberas af sådana expeditioner”. Han beklagade det skedda. Då han dessutom fått reda på att kronojägare Carlsson ”handhafver skogsvården å Tagel” kände han sig lugn och bad Kjellberg makulera blanketten.⁷

Fortsatta rotpostsförsäljningar

År 1910 återkom A J Medin från Vegby i Moheda som köpare, nu titulerad nämndeman.

Tagel ställer upp med en ny duo, den kände jägmästaren Wilhelm Trahn, kusin till Fröken samt kronojägaren A J Carlsson. Den förre var konsult i två decennier, medan den senare satt kvar i närmare trettio år. Kontrakten är tämligen likalydande. Borta är dock huggspånorna. Men nu åtar sig köparen såväl återplantering som betalning av den skogsaccis, som staten lagt på skogsägarna för att bekosta skogsvårdsstyrelserna. Medin köpte en post på drygt 7 000 m³. Bestockningen har varit omkring 150 m³ per hektar. När nämndeman Medin slutade sin avverkning och sågning på Mon framgår inte. Men sågplanen skulle vara avstädd senast den 14 maj 1915. Jägmästare Trahn hade gjort en ingående kalkyl över kostnader för huggning och körning samt själv värderat posten. Medins slutbud låg 20% över denna.

Mellan åren 1911 och 1924 tecknas 22 olika kontrakt på rotposter. Ny storköpare är Sägverksaktiebolaget Sandvall & C:o i Alvesta. Vedhandlaren K Hilding i Rydaholm är flitig kund och med honom träffades nio avtal. Under vedkrisen 1918 slog leveranserna från Tagel rekord och man sålde inte mindre än 2 066 m³. Veden utlastades via stationerna i Horda och Rydaholm.

Wilhelm Trahns skogsbruksplan 1911

År 1911 ankom Frökens kusin, jägmästare Wilhelm Trahn till Tagel. Han hade en skogsbyrå

i Stockholm med inriktning på planering och rådgivning till större skogsägare. Under april och maj månader genomförde Trahn på Tagel en linjetaxering, upprättade en ytterst noggrann karta samt bearbetade senare alla resultat. Han gick igenom gårdens hela behov av virke och kom med förslag till hur skogsvård och avverkning mm skulle organiseras och genomföras. Wilhelm Trahns karta och bifogade skogsindelning är ett under av noggrannhet. Inklusivt impediment urskiljer han 1 023 olika bestånd med en medelareal av 1,2 hektar. Medianbeståndet inom den produktiva skogsmarken är blott 0,8 hektar. Så små luckor som 400 m² får en egen beskrivning. Det största sammanhängande beståndet fanns på Mon och omfattade 10,4 hektar.

Inventeringsåret hade egendomen 1 054 hektar produktiv skogsmark, varav 590 hektar utgjordes av hagmarker. Övrig inägomark redovisas inte. Medelförrådet om 54 m³ bör höjas med 5-10 m³, då yngre skog inte innefattas i siffran. På den egentliga skogsmarken (464 hektar) var det genomsnittliga förrådet 100 m³. Tillväxten beräknades till 3 m³ per år och hektar. Den årliga avverkningen föreslås bli 1 700 m³. Såväl arealen kalmarsk som den bevuxen med gammal skog är låga jämfört med senare siffror. Tyvärr går det inte fullt ut att komma åt trädslagsfördelningen, då Wilhelm Trahn inte i slutsummorna lagt med den yngre skogen. Men tall dominerade i dåvarande skogar och utgjorde 33% av virkesförrådet mot 23% för gran. Resterande andel (44%) var lövskog. Boken fanns som idag på Rydaholmsgränsen i väster, medan eken pryddes omgivningarna kring herrgården. I hagmarkerna växte främst björk, där dock gran var på frammarsch. Blandbestånd med övervikt av tall var förhärskande.

Den föreslagna årliga avverkningen utgjorde 90% av tillväxten. Av de 1 700 m³ som kunde huggas kom 500 m³ från hagmarkerna. Allt detta gick som ved tillsammans med 200 m³ från den produktiva skogsmarken. Till försäljning återstod 1 000 m³. Trots att det var 7 km körning efter häst på den nylagda vägen till Rydaholm bedömdes avsättningsläget för timmer som gott. Hantering och försäljning av ved hade låg

Tabell 6. Jägmästare Wilhelm Trahns bedömning av det årliga behovet av ved och virke på Tagel 1911.

Sågtimmer	110 stycken	33 m ³
Hustimmer	43 "	8 "
Björkved	213 famnar	383 "
Barrved	137 "	246 "
Stafver	3 095 stycken	} 70 "
Gärdsel	3 095 "	
Krakstör	280 "	3 "
Takspån	30 000 "	9 "
Diverse slöjdvirke	-	18 "
SUMMA		770 m ³

Antal boende ~ 130 personer
Behov 6 m³/person

lönsamhet, varför Wilhelm Trahn retoriskt frågar om det inte vore bättre att kola. Stor sparsamhet med husbehovsveden anbefalls. Allt borde tas till vara. Han rekommenderar gallrings- och rensningshuggningar samt att man undviker trakhuggning. Slutavverkning bör ske genom "blädning eller s. k. luckhuggning".

På skogsvårdssidan noteras att dikning redan tidigare förekommit i stor utsträckning och att detta borde fortsätta. En del bäckrensningar var nödvändiga. Några närmare detaljer kring skogsodlingen går inte att dra ur planen. Trahn litar till en del på självsådd, men anser att större delen av de 73 hektar som då utgjordes av kalmark borde skogsodlas. På Mon fanns efter dimensionsavverkningen ett 32 hektar stort hygge. Inom övrig skogsmark gick det att leta upp 34 smärre hyggen eller delar av sådana med otillfredsställande föryngring. Medianarealen var blott 4 000 m². En minsta fläck om 800 m² hade påträffats.

Husbehovsvirke år 1911

Jägmästare Trahn analyserade Tagels behov av husbehovsved och fann att man årligen omkring 1910 förbrukade 770 m³. Mellan 40-50% av den årliga tillväxten utnyttjades inom egendomen. Om man nu tog hand om virkesavfallet efter avverkningarna, så skulle man vinna 70 m³, vilket är anledningen att volymen i planen sänkts till denna nivå. I tabell 6 återfinns en sammanställning av de olika kvantiteter, som då gick åt på

Tagel. Den stora posten var vedbrand. Att värma hus och laga mat krävde 629 m³, vilket var omkring en tredjedel av den årliga tillväxten. Den andra stora posten var underhåll av gårdsgårdar till vilket en tiondel av avverkningen gick. Om hela beloppet slås ut på de cirka 130 personer som 1910 bodde på Tagel förbrukades 6 m³ per år och person. Detta är i nivå med andra samtida undersökningar. Vill man se siffran i ett annat perspektiv, så behövde varje innevanare på Tagel för ett sekel sedan tillväxten på två hektar skog för att laga mat och hålla sig varm.⁸

1911 års skogskarta

Jägmästare Trahns detaljerade skogskarta avslöjar en stor mängd gång- och kärrvägar, vilka sedan länge ligger under skogsmarkens mossor. Under en mansålder har skogen fått breda ut sig på hagmarkernas bekostnad. Kalmarsarealen är förhållandevis stor. Mest spännande är den stora mängden gårdsgårdar. På Spånghult, som då omfattade 68 hektar var längden inte mindre än 6 km. En skattning av motsvarande siffra för hela egendomen landar på 10-11 mil. Det verkar som man redan då börjat använda slät tråd och senare taggtråd för att minska behovet av gårdsel och staver från skogen.

Hur Frökens överenskommelse med Wilhelm Trahn såg ut avslöjas inte i arkivet. Han är ett par dagar per år på Tagel och skriver ned sina instruktioner alternativt ger dessa muntligen till kronojägare A J Carlsson i Alvesta. Den senare

Fot

Monsta den 12/12 1941

Räkning

För Tagels-börd på Mistelås till Kronojägaren A.J. Carlsson Monsta

Dec 12 För punktelikt arbete med skogens skötsel på Tagels-börd för år 1941. Har jag enligt bifogad skogsrapport fört utlösning, som utgör 12 dagar och 30 kr kronor per dagsverke utgör 4 kr risor med bifogad kvittens Monsta st med järnväg Monsta-bredastmet.

	240.00
	11.40
Summa kronor	251.40

Ret. girocheck 23/12 41

Monsta den 12/12 1941
A.J. Carlsson
Kronojägare

Nr. 675

Kronojägare A J Carlsson från Alvesta skötte mellan åren 1910-1941 Tagels skogar. Fotot är från omkring 1925. Hans sista "konsulträkning" från 1941 visar att han fick om 20 kr om dagen. I värde motsvarade detta knappt tre mansdagsverken.

ingick 1912 ett avtal med Fröken, där han mot fritt vivre, resor samt en dagsersättning om nio kronor skall ha uppsikten över Tagels skogar 50 dagar om året. Kronojägare Carlsson skall stämpla ut rotposter, beräkna dessas volym, ha uppsikt över alla avverkningsarbeten samt inte minst "noga följa skogsförnyringen och ombesörja att erforderliga arbeten bliva riktigt utförda". Detta år kom Wilhelm Trahn till Tagel den 31 juli. Han var nöjd med sådder och planteringar, men uppmanade Carlsson att upprätta en ordentlig liggare, i vilken den senare skulle föra in anteckningar om använda skogsodlingsmetoder. Av vunna erfarenheter skulle skogsvårdstekniken finslipas. I ett bestånd söder om Kullarna upptäckte Trahn en del ekar, som borde frihuggas från "påträngande barrskog". Carlsson skulle också stämpla kring utsikten uppe på Kullarna. Utfallande virke kunde utnyttjas till husbehov. Kronojägaren skulle också se till att risrensa vägen över Bergatrapporna till en bredd av 20-30

m. Parkvården var då viktig. Av skogshistoriskt intresse kan nämnas att ett bestånd av weymouths-tall "inom afd 849" borde avverkas, då det börjat torka. Detta bör ha anlagts omkring 1875 tillsammans med en del lärk på en areal av 2 400 m². Bakom detta initiativ kan man tänka sig jägmästare Max Hultin. I mitten av 1870-talet var intresset för lärkodling ganska allmänt spritt på herrgårdar och kring bruk. Den införda amerikanska weymouthstallen drabbades över hela Europa av omfattande svampangrepp kring förra sekelskiftet. Erfarenheten om denna tallarts bristande stabilitet på Tagel faller in i ett mera generellt mönster.

På hygget vid Mon skulle kronojägare Carlsson stämpla ut 230 fröträd, vilka skulle gå till Tagels behov av snickerirvirke. Hyggesrensning, grophackning och lövröjning vara andra åtgärder, som borde utföras. Slutligen skulle kronojägaren tillse, att den "täta ormbunken inom afd 763 hvilken yta sistl. vår blef besädd" snarast borde

avslås och borttransporteras. Skogsvården var detta år intensiv. I maj ledde Carlsson en styrka om 27 personer. Dessa gjorde tillsammans 133½ dagsverken i sådd och plantering. Jag gissar att det är barn som i likhet med Gottfrid Johansson på Skogen får en krona per dag. Männens kvittrar ut 2.25 kr och kvinnorna 2 kr för sina dagsverken. Kronojägaren har för en mindre kostnad på prov lånat hem en såddapparat och en planteringshacka. Han har tillsammans med sex andra personer stämplat, vilket krävde 21½ dagsverken. Därutöver finns ett antal dagsverken registrerade för gallring och röjning. Men totalsumman är omöjlig att komma åt, då torparna gjorde en del av "skatten" i skogen och sannolikt inte kom med i några räkenskaper. Slutligen inköpte kronojägare Carlsson 577 kg grankott och 38 kg tallkott under 1912.⁹

Trahn och Carlsson försökte få hundraprocentig kontroll på virkesflödet medelst stämplingar, besiktningar och bokföring. Bakom detta går det att misstänka att en hel del svinns tidigare förekommit. På plats har de hjälp av Emanuel Johansson i Fällan som så småningom utnämns till skogvaktare. Han var tidigt med i skogen och undertecknar år 1914 ett kontrakt som torpare mot ett dagsverke i veckan. Detta utvecklas till anställning på helårsbasis mot kontant lön samt bostadsförmån. För skötseln av torpet utgick då ett antal fridagar.

År 1913 funderar Trahn på om det inte vore lämpligt att sälja en del björktimmer till den såg som står uppställd vid Jonsboda. Detta år får vi också reda på att i Tagels egen plantskola kan 19 000 tall- och 4 000 granplantor hämtas, de flesta 2-åriga. Den hävdvunna sådden efter risbränning och fläckhackning fortsätter, men kompletteras nu med spettplantering varvid fylljord tillfördes. Dessutom arbetade man med plantering i öppen grop. Trahn beordrar utvidgning av plantskolan vartill kompostjord skall föras. Anvisningar ges om omskolning. Planteringsförbandet skulle vara 1,5 m i kvadrat (4 400 plantor per hektar). Dubbelpantering anbefalls. Årets pm avslutas med följande uppmaning: "Tillsyn hålles över, att toppändar och grenar tillvaratages som bränsle". Så kan man följa tidens gång i alla pm.

Kronojägare Carlsson skall ge skriftlig order till gårdsförvaltningen att snarast hämta hem sågstock samt kvarglömd res- och långved (1913, 1914), hägna tre hyggen, så att boskapen inte kommer in (1915) och stenspränga ett dikesutlopp vid Östanskog (1918). I början av 1920-talet är det en tryckt virkesmarknad, vilket föranleder Trahn att ställa in virkesförsäljningarna (1921, 1923). Ett nytt sortiment, massaved av gran dyker upp 1922. En stormfällning 1924/1925 leder till inställning av årets planerade hygge. Det senare året bör bokskogen gallras.

Vem av herrarna som ligger bakom en kungörelse år 1920, är svårt att säga. Men då förbjuds "allt beträdande av till Tagel hörande skogsplanteringar, ävensom landstigning av obehöriga å nedan nämnda till Tagel hörande öar". På de senare skulle varje ofredande av uppförda hus och där befintliga fågelbon liksom uppgörande av eld lagligen beivras.

Befälsföringen framgår i ett brev från Trahn till Carlsson år 1926. Den förre har förspott att det är goda virkespriser i Danmark varför det nog skulle passa bra "att sälja den av kronojägaren föreslagna skogen... Jag skall skriva till Fröken Schmiterlöv därom...så får kronojägaren besked av henne, och är det sedan att på vanligt sätt stämpla och sälja".

Kronojägare Carlsson härsknar till betänklighet efter att i maj 1921 besökt Tagel, varvid en ny inspektör försökt lägga sig i hans arbete. Allt sedan Kjellbergs dagar (sannolikt 1910) hade skog och lantbruk varit skilda, skriver han i brev till Fröken, "tills nu denne nye spolingen kom och vill lägga sig uti mitt skogsarbete". Även "Skogv. Manuel" var kritisk mot uppstickaren. Carlsson hade funderat på att säga upp sig, men avvaktar för att se om inspektorn "vill taga sig till vara, och hålla sig på sitt behöriga afstånd".

I januari 1928 var det dags igen. Kronojägare Carlsson skriver till Fröken och beklagar sig över inspektorn. I detta fall var det Knut Tenggren. Carlsson hade varit på Tagel och gått in på gårdskontoret för att tala om en gallring som var utstämplad till försäljning. Då började inspektorn "svärja å bara var näsvis så det var mycket olustigt". Inspektorn hade påstått att det var han

Tabell 7. Statistik över utförda skogsvårdsarbeten på Tagel under ledning av jägmästare Wilhelm Trahn och kronojägare A J Carlsson åren 1912-1928.

	Totalt	Per år
Produktiv skogsmark 1911, hektar	1 054	-
Skogsodlad areal, hektar	217	12.8
Skogsodlad areal, %	21	1.2
Antal utsatta plantor, stycken	403 300	23 700
Utsått frö, kg	213.3	12.5
	Antal plantor	Kg frö
Hög intensitet, 1915	34 000	28
1921	60 000	14
Låg intensitet, 1913	4 000	5.8
1926	10 000	7

och Fröken som bestämde om avverkningarna. Nu vill Carlsson ha besked om vad som gällde. Han trodde inte alls på Tenggren och undrade om Fröken gjort om de bestämmelser som man var överens om förra gången jägmästare Trahn varit på plats. Då hade Tenggren enbart fått rätt att besluta om den skog, som skulle utstämplas till gårdens behov. Uppenbart hade Tenggren beordrat folket att börja avverka i en försäljningspost. Nu gick den inte att lägga ut på anbud. Risken var att man förlorat pengar. Vilket svar kronojägare Carlsson fick, vet jag inte. Men han stannade kvar på sin post ytterligare 14 år.

Wilhelm Trahn som sedan 1918 suttit som skogschef för Bergvik och Ala Nya AB i Söderhamn skriver nyårsafton 1930 till Fröken: "Angående min fränsägelse av förtroendeuppdraget att tillse Tagels skog är jag till min stora ledsnadtvingen att fasthålla vid denna, och detta av det naturliga skälet, att mina krafter icke längre räcka till." Han trodde att överjägmästare Daniel Frykman, som han föreslagit till ersättare skulle bli till större nytta för Fröken i skogsfrågor. Den 60-årige jägmästaren uttryckte sin förhoppning om att få återkomma till Tagel "och helsa på Dig och göra skogspromenader i Ditt sällskap". Så blev nu inte fallet utan ett drygt år senare lämnade han det jordiska.¹⁰

Det sammanlagda resultatet

Duon Trahns och Carlssons ledning av Tagels skogsbruk 1911-1928 visar på imponerande siffror. Skogsvården var mycket intensiv, se tabell

7. De hann plantera eller så cirka 20% av den produktiva skogsmarksarealen. I genomsnitt satte man 23 700 plantor per år samt sådde ut 12,5 kg frö. Den årligen behandlade arealen uppgick till 12,8 hektar, vilket teoretiskt motsvarar en omloppstid av 85 år. Av bokföringen går en tendens att utläsa. Det är hög aktivitet på skogsvårdssidan ett par år efter det att man avverkat större belopp. Dock återfinns ingen utpräglad anpassning till rådande konjunkturer utöver att man avverkat stora belopp år med goda priser, t ex 1913 och 1918. Dessvärre går det inte att översätta de redovisade kostnaderna i dagsverken, då det inte finns några uppgifter om vare sig frö- eller plantpriser angivna i kontrollboken. Under de 20 år Trahn och Carlsson samarbetade på Tagel avverkades 37 746 m³ eller 1 687 m³ per år. Det mål som Wilhelm Trahn ställde upp år 1911 om en årlig avverkning om 1 700 m³ har till punkt och pricka nåtts. Träffsäkerheten är beundransvärd. Jag undrar hur många dagar kronojägare Carlsson och skogsvaktare "Manuel" fick tillbringa i skogen med klave och höjdmätare för att nå detta resultat. Den förre hade också ett stort arbete med kubering hemma i Alvesta.¹¹

1931 års skogsuppskattning

Under år 1931 reviderade överjägmästare Daniel Frykman Trahns då 20-år gamla plan utan att upprätta någon ny karta. Nu hade arealen produktiv skogsmark ökat genom att hagmarkerna minskat från 590 till 370 hektar.

Även impedimenten hade reducerats från 150 till 109 hektar, vilket sannolikt var en effekt av dikningar. Virkesförrådet hade ökat från 54 till 79 m³ per hektar (se tabell 8). Det är främst granen som expanderat. Betesfred har införts. De enda skogsvårdsåtgärder som kommenteras gäller införandet av stamkvistning samt utökad dikningsverksamhet. Båda bör för framtiden ge god avkastning. "Trakthuggning undvikes i möjligaste mån". Frykman sällar sig i likhet med sin företrädare till blädarnas skara. Endast i misslyckade självföryngringar samt i f d hagmarker är granplantering en rimlig åtgärd. Med ett bibehållet belopp av 700 m³ till husbehov bedömdes nu att man kunde sälja 2 100 m³ per år. Tillväxten är dock lika som förut, dvs 3 m³ per år och hektar.

Daniel Frykman träder nu i Trahns ställe och upprättar årligen ett pm. Kronojägare Carlsson ser till att detta utförs. På hemmaplan är skogvaktare Emanuel Johansson arbetsledare. Det första året (1932) blev det fråga om lite sådd (3,5 hektar) och hjälpplantering av ett hektar. A J Carlsson arbetade i Tagels skogar 23 dagar. Den 18 februari stämplar han virke till en nybyggnation i Sandvik. Den 24 maj sår han i plantskolan. Den 5 juli är han ute med länsjägmästare Eric Rydbeck, som möjligen kontrollerar skogsvården på Tagel. Då stämplar han också under fem dagar ut årets husbehovsved. Den 8 september sammanstrålar han med Frykman på Mon för att planera årets försäljningspost. Denna stämplas den 19-22 september. Den 21 oktober var han hos skogvaktare "manuel" för uträkning och införing i kontrollboken av den årsstämpling.

Allt skall införas och kontrolleras. Virket säljs på auktion. Den flitigaste köparen är firma E Hallrup i Moheda.

Troligen ersätter A J Carlsson successivt överjägmästaren, ty nu dyker den förres skrivna order upp i arkivet. Nu riktar han sina pm till inspektör Tenggren. Denne får i sin tur ge order till skogvaktare Johansson, som dock har instruerats av Carlsson. Den 20 juli 1933 beordras denne att genomföra plantgallring i sex bestånd i den ordning "som jag har uppsatt dem". "Ormabrä-

ken" skall slås ned och läggas i högar eftersom de annars förstör plantorna. Det är tydligt att man fortsättningsvis skräder virke i skogen till bjälkar och sparrar eftersom Carlsson instruerar Johansson att lägga ihop "skräspånor" i en meters breda ränder på "försäljningshyggen". Fick dessa ligga kvar, så skulle de hindra skogsfröet att komma ned i jorden.

År 1935 synar kronojägaren ut löv till alla torp. Detta pågår t o m 1938. Om den uråldriga lövtakten då upphör är svårt att säga, men inte helt otroligt. År 1936 verkade det bli hyggligt med grankott, varför Carlsson föreslår markberedning av en del mindre luckor för självsådd. Han "har talat med Manuel om detta". Två år senare blåste 503 träd ned i en storm, vilka finns ordentligt inmätta och redovisade.

En notis av kronojägarens penna väckte min nyfikenhet. Den 28 augusti 1917 utpekas en plats "där hallonplåckaren haft sitt tillhåll". Detta år var det hungerkravaller i flera städer. Har någon industriarbetare tältat på Tagels marker och renrakat dessa på bär?

Kronojägare Carlssons sista räkning skrivs den 12 december 1941. Då har han i drygt 30 år varit i Tagels skogar och med säker hand fört den stämpelyxa, som inköptes från den välkända firman And. Mattson i Mora och levererades den 20 september 1910 för 6,50 kr. (Järn var då dyrt och kostnaden motsvarade tre dagsverken på Tagel). Hans handstil är fortfarande klar och redig om än en begynnande darrning kan skönjas. Han utber sig om 20 kronor per dag för de 12 dagar han varit på Tagel. Han körde bil från hemmet in till stationen i Alvesta, där han klev på tåget. Resan kostade 11.40 kr. Kände han vemod?¹²

Några noteringar i perioden 1941-1959

Som skoglig rådgivare på Tagel åren 1943- 1958 återfinns stiftsjägmästare Seth Grönkvist. Han upprättar ingen ny plan utan man när fram sig med Trahns karta från 1911 och siffror ur Frykmans taxering 1931. Brist på detaljer gör det svårt att följa verksamheten. I ett pm från april

1943 instrueras man att hugga bort vargar av tall och gran i samtliga 15-20-åriga ungbestånd inom Fridungen. Han beordrade påkörning av sten och jätter (morän) på vägar samt att trummor och diken vid behov skall anläggas. Det är mycket rensningshugningar och gallringar i yngre bestånd. På Kvarntorpet skall nedlagda "grusåkrar" köras med harv så att man kan få in självsådd o s v.

Inför andra världskriget var statsmaktens beredskap stor vad avsåg landets försörjning med ved. Erfarenheterna från det första med vedkraveller i Stockholm under 1918 fanns ännu i minnet hos tongivande politiker. Efter långvarig utredning (1928-1938) tillsatte staten efter krigsutbrottet hösten 1939 en Vednämnd med ett Vedkontor i varje län, senare Statens Bränslekommission. En omfattande byråkrati kring bränsleförsörjningen byggs upp. På Tagel blir detta synbart i skogsbokföringen fr o m 1943. Detta år ökade avverkningen med 60% till 3 900 m³. Femårsperioden 1943-1947 var årsavverkningarna 63% högre jämfört med medeltalet för åren 1937-1941. Andelen ved i leveranserna steg från cirka 40 till 60%.

En skogligt sett intressant detalj: Under krigsårens avspärkning höggs mycket ek, varvid barken gick till garvning av läder. Den 9 februari mätte Karl Nilsson in 28 lösmeter garvek, vilket vägde 19 150 kg och från Rydaholm gick med vagn nr 35/30. Priset uppgick till 459,60 kr och köpare var den tidigare nämnde Ernst Hallrup i Moheda. Liknande affärer gjordes under många år.

Det är inte enkelt att orientera sig bland Bränslekommissionens alla cirkulär. För att stimulera till ökad vedhuggning utbetalade man premier för huggning och körning. På Tagel avverkad 3 658 m³t kastved mellan den 1 juli 1944 och den 31 december 1945, vilket borde ha givit lika många kronor i bidrag, om jag nu förstått cirkulär 336 korrekt. På licens hade man då sålt ved till Stora Hotellet i Alvesta samt till fem privatpersoner i Rydaholm. Inom socknen hade leverans skett till skolan och sex hushåll. På Tagel fick dubbelt så många hushåll ved. Slutligen förekom enligt mätsedlarna re-

lativt stora poster ved till ett antal (sannolika) vedhandlare. Byråkratin var det inget fel på. Alla papper upprättades i tre exemplar varav skogsägaren behöll ett. Ytterligare ett gick till socknens kristidsstyrelsen och så det sista (eller första) till Bränslekommissionen. Denna fortsatte att premiera vedleveranser (huggning och körning) t o m 1947.

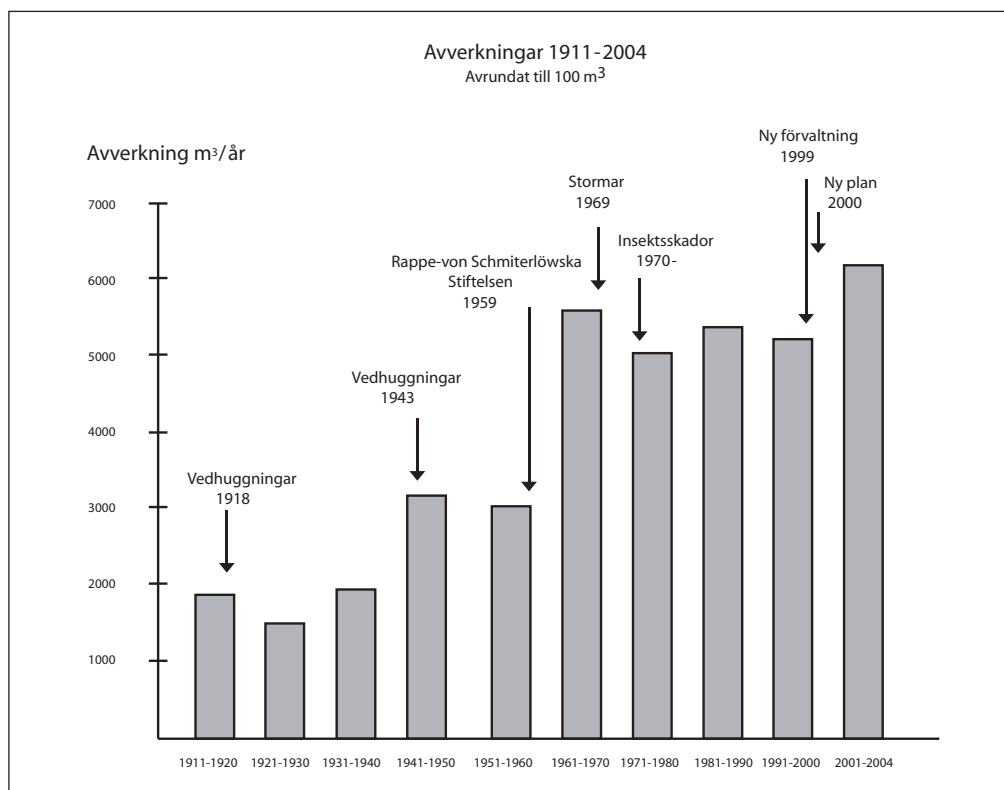
Vägar

Forna tiders bråk om vägar och broar (brofogdar) dyker upp en sista gång på Tagel under 1920-talet. Nu kräver den framväxande bilismen att alla grindar tas bort. Länsstyrelsen uppmanade den 11 februari 1920 fröken A. von Schmiterlöv att senast den 1 juli detta år ta bort grind "å allmän väg vid smedjan å inägor till Tagel". Om ordern inte åtlyddes, hotade länsstyrelsen att ta bort grinden på hennes bekostnad genom vederbörande landsfiskal. Tydligt hade man från Tagels sida protesterat mot att tvingas ta bort en grind vid Lilla Gäddevik. Myndigheten hade synat denna och funnit att den inte var "för inägor fredande oundgängligen nödig". Den hade heller inte ingått i någon hägnadsdelning före en Kungl. Kungörelse av den 11 oktober 1864, varför den skulle bort innan 1922 års utgång.

År 1944 startade planeringsarbetet för sex stycken skogsbilvägar på Tagels gård. Året efter godkände länsarbetsnämnden planerna på vissa villkor. Endast sådana arbetstagare, som länsarbetsnämnden bedömt inte borde sysselsättas i annat arbete, fick utnyttjas. Arbetet var kostnadsberäknat till 3 kr per löpmeter. En arbetstagare beräknades då kunna färdigställa knappt tre meter bilväg om dagen.¹³

Harry Erikssons plan år 1961

I samband med bildandet av Rappe-von Schmiterlöwska Stiftelsen 1959 stod det klart, att godset behövde rustas upp. En av de första åtgärderna blev att upprätta en skogsbruksplan. Arbetet genomfördes på ett ytterst kompetent vis av sedermera professorn Harry Eriksson. Vir-

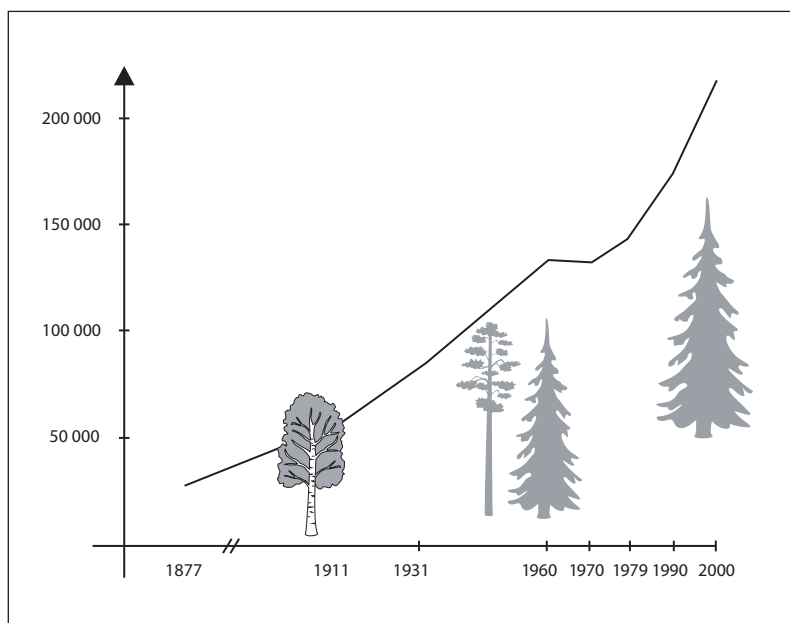

Figur 24. Den årliga avverkningen i Tagels skogar 1911-2004. Tioårsmedeltal.

kesförrådet hade ökat markant från 79 till 125 m³ per hektar. Åldersfördelningen var dock skev med hög andel gammal skog. Ungskogarna var mestadels mer än väl slutna och krävde omfattande röjnings- och gallringsåtgärder. Självförnyringarna under perioden 1931-1959 hade givet dåligt resultat och lämnat efter sig luckiga plantskogar. En övergång till hyggesupptagning och plantering var nödvändig. Där så gick, kunde man ställa fröträd, men då efter maskinell markberedning. Genomgående krävdes starkare gallringar. Vid flertalet torp fanns vidlyftiga hagmarker, där man efter betesfredning borde avveckla de glesa bestånden samt plantera. Man borde fortsätta att föryngra bokskogen och gallra i albestånden inom Boket. Det vackra äldre skogsbeståndet vid Kullarna borde sparas och eventuellt fridlysas som naturminne. Harry Eriksson värnade också om ekhagarna NV om

huvudbyggnaden, vilka borde vidmakthållas genom bete.

Planen följdes i allt väsentligt. Avverkningsförslaget låg på den dubbla nivån mot 1931 och tillväxten hade ökat från 3,0 till 5,5 m³ per år och hektar. Det efterföljande decenniet blev revolutionerande för skogsbruket, vilket delvis har anytts ovan. In på Tagel kom utbildade skogvaktare och skogsarbetare. Hästen traskade bort och ersattes av traktorer/skogsmaskiner. Skogsvården blev enhetlig. Det i efterhand mest minnesvärda var de båda stormarna 1969, vilka trasslade till ritningarna. De bekymmer man såväl efter dessa som till följd av maskinbarkning av massaved vid skogsbilvägar fick i form av insektsskador, finns inte nämnda i årsrapporterna från Tagel. Märgborrar härjade i tall- och barkborrar i granbestånd. Oron var stor i större delen av skogsbruket.¹⁴

Figur 25. Virkesförrådet på Tagels-skogsmark 1877-2000 enligt skogsbruksplanerna.

Skogsbruksplaner 1970-2000

När ny skogsbruksplan upprättas år 1970 nämns att såväl mörghorror som granbarkborrar förorsakat stora skador med långsiktiga tillväxtminskningar som följd. Avverkningsförslaget reduceras därför något. Några nyheter har kommit in som storbestånd, bedömning av drivningsförhållanden och kemisk lövbekämpning. Allt detta är tidsypiskt. Storblockigheten inom Tagel försvårar drivningen, vilken bedöms vara sämre än normalt. Fortgående rationalisering kräver större behandlingsenheter. Visserligen var år 1970 olägenheterna med kemisk bekämpning "välkända", men metoden "särklassigt billig", varför man får tänka sig att den borde användas. Dikessprängningar hade företagits. Men då dikena rasat igen borde de maskinrensas. I övrigt poängteras ett stort behov av dikning och dikesrensningar.

Fram till att en ny plan ser dagens ljus år 1979 sker inte så mycket. Landskapsvård har debuterat då en del lövområden förs till övrig mark och räknas bort från den produktiva skogsmarken. Gallringarna ökar obetydligt liksom avverkningsförslagen. Dikningar är fortfarande på tapeten.

Boniteten har stigit från 5,5 till 6,1 m³, men ökningen är skenbar då man bytt system för denna uppskattning.

Planförfattarna blir med tiden alltmera tystlåtna. De låter datorerna producera en massa tabeller. När nästa plan färdigställs år 1990 har förråden byggts upp med 14% från 134 till 153 m³. Detta har medfört en bonitetsstegring, så att man nu kan räkna med en årlig avkastning av 6,7 m³ per hektar. Men avverkningsförslagen ligger kvar på relativt oförändrad nivå. År 2000 hade förrådet stigit till hela 190 m³ per hektar. På tio år är ökningen hela 25%. Innan stormen 2005 bör man ha noterat det största virkesförrådet under historisk tid på Tagel. Det kan då ha varit drygt 200 m³ per hektar. Det överträffade då länets genomsnitt med 15%.¹⁵

Några sammanfattande synpunkter på skogstillståndet 1877-2000

Ur bokföring respektive årsredovisningar har underlaget till uttaget ur skogen tagits, se figur 24. Jag har för perioden 1911-2004 beräknat

Tabell 8. Sammandrag av uppgifter i alla skogsbruksplaner på Tagel i perioden 1877-2009.

År	Produktiv skogsmark inkl hagmark hektar	Impediment hektar	Inägor hektar	Total areal exkl sjöar hektar	Virkesförråd totalt m ³	per/ha	Trädslagsfördelning Tall Gran Löv			Tillväxt m ³ /ha, år	Avverkningsförslag m ³ /år	Ungskog ¹⁾ <20 år %	Gammalskog >80 år %
1877	351	67			27 000	77	-	-	-	1.9	290 ²⁾	14	17
1911	1 054 ⁴⁾	150	-	-	56 763	54	33	23	44	3.0	1 700	11	9
1931	1 069 ⁴⁾	109	-	-	84 810	79	46	28	26	3.0	2 800	16	15
1960	1 075	100	204	1 396	134 408	125	42	44	14	5.5	5 700	14	17
1970	1 058	142	168	1 400	132 986	126	36	46	18	5.5	5 400	24	19
1979	1 070	124	148	1 401	143 165	134	35	46	19	6.1	5 200	25	15
1990	1 149	95	114	1 392	175 197	153	35	51	14	6.7	5 400	21	17
2000	1 154	92	87	1 408 ³⁾	219 364	190	38	45	17	5.8	5 200	27	39
2009	1 213	43	87	1 367	170 112	140	38	40	21	5.1	5 400	31	21
Ädellövskog (bok + ek)													
	%	m ³											
1931	4	3 400											
1990	3	5 200											
2000	5	10 500											
2009	9	14 100											

¹⁾ Innefattar kalmare.

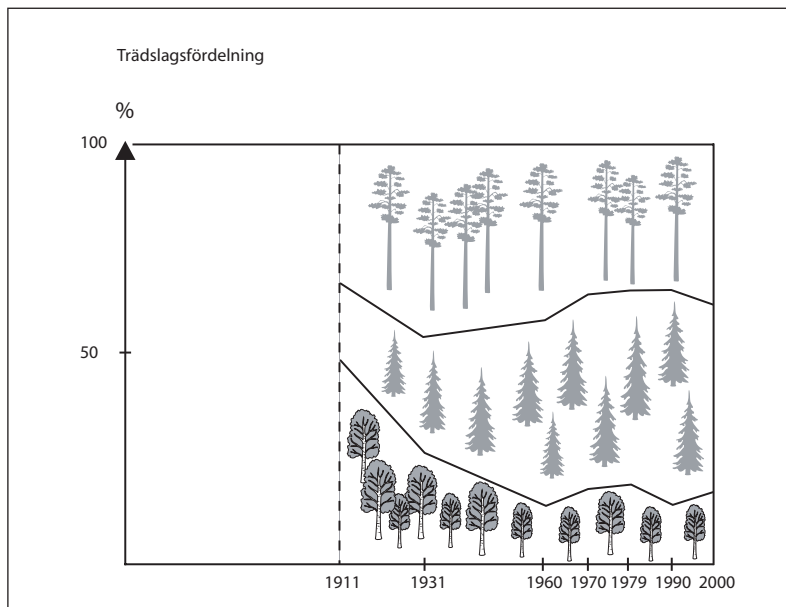
²⁾ Husbehovsved ingår ej.

³⁾ 75 hektar övrig mark ingår i totalsiffran.

⁴⁾ Hagmarksareal 1911:590 ha, 1931: 370 ha.

tioårsmedeltal. Dock saknas siffror för 1959. Jag har också avbrutit sammanställning före januaristormen 2005. Man ser klart hur skogens avkastning ökat över tiden. Planmässigheten

under åren 1911-1940 då man medvetet sparat skog ger till resultat, att när samhället under andra världskrigets dagar krävde mera ved, så kunde sådan huggas i skogen. Efter detta satt man still i

Figur 26. Den relativa trädslagsfördelningen i Tagels skogar 1911-2000 enligt skogsbruksplanerna.

båten under 1950-talet, vilket medförde att när Stiftelsen bildades, kunde avverkningarna åter ökas. Stormfallen 1969 med påföljande insekts-skador höll igen aktiviteten något. Det är möjligt att planerna 1979 och 1990 något underskattar skogens tillväxt, vilket leder till modesta uttag. I början på det nya millenniet ökade i varje fall avverkningarna. Här finns ett påtagligt samband med att nya krafter kommer in i skogen. På 90 år ökade avverkningarna 3,5 gånger.

De vackra resultaten beror på flera faktorer. Bördiga hagmarker har planterats, gran har ersatt björk och nederbörden har blivit mera näringsrik. Men bakom ligger också en mycket målmedveten och intensiv skogsvård. Det hade varit intressant att kunna beräkna vad denna mera konkret inneburit. Men goda jämförelseobjekt, inom vilka skogsvården varit dålig, saknas. En överslagsberäkning via den officiella statistiken pekar på att virkesförråden på Tagel i perioden 1930-2000 legat på en högre nivå än genomsnittet för Kronobergs län. Detta trots att produktionsförmågan i Tagels skogar ser ut att vara 10-15% lägre. Vid den första riksskogstaxeringen (1928) var snittet i länets skogar 53 m³. Siffran kan jämföras med Tagels 79 m³. I slutet av 1980-talet var den i länet 101 m³ i länet och 153 m³ på Tagel allt räknat per hektar produktiv skogsmark. En skattning ger vid handen att man på Tagel haft ett virkesförråd som med 50-60% överstigit länsgenomsnittet under större delen av 1900-talet. I skogen har tack vare höga investeringar ett stort kapital kunnat byggas upp. Det hade varit möjligt att avverka betydligt mera. Huruvida skogsvårdsåtgärderna som sådana varit ekonomiskt lönsamma är en helt annan diskussion.¹⁶

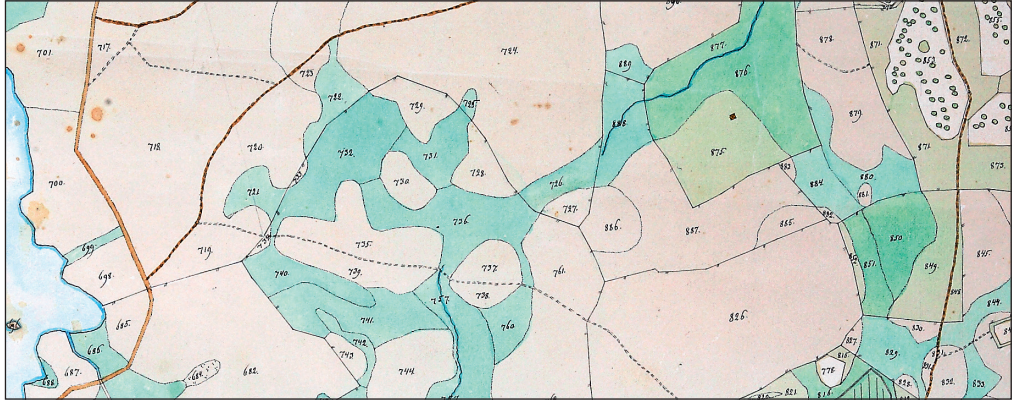
Under hela den granskade tiden har jordbruket gått med bokföringsmässig förlust. Skogen har fått stå för dessa samt ge det överskott man

av olika skäl behövt. Den har varit ryggraden i Tagels ekonomi. Mentalt och medialt har den dock fått stå tillbaka för andra aktiviteter.

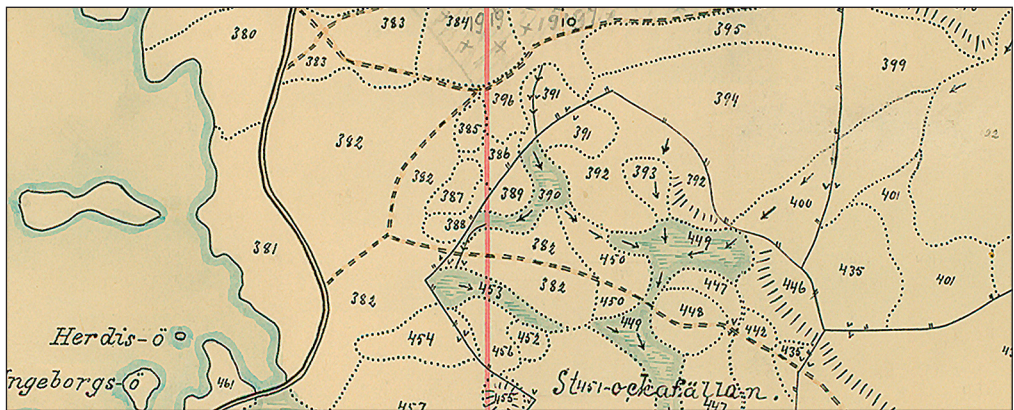
I tabell 8 återfinns en del uppgifter från skogsbruksplanerna 1877-2009. Det bör först tilläggas att en sådan sällan är ett under av noggrannhet. Det beror mycket på förrättningsmannen och mätmetoder. När man skiftar dessa blir jämförelsematerialet svajigt. Men det hindrar inte att några observationer kan göras från detta tämligen unika material. Virkesförråden har tiodubblats på 125 år och den bedömda tillväxten per arealenhet har ökat 3 gånger. Den produktiva skogsmarksarealen har stigit svagt sedan 1911 beroende på att såväl impediment som inägor minskat något. I det förra fallet beror det på att en del torvmarker blivit skogbeklädda. På trädslagssidan har tallen relativt gått tillbaka något, men inte så mycket som man kunde vänta, när man blickar in i Tagels skogar. Det beror på att granen många gånger skymmer sikten. Minskat har däremot lövskogen rejält. Det gäller främst björken som sannolikt störtök under 1940-talets vedhuggningar samt som en följd av hagmarkernas igenplantering med gran. Men från 1960 är förrådet i absoluta tal stigande. Vid millennieskiftet fanns 50% mera löv jämfört med förhållandena 40 år tidigare. Relativt såsom det framgår av figur 25 är situationen konstant. Ungskogen har under Stiftelsens tid, efter omfattande avverknings på 1960-talet intagit en fjärdedel av arealen. Motsvarande siffra för den äldre skogen över 80 år är 15-20%. (Det framkommer en del egendomligheter, när man jämför de olika planförfattarnas uppfattningar om skogen på Tagel. Jag förbigår dock detta.)

I figur 27 illustreras karteringstekniken från år 1877 och framåt. Jag har valt att visa området kring Stockafällorna väster om torpet Röslida.

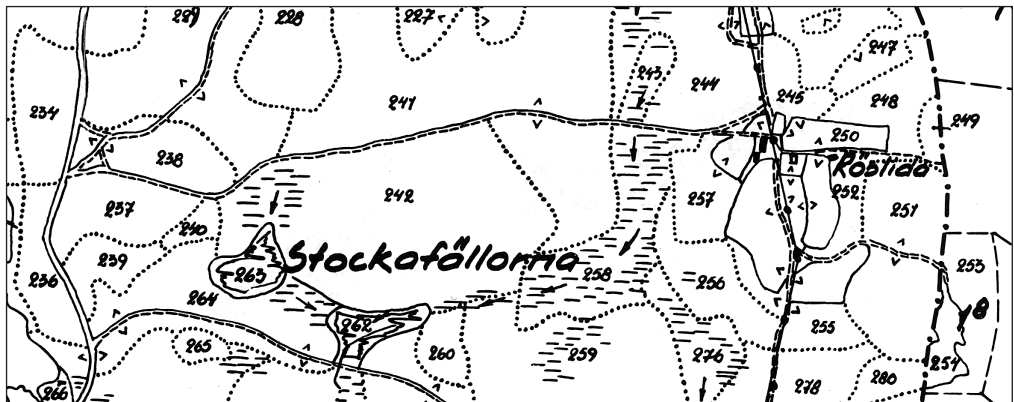
1877

1911

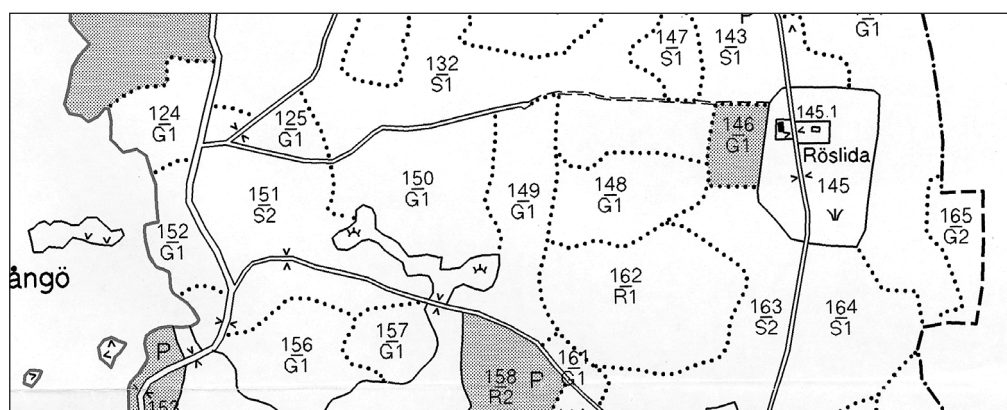
1960

1978

1990

Figur 27. De fem kartbilderna över samma skogsparti på Tagel illustrerar ritningsteknikens utveckling. Vid de tre senaste tillfällena hade planläggarna tillgång till flygbilder.

Jordbruk och landskap 1877-2009

Några aspekter på jordbruket

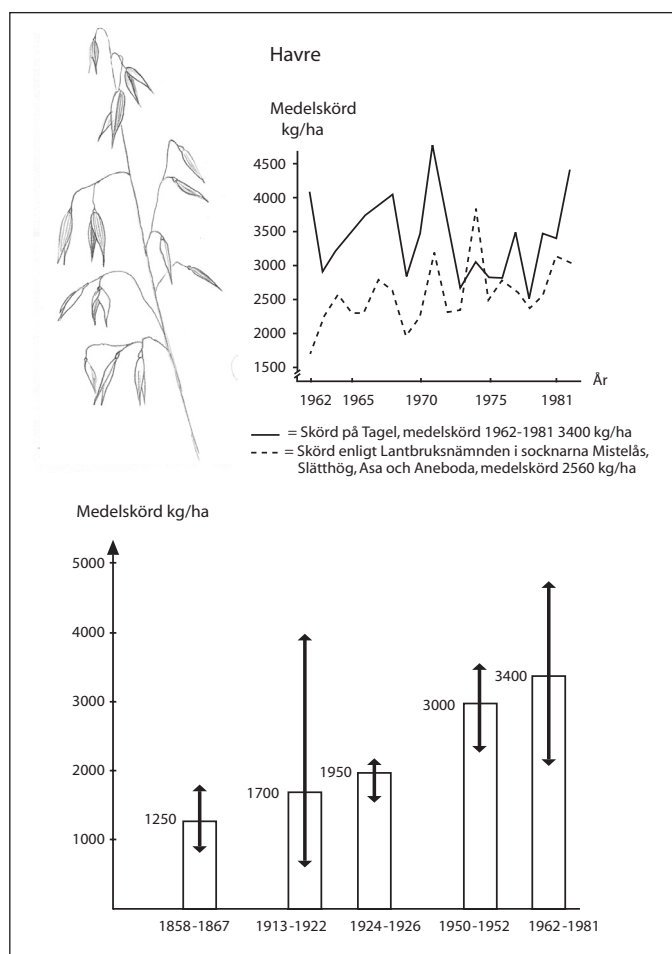
Det finns få möjligheter att illustrera åkerns avkastning över tiden. Svårigheterna ligger i att skörden ges i olika mått, att man odlat på olika substrat samt att gödslingsregimerna kan ha varit olika. Dessutom har det successiva införandet av nya sorter förhoppningsvis lett till ökad hårdighet och avkastning, vilket försvårar en diskussion kring åkerns bördighet.

I figur 28 redovisas ett antal uppgifter om avkastning av havre på Tagels åkrar. Nackdelen är att materialet i perioden 1860-1930 innefattar en del torvjordar, vilka regelmässigt brukar uppvisa lägre skördar. Det är troligt att Wilhelm Rappes havreskördar 1858-1867 legat på nivån 1200 kg per hektar. Då har jag utgått från att han sådde 1,5 tunna på tunnlandet samt att spannmålsvikten var 55 kg per hektoliter. Korn-talet uppgick till sex. Medelsköörden i Mistelås socken år 1880 var 1 250 kg havre per hektar. Snittet i riket låg denna tid på cirka 1 300 kg per hektar. Professor Lichtenfelts beräkningar för Tagel åren 1913-1922 gav ett snitt om 1 668 kg. Motsvarande värde för Kronobergs län uppgick åren 1913-1915 till 1 340 kg per hektar. Under Knut Tenggrens tre första år som inspektor, 1924-1926, uppgick havresköörden till 1 928 kg per hektar. Avkastningen höjdes till 3 024 kg de tre åren 1950-1952. Men mycket av denna ökning är skenbar, då havreodlingen gått ned i omfattning från 13 till 4 hektar, varvid man lämnat de sämst avkastande torvjordarna. De senare gav 35% lägre utbyte i 1950-talets början jämfört med fastmarkerna. Minst hälften av skördeökningen från 1925-1950 beror på statistiska omlagringseffekter. Men sakta men

säkert går det att följa en skördeökning under hela den studerade perioden beroende på bättre redskap och mera anpassad gödsling. Dessutom kommer växtförädlingen med i bilden. Under 1970-talet stiger skörden ytterligare något som genomsnitt. Men variationen mellan olika år är stor, vilket till en del berodde på omfattande angrepp av fritfluga. I de fall skörden på Tagel går att jämföra med den i länet, har den genomgående varit högre. I sortförsök med havre på Tagel 1949-1967 gav Sol II dock en snittskörd av 4 185 kg per hektar, vilket avsevärt överträffade vad Tenggren och hans folk åstadkom. Man kan fråga sig vad anledningen till detta var. Sammanfattningsvis har tillförsel av hjälpen energi i konstgödning tredubblat arealavkastningen över tiden. Långsiktigt, i detta fall över ett drygt sekel har skörden ökat med en procent om året.¹⁷

Även på kreaturssidan går det över tiden att göra en del observationer. Men bokföringen är snårig och inte helt genomskinlig. Som medeltal under 1870-talet på en besättning av 20 mjölkkor redovisades omräknat från kannor cirka 1 100 kg per ko och år. Snittet i perioden 1907-1926 låg på 2 400 kg/ko. Det steg under Tenggrens förvaltning till 3 200 kg per ko och år under 1930-talets första hälft för att åren 1950-1952 nå rekordnivån 3 800 kg per ko och år. Långsiktigt är ökningen 1,7% om året. Utvecklingen var helt parallell med den genomsnittliga för svenskt lantbruk.¹⁸

Ett viktigt steg i utvecklingen var stenröjning av åkrarna så att moderna och mera djupgående plogar kunde sättas in. Detta krävde i sin tur att oxar ersattes av hästar och senare av traktorer. Dikning och uppodling av mossar var ett annat mycket viktigt steg ur försörjningssynvinkel

Figur 28. Havreskördarna på Tagel 1858-1981. Pilarna representerar spridningen mellan olika år.

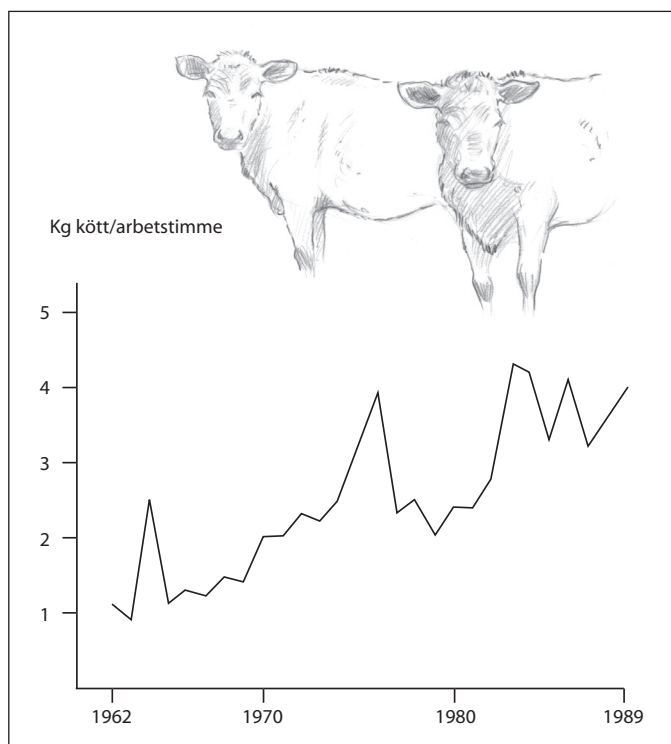
under gott och väl ett sekel (1850-1950). Men när billig hjälpenergi i form av olja och gödselmedel blev tillgänglig under 1950-talet samtidigt som gränserna öppnades gick luften ur denna verksamhet. Konstgödningen var i bruk från 1870-talet och framåt. Det går för den som är specialintresserad att få ut en del av detta genom flitigt arkivarbete. Till denna sektor skall även föras kemisk bekämpning av ogräs och skadeinsekter, vilket började introduceras under slutet av 1940-talet efter att tidigare ha varit i bruk inom trädgårdsodlingen. Utöver maskiner och tillförd energi har vardagsrationaliseringar av arbetsmetoder betytt en del liksom hur ledningen organiserat arbetet. Successivt har man lyft bort

rättare och inspektor till förmån för yrkesutbildade maskinförare som arbetar självständigt. Av räkenskaperna framgår att man vid flera tillfällen ändrat ekonomibyggnaderna. Vad betydde det, när man byggde en vattenledning från Rossbäck till ladugården? Det finns många uppgifter att fundera över om man vill ge en fullständig bild av jordbrukets utveckling.

När Stiftelsen fr o m 1962 lade om driften mot köttdjur, så går det att via boksluten fram till dess man i början av 1990-talet arrenderar ut jordbruket, att beräkna arbetseffektiviteten. Nästan all produktion på åker förädlades via köttdjur och får, varför det enkelt går att beräkna den årliga rationaliseringstakten genom att slå

August Quennerstedts vy över Södra Torp trettondagsafton 1875 (överst) och samma plats idag betraktad genom AnnaKarin Wennerbergs ögon.

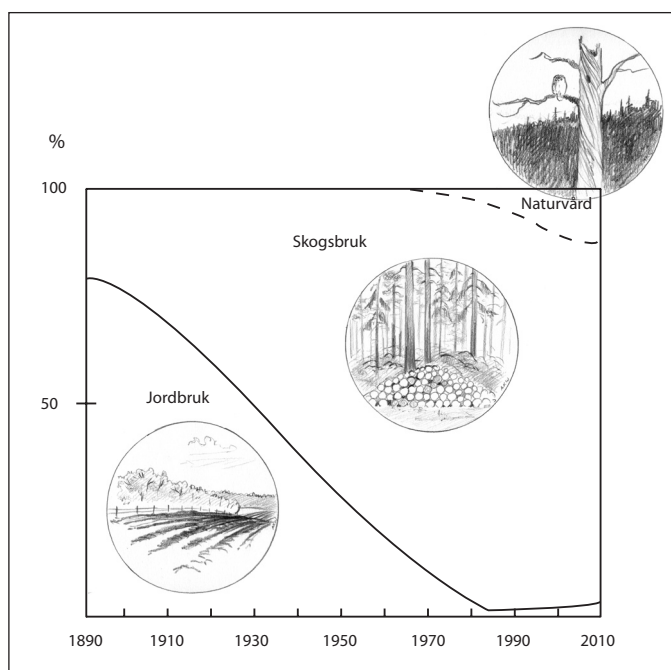

Figur 29. Arbetsproduktiviteten i husdjursskötseln på Tagel 1962-1989. Kg kött (slaktvikt) per insatt arbetstimme.

ut köttleveranserna på arbetade timmar. Under hela trettioårsperioden har arbetseffektiviteten varit stigande (se figur 29), bortsett från ett antal olyckliga år i slutet av 1970-talet, då man förlitade sig på stor fårhållning. Under hela 1960-talet producerade man i snitt 1,4 kg kött per arbetad timma. Genomsnittsnivån under 1980-talet blev 3,4 kg. Mellan 1962 och 1989 var rationaliseringen i detta perspektiv cirka 4% per år. Men detta hjälpte inte, då förlusterna steg dramatiskt. Räknat i 1989 års penningvärde hade jordbruket på Tagel under Knut Tenggrens sista decennium i snitt gått med ett underskott av 41 000 kronor per år. Ett medeltal för de 20 åren under Wilhelm Ros' ledning uttryckt i samma penningvärde gav en förlust av 237 000 kronor per år. De enda år lantbruket gick ihop, var då man slaktade ut stora delar av djurbesättningen, d v s realiserade delar av djurkapitalet. Under 1980-talet lyckades man delvis sänka förlusterna som i samma prisnivå hamnade på 137 000 kronor per år.¹⁹

En jämförelse av utbytet från skogs- och jordbruk

Ovan har vid ett par tillfällen visats hur skogen sedan i varje fall den första rotpostförsäljningen år 1898 stått för det ekonomiska överskottet på Tagel. Jordbruket eller med bokslutens rubrik, lanthushållningen, har med få undantag i perioden 1900-1989 lämnat några siffermässiga överskott. Nu kan det knappast ha varit speciellt allvarligt att bära detta driftsmässiga underskott, då ett stort antal personer (100-125 st) långliga tider fick sin välfärd från detta, dock i de flesta fall på en låg materiell nivå. Man hade mat, husrum och arbete. På lång sikt blev dock den årliga rationaliseringseffekten om 1-1,5% allt för låg jämfört med utvecklingen i samhället. Där steg reallöner, vilket med viss eftersläpning även kom de i jordbruket anställda till godo. Man fick på Tagel som annorstädes i skogsbygden, när självhushållet successivt upphörde, nöja sig med marknadsmässiga priser på mjölk och brödsäd.

Figur 30. Den relativa betydelsen av jord- och skogsbruk samt naturvård i förvaltningen av Tagel 1890-2010. Min subjektiva tolkning.

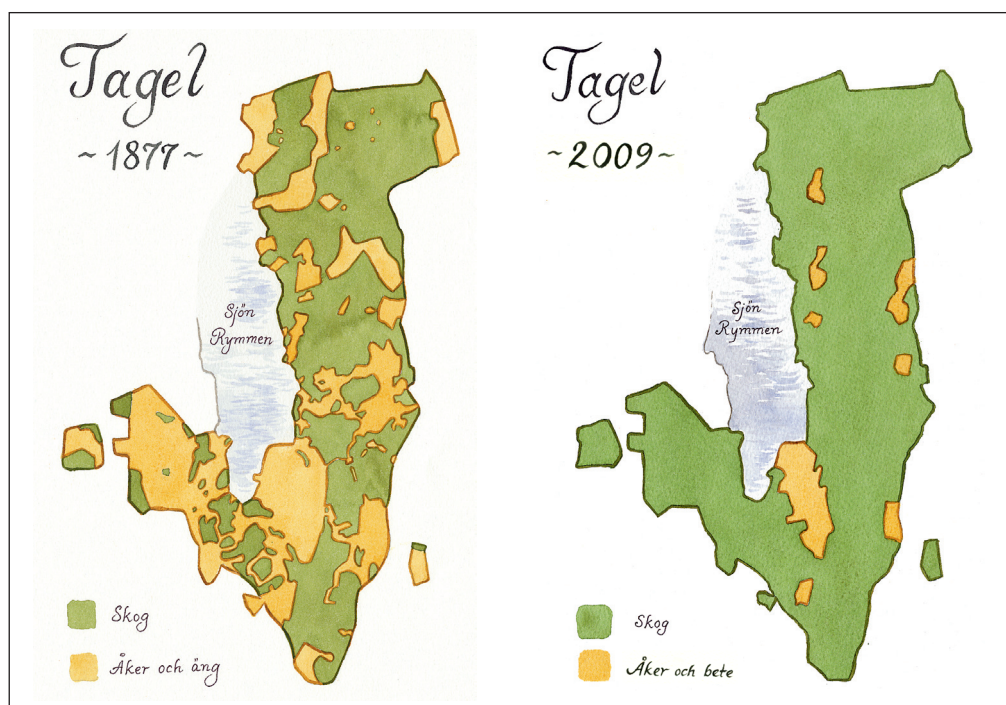
Dessa var till följd av stora produktionsvinster inom slättjordbruket låga i förhållande till vad man bort ha fått på Tagel, om jordbruket skulle ha burit sig. Sammantaget fick man över tiden släppa till alltmera skog för att verksamheten skulle gå runt. Kring år 1900 behövde man kompensera lantushållningen med inkomsten från ett par hektar skog för att ett nollresultat skulle uppstå. Under 1950-talet krävdes 125 hektar och när Stiftelsen slutade med sitt jordbruk år 1989 hade bidragsarealen stigit till 200 hektar.

Skogsnäringen har i södra Sverige stått stark hela perioden 1900-2010 beroende på successivt förbättrad infrastruktur i vägar och fordon, hamnar och fartyg. På industrisidan har sågverken hela tiden utgjort ryggraden. Under första hälften av 1900-talet stod dock bilade sparrar och bjälkar för en hyfsade andel av intäkterna. När vedmarknaden på 1950-talet snabbt försvann ersattes den av massaindustrin. Men i dessa fall har nettointäkten till skogsägaren varit förhållandevis låg.

I figur 30 har jag schematiskt försökt åskådliggöra det hela. Innan skogsbruket kom in på are-

nan var jordbruket allenarådande. Allt intresse fokuserades på detta. Att skogen med sin ved, sitt gärdslä och sina plankor var en nödvändig del av vardagen, tänkte man inte så mycket på. Successivt har skogsnäringen fått en allt mer framträdande roll. Ekonomiskt bar den upp hela egendomen. Men den gav lite sysselsättning. När jordbruket var som mest arbetsintensivt, före traktorns entré, så krävdes cirka 8 personer på heltid för att klara detta. Om motsvarande areal varit skogsbeklädd hade avverkning och körning av årstillväxten lett till ett behov av drygt en man. En övergång från jord- till skogsbruk medför en stor minskning av sysselsättningen i glesbygd och därmed raseras underlaget för service i form av skolor, sjukvård och affärer.

Den relativa betydelsen av jordbruket på Tagel har efter år 2 000 ökat, vilket väsentligen har sin förklaring i EUs jordbruksstöd. Detta har i sin tur lett fram till en enorm produktivitetsökning. Stiftelsen har i stort kunnat radera ut en förlust och har nu ett blygsamt täckningsbidrag. Det senare kan skattas till en eller annan procent av skogsbrukets netto.

Figur 31. Den sammanlagda arealen åker och äng på Tagel åren 1877 respektive 2009.

Det kan avslutningsvis nämnas att naturvården blivit en icke oväsentlig del av vardagen på Tagel. Visserligen föll Stiftelsens ursprungliga, små initiativ i glömska. Men certifiering har medfört ett visst hänsynstagande vid skogsdriften. Samhällets olika inventeringar har gjort att man hittat nyckelbiotoper på Tagel, vilka skyddas. Dessutom kommer Boket inom snar framtid att övergå till reservat. Uppskattningsvis betyder detta att någon tiondel av "värdet" av egendomen har reserverats till naturvårdens fromma.

Landskapets förändringar 1877-2009

I figur 31 visas en schematisk bild av förändringarna på Tagel från år 1877 fram till dagsläget. Jordbrukets reträtt kan knappast bli tydligare. För 130 år sedan var varje grässtrå av värde. Alla marker som gick att skörda foder ifrån hade tagits i anspråk. Mellanliggande "vita" fläckar var utom i fallet Mon betade hagar. De lär av

senare avverkningar att döma ha dominerats av ett glest stående bestånd av björk. Men runt herrgården fanns också en del ek. Gemensamt för alla hagar var invandring av gran, som dock genom huggningar hölls efter. År 1877 upptog åker och äng nästan 40% av arealen. Idag är motsvarande relationstal 7% öppen mark, d v s åker plus kulturbeten. Även inom dessa kategorier har det skett förändringar inte minst till följd av konstgödningens införande. Vegetationssammansättningen är mindre varierad än vad den har varit. Numera är man inte så noga med beståndskanter och invandring av småträd och buskar. Det inte djuren lyckas hålla undan får etablera sig. Detta innebär en smärre, positiv motvikt. Vackra, tilltalande partier finns dock kvar i Näshagen samt vid Röslida och Erngiss-labygget. Här är det sannolikt att någon från 1800-talet skulle ha känt igen sig, om vederbörande fått komma tillbaka. Men utöver själva gårdsmiljön, så är det få platser i dagens landskap på Tagel, där detta är möjligt.

Skogen har, som jag pekat på, utseendemässigt blivit grandominerad, tät och svårframkomlig. Under något decennium till är den dock något öppen till följd av januaristormen 2005. Men tillgängligheten har försämrats. Sönderkörningar under senare år gör ingen människa glad. De stigar som rådjur, grävlingar och vildsvin trampar upp är ingen ersättning för det stignät som fanns en bit in på 1950-talet. Det finns ett antal tallar, några ekar samt en handfull bokar, vilka har överlevt från Wilhelm Rappes dagar. Men de är få. Stomvägnätet finns kvar, men vägarna har rätats, breddats och belagts. Dåtidsens besökare imponerades av den ståtliga granhäck som försvann 1972. Men de skulle nog känna igen sig i allén efter passagen av Svarta led. Tagels vackraste väg, den s k Strandavägen längs med Rymmen, har dock kvar alla sina kvaliteter, trots nutida stormar.

Stenmurarna finns där, men är något dolda av mossa och vegetation. De har fått patina. Nio mil gärdesgårdar gav landskapet en specifik, agrar karaktär. De delvis nedslitna taggtrådhägnen om tillsammans någon mil, kan aldrig erbjuda något liknande. Nytt är färistar, ett bekvämt tillskott för den bilburne. Lika nya är radiomaster och transformatorskåp, vilket inte har lett till bättre täckning av mobiltelefoner, när man befinner sig i corps-de-logi. Ett antal telefon- och elledningar har grävts ned och stolparna försvunnit. Det återstår att se om elavbrotten blir färre.

Efter avstyckning och försäljning av perifert liggande torp återstår i dag drygt 20 byggnader under tak. Motsvarande antal år 1877 var 78 stycken. Borta är givetvis nästan alla aktiviteter kring dessa. Den som idag promenerar genom Tagels landskap möter sällan någon. Träffar man ett par personer är dessa med stor sannolikhet danskar eller holländare. Miljön kring torpen är mycket utslätad mot vad den en gång var. De enda fruktträd som gläder ögat är en del fågelbärsträd, som såväl vid blomning som bärmognad har kvaliteter. Ännu råmar någon stut, men mycket av de ljud, som en gång förknippades med sliter i glesbygd är borta. Passagerarplanen till Köpenhamn bryter någon gång tystnaden

och under perioder kan en avverkningsmaskin vara igång. Skogens sus var i varje fall före stormen lite annorlunda. Tätheten medgav en hel del gnissel, när vinden tog i. Fågelkören är under vår och försommar annorlunda sammansatt. Jag uppfattar tonläget som lägre, vilket dock kan ha med tilltagande hörselproblem att göra.

Torvmossarna har ändrat karaktär till följd av en massiv tallinvandring betingad främst av luftburen näring. Utebliven dikesrensning har på mindre arealer medfört motsatt effekt. Kärren står ibland under vatten vilket leder till döda björkar och granar. De får stå till gagn för naturen. Jag inbillar mig att de som slet i täckdiken och avloppsgravar inom Västra Mark skulle ha gråtit blod om de fått se hur där idag ser ut.

Människorna då? Under 1870-talet bodde och verkade cirka 140 personer på Tagel. Nu finns inklusive pensionärer 7 personer, vilka på något vis har eller har haft anknytning till driften på Tagel. Till dessa kan läggas ett drygt 20-tal sommargäster. De sociala aktiviteterna är få.

Tomrummet fylls ut av andra organismer. Inledningsvis påtalades hur stammarna av älg och rådjur exploderade under 1980-talet för att sedan minska. Men efter stormarna är de på marsch igen. Även kronhjort och dovhjort ökar i skogslandskapet. Mest intressant är dock vildsvinens debut. Bakom dessa kommer rovdjuren. På fågelsidan är det med förvåning jag under senare år noterat ankomsten av i tur och ordning kanadagäss, tranor, skarvar och sångsvanor. I sjön har gösen ökat markant på bekostnad av braxen.

Naturkatastrofer, skador och förtretligheter

Om man blickar tillbaka och ser på vad som för när är känt om förhållandena på Tagel går det att urskilja två så kända tusenårshändelser, nämligen klimatkatastroferna på 530-talet respektive 1350-talet. I båda fallen slogs stora delar av samhället ut. Missväxter under 1680-talet samt 1868 kan få exemplifiera företeelser som inträffar någon gång per sekel. Dit hör också julstormen 1902 och januaristormen 2005. I de senare båda

Gården Spånghult i "sin krafts dagar" omkring år 1925. I juli månad 2009 dominerades synfältet av kers, nässlor och hundäxing.

fallen byggdes insektspopulationerna upp med omfattande skador på skogen som följd. Under 1900-talet inträffade i snitt någon storm per decennium. De flesta ställde momentant till

lite trassel. Svåra vårfroster är relativt enkla att dokumentera via den officiella statistiken liksom besvärande högsommartorka och dess motsats höga flöden och översvämningar.

Trots senare års stormar kommer även framtidens skogar på Tagel att domineras av gran. Annakarin Wennerberg.

Stormhyggen väster och norr om Röslida i april 2005. Inägan uppe till vänster i bild är Erngisslabygget, medan torpet Rösilda ses i ljusningen till höger.

När man står mitt uppe i förödelsen efter frost, torka, storm och insektsangrepp känns det vanligen hotfullt och alarmerande. Efter ett par år, som längst något decennium, visar det sig att naturen läkt ut det mesta. Utöver den soliga sommaren 1955, då Rymmen (och andra insjöar) verkligen var badbara, har vi svårt att komma ihåg och tidfästa, det vi en gång upplevde som avvikande eller annorlunda. Trots alla våra planer inom jord- och skogsbruk är det ytterst andra krafter som styr dessa. Vår strävan att få ut så mycket nyttigheter som möjligt ur Tagels marker gäckas ideligen av naturen. Vi får snällt anpassa oss, dvs i detta fall acceptera att vi aldrig kommer att nå något idealtillstånd.

Det som varit mycket intressant att se i backspegeln är att svåra situationer som missväxten 1868 inte på något enkelt vis avslöjas i bokföringen på Tagel. Inte heller går detta att belägga i korrespondens eller annat. Sannolikt har man redan då genom konsekvent överlagring av brödsäd bemästrat situationen. Men konsekvenserna i form av tiggande skaror m m borde ha varit synliga. Varför finns inte denna händelse med i folkminnet på Tagel?

Stormen den 8 januari 2005 (i Norge döpt till Gudrun) vände momentant upp och ned på mycket. Visserligen var stormarna den 22 september 1969 och 25 december 1902 av samma magnitud. Men den förra hade sin tyngdpunkt längre norr ut och när den senare blåste in över Tagel var skogsförrådet endast 25% av det år 2005. Därmed blev verkningarna inte lika katastrofala. På Tagel föll i januaristormen drygt 50 000 m³sk, vilket motsvarade tio årsavverkningar. Virkesförrådet sjönk med 27% från 164 till 120 m³sk per hektar. Upparbetningen tog större delen av året. Men skogsbrukets ekonomi blev lysande. Omsättningen steg sex gånger. Oturen höll sedan i sig, då stormfällningarna fortsatte under ett par år. De blev dock med tiden av mindre omfattning. Landskapet såg minst sagt "risigt" ut. Många ifrågasatte det lämpliga i att bygga skogsskötseln på gran. Skulle man fortsätta med detta, var det viktigt att ändra gallringsmönster och slutavverkningsålder. Men nu, fyra år efter förödelsen, börjar det grönska och växa igen. Minnet förbleknar i takt med att nya granplantor sticker upp ur hyggesavfallet. Den insiktsfulle och minnesgode kommer

under ytterligare ett par decennier att påminna sig stormen den 8 januari 2005, när han/hon blickar ut över Tagels skogar från Röslida. För andra blev det en episod. Inom kort har vardagen återvänt.

I den skogsbruksplan som färdigställdes under 2009 är virkesförrådet drygt 20% lägre än det var vid millennieskiftet (se tabell 8). Lövskogen har relativt sett brett ut sig på granbeståndens bekostnad. Ungskogsarealen har ökat och den gamla skogen minskat. Förrättningsmannen har dragit ned den bedömda tillväxten med 10%, men låtit avverkningsvolymerna ligga kvar på tidigare nivå. Siffermässigt drar jag slutsatsen att skogen börjat resa sig efter ett förödande dråpslag. Naturen har en oöverträffad förmåga att läka sår.

I de flesta fall glömmet vi med tiden bort vad som hänt och blir lika förvånade över att behöva uppleva den kallaste midsommaren på 50 år (2009). Men kollektivt sker inom jord- och skogsbruk en viss anpassning över tiden genom exempelvis sortförädling, lagring och bättre kommunikationer. Missväxter pareras såväl vid havre-som granodling. Men det är åtminstone för mig trösterikt, att se hur vi allt framgent kommer att stå oss slätt, när naturen på ett outgrundligt vis åtminstone tillfälligt ändrar spelreglerna.²⁰

Omdömen kring Tagel

Alltsedan Bengt Hagelberg år 1766 skrev att säteriet Tagel bidrog till "ortens prydnad och behagliga utseende" går det att sporadiskt i litteraturen hitta en och annan liknande värdering av egendomen. År 1810 fanns en "ansenlig, wacker och ny åbyggnad" samt "en tämeligen god trädgård". Sällsynt är däremot att dess ägare, innehavare eller ekonomiska förhållanden kommenteras. Jag har tidigare återgivet Frökens analys av tillståndet på Tagel år 1826, när Wilhelm Rappe tillträdde egendomen. Det är nog enda gången, jag sett något negativt kring herrgården. Den var då dyster och mörk i sitt ensliga läge mitt inne i skogen. Om Fröken, när hon skrev detta i slutet av 1940-talet, lade till något ur det egna känsloregistret, har jag inte kontrollerat,

då jag inte läst Wilhelm Rappes brev från tiden för tillträdet.

Väl på plats och efter några decenniers arbete på att försköna naturen får makarna Rappe erkännanden från omgivningen. Det natursköna Tagel blir ett begrepp, där besökaren apostroferar granhäcken och allén längs uppfarten mot corps-de-logi, parken, utsikten över Rymmen samt bokhultet i väster. Utöver herrgårdsbyggnaden är den av tre ekar bildade valvbågen, norr om denna det i särklass vanligaste motivet i akvareller och fotografier.

I den topografiska litteraturen skriver man av varandra och lägger ibland till något adjektiv. Men det är sällan någon lämnar efter sig en egen och annorlunda reflektion. De flesta förlitar sig på uppgifterna i Ny Smålands Beskrifning från år 1909 eller P G Vejdes uppsats om Tagel 1935 (a). Nästan alla omdömen gäller herrgården och dess närmaste omgivningar. Det är uteslutande naturvårdsinventerarna som orkat in i skogen. Men kvar står att den gulmålade herrgården i nyklassicistisk stil väcker beundran hos den som kommer på besök. Det kulturhistoriska värdet är enligt Alvesta kommuns bedömning betydande i flera avseenden. Den enda mera roande, udda detalj jag funnit i denna litteratur är en nykter och saklig beskrivning från 1942, där det omnämns att lingonplockning är socknens enda binäring av betydelse.²¹

Det är närmast axiomatiskt att alla släktingar och vänner som sommartid kom på besök till Tagel och fick njuta av stor gästfrihet mindes detta som något positivt. Möjligen är det något förvånande att inte ett större antal av de många gånger högt utbildade personerna nedtecknade flera detaljer kring sina besök. Lundauniversitetets rektor, August Quennerstedt, som var en mycket flitig publicist, skrev år 1918 ned några minnen från sin studenttid. Under lov var han en välkommen gäst på Tagel. Han är utomordentligt lyrisk till den "begåvade och impulsiva husfrun" på Tagel, Mathilda Rappe, som utövade stort inflytande på den unge August inte minst vad avsåg hans konstnärliga utveckling. Även hos honom öppnar sig sommarlovet, när den ändlösa barrskogen med sin klippta granhäck passerats.

Badhusudden från norr åren 1871 och 2008. August Quennerstedt/Annakarin Wennerberg.

Rymmen med dess roddturer tillsammans med "fostersysrarna" fanns i ljuvt förvar i den åldrade professorns minne. I August Quennerstedts omfattande litteraturlista har jag därutöver bara hittat en referens till Tagel. Under något pojkår står han år 1851 på herrgårdens takaltan och bevittnar en solförmörkelse genom ett sotat glas. Men utöver fåglarnas tystnad ges inga kommentarer kring naturen.²²

"En särskild nimbus står emellertid i mitt minne kring de resor, som vi företogo i juni månad varje sommar till mitt morföräldrahem Tagel" skrev C W von Sydow år 1929. Dels var han barn, dels var det sommar. Tiden var 1880-talets mitt. Även han minns granhäckens slut vid Svarta led, där det ljusnade såväl verkligt som mentalt. Roddfärderna på och baden i Rymmen återkom tillsammans med lek, födelsedagar och fest.

En annan framgångsrik kusin till Fröken, generalen Axel Hultcrantz är i sina minnesvolymerna avsevärt mera lakonisk kring sina samtida besök på Tagel. Godset var beryktat för sin naturskönhet, som då ägdes av "den djupt religiöse frih. Wilhelm Rappe". Hultcrantz, som tillbringade alla somrar och julferier på Tagel, har litet att berätta om dessa relativt andra minnesbilder från ett framgångsrikt och spännande liv.²³

Det går att leta upp ett eller annat sentida exempel på negativa omdömen. Den bild vi under 1900-talets andra hälft fått oss itutade från torparnas och statarnas värld via böcker och film, har smittat av sig på Tagel. Omkringbode, vilka sällan fått vetskap om vad Stiftelsens egentligen ägnat sig åt, har någon gång i press eller på annat vis luftat sitt misstroende. Hur de som utförde arbetet upplevde sin situation får vi aldrig veta. Men det finns mycket starka belägg för att förhållandena som torpare, arrendator eller statare på Tagel var jämförelsevis goda. Man stannade i de flesta fall livet ut. Från Tagel var emigrationen ganska ringa. Samtidens omdömen av Wilhelm Rappe samt de vitsord Adelheid von Schmiterlów fick efter sin död, pekar åt samma håll. Klasskillnaderna fanns där

och med dem inbyggda, nedärvda orättvisor, vilka vi i vissa stycken ännu inte kommit ur. Men de nämnda personerna var också barn av sin tid och tog många av samtidens värderingar för givna. Man gjorde så gott man kunde genom att i sin kristliga nit bistå andra. Judith Lundborgs år 2008 tryckta minnen från sitt arbetsliv på Tagel förmedlar också de, en positiv bild, även om de är nedtecknade med ett halvsekels distans.

Landshövding Gunnar Helén fann i Tagel sitt eget Harpsund som motvikt till vardagen på residenset i Växjö. Den isolerade herrgården långt "inne i granskogarna" i "det mörkaste mörka av Småland" trollband honom och hans gäster. Men det var mest Frökens livsöde, som fascinerade Gunnar Helén.

På det "natursköna" Tagel rådde ordning och nykterhet. Indirekt går det att se hur både Wilhelm Rappe och hans dotterdotter tog sig an "syndare och avfallingar" blott de försökte bättra sig. För släkt, vänner och välrenommerade bekanta stod alltid dörren öppen. Det var många som ekonomiskt fick bistånd eller vilka längre perioder fått vistats på godset. Jag har medvetet gått förbi en stor del av den filantropiska verksamhet som de båda nämnda personerna bedrev. Hit hör exempelvis Frökens insats för sina underlydande, när hon år 1916 lät bygga skolan vid Gäddevik. Under de 125 år det gått att följa gårdens öden, cirka 1830-1959, är det få ting bland bevarade papper, som vid läsning gjort mig upprörd. Men det är naturligtvis oundvikligt, att mindre vackra ting inträffar bland hundralet personer under fem generationer. Några har berörts i texten, andra har förtigits. Till detta skall läggas att en hel del "känsliga" dokument har bränts.

En sak har jag i detta sammanhang grubblat över. Bland de uppskattningsvis 150 barn som under seklet 1850-1950 föddes på Tagel, borde det ha funnits bra många flickor och pojkar med goda utförsåvör, vilka i likhet med Knut Tenggren, kunde ha fått sin utbildning betald. Men så verkar inte ha varit fallet. Möjligen var de mentala klassbarriärerna för stora.²⁴

Slutord och ett stort tack

Under lång tid har Tagel helt ockuperat min hjärna. Skogen och naturen beredde mig inte några bekymmer. Det gjorde däremot lanthus-hållningen. I några fall lyckades jag aldrig knäcka sortomvandlingar från tunnor till skålpund, när det gällde havreskörden. Än mindre kom jag herrgårdsfolket in på livet, trots att jag ensam under veckor tassat omkring i deras miljö. Jag blev aldrig Du med Wilhelm Rappe, som svärsönerna tilltalade med ordet Pappa, eller med Adelheid

von Schmitterlöv, som tjänstefolket fick säga Fröken Adelheid till. De levde i en bördssolt, patriarkal värld, som jag aldrig varit i närheten av. Den sitter märkligt nog kvar i väggarna. Ännu denna dag kan jag påminna mig ett antal händelser i vilka några av Stiftelsens styrelsemedlemmar oreflekterat bidragit till att konservera denna känsla hos mig. Från en upphöjd position blickar man i all välmening ner på dem som stod på golvet och gjorde jobbet.

Birgitta Lönegård skötte fram till millenieskiftet Tagels corps-de-logi och trädgård. Hon svarade för mathållning samt tog emot gäster och besökare. Här förbereder hon det traditionella julkaffet år 1984. Foto: Smålandsposten.

Tagels värdepår från år 2000, Karolina och Henrik Elmlblad, ordnar lunchen till styrelsesammanträdet den 7 oktober 2004. Foto: Roland Lundqvist, Alvesta.

Jag ställer mig helt bakom alla lyriska beskrivningar av Tagel, men vill gärna tillfoga att min favoritvy är den som man vårvällar kan avnjuta från sängkanten i Lilla lägenheten. Under kronorna på trädgårdens mäktiga ekar öppnar sig "centralgårdet". På detta har under senare år flockar av tranor och sångsvanor samlat sig. Den första skira grönskan lyser upp Näshagens ekar. Solens sista strålar målar himlen röd i NV över Sjuhults by.

Det fanns före stormarna 2005-2006 två granskogsmiljöer som jag satte före allt annat, vad avser skoglig skönhet. Men bestånden vid Kullarna och Brantåsen är numera tilltufsade till oigenkännlighet och utkonkurrerade av de gamla tallarna i Fridungen. Denna miljö liksom den andra vackra talldominerade landskapsbilden vid Strandavägen lider dock av en urbaniseringseffekt. De ligger vid väg. Mindre delar av Boket har dock kvar stora upplevelsevärden. Men den bild, jag som minne kommer att bära med mig

från Tagel är hämtad från torpet Röslida. När körsbärsträden står i blom finns här resterna av en småländsk idyll, som talat till min i detta stycke romantiskt lagda själ. Även närlandskapet kring det rivna torpet Erngisslabygget med sina enbuskar, hasselbuskage och fågelbärsträd har kvaliteter utöver det vanliga. Men här spelar historien in med områdets röjningsrösen och medeltida namn.

Det är inte bara fågellivet som förändrats under mina år på Tagel. Jag har tidigare nämnt de sparsamt passerande hjortarna och de nyinkomna vildsvinen. Men hit hör även ökande svärmar av myggor och ökad tilldelning av fästingar. Naturen har blivit rikare och något mer mångformig. Det är intressant att se hur alla lövträd sakta sprider sig och återerövrar terräng, från vilket de varit bort ett eller annat sekel. Eutrofieringen går att följa från beståndskanter och några meter in i barrskogen såväl i växttäckets som i förekomsten av daggmaskar. Bakomlig-

gande orsaker till att blåbärsriset våren 2009 stod vackrare än någonsin i vissa barrskogsbestånd är mångfacetterad. Men kombinationen av en ökad medeltemperatur under de senaste två decennierna tillsammans med kvävetillförseln via nederbörden är betydelsefull. Om det är detta som gynnat gösens expansion i Rymmen får andra bedöma. Det högre djurlivet har dock gagnats av att aktiviteterna i skog och mark numera är minimala jämfört med för ett halvsekel sedan. Många skönhetsvärden har förlorats, medan nya upplevelsevärden tillkommit. Inget är konstant. Pedagogiskt och filosofiskt är det mest spännande att fundera på hur stormarna under senare år trasslat till vår planering och skötsel. Men de kan ha varit till gagn för andra organismer, vilka vädrat morgonluft.

Tagel är sedan millennieskiftet inne i en förnyelseprocess. Det är inte bara Karolina och Henrik Elmlads anställning som nytt värdpar som markerar detta. Deras på Tagel år 2003 födda tvillingar, Sigrid och Oskar, ger lite hopp till en bygd som blivit allt glesare. Genom dem förs den småländska dialekten vidare på Tagel. Stiftelsens arrendator, Anders Bengtsson, har bildligt talat vänt upp och ned på lanthushållningen. För minst femte eller sjätte gången sedan den förste bonden anlände till Tagel satte han igång med stenrensning i åkern. Denna gång med hjälp av grävmaskin som grävde ned stenarna på plats. (Om vi någon mera gång i framtiden får tillgång till billig energi finns här en lysande möjlighet att förbättra såväl näringsinnehållet i jorden som strukturen av denna genom att vända upp och ner på marken. Under finns nämligen ett tjockt lerlager. Samma variant föreligger i alla torvmarker som underlagras av bördig lövkärrstov. Jag lämnar detta tips till framtida forskare, som inom antytt område kan göra något spektakulärt.)

Anders majsält, som nu förundrat mig i tre år, avkastar i foderenheter mer än dubbelt så mycket som vad Stiftelsen skördade för ett par decennier sedan. Jämför vi med Wilhelm Rappes Tagel, så är motsvarande relationstal tio gånger. Då på 1870-talet fick man omkring 1 200 kg mjölk ur varje ko. Nu har nivån stigit till drygt 10 000 kg.

Tvillingarna Sigrid och Oskar Elmlad (f. 2003) "inviger" naturstigen Systerboken utanför mjölbonden i oktober 2004.

Det är inte längre fråga om Sörgården utan en biologisk industri. Synd att jag aldrig kommer att få uppleva slutet på denna drygt 150-åriga process, jag som lite småromantiskt gått omkring och trott att ett annat scenario skulle värka fram. I detta är man kvar i sitt datorstyrda tjänstjobb. På fritiden odlar man sin egen mat.

Med Stiftelsens sekreterare har jag haft ett förtroendefullt och nära samarbete. Visserligen hade Wilhelm Ros och jag i några fall helt avvikande uppfattningar kring strategifrågor, men vi förblev vänner. Jag minns många besök hemma hos honom efter det att han frånträtt sitt uppdrag på Tagel, då han informerade sig om vad vi höll på med. Antalet brev vi utväxlade blev många. Carl Ulfsparré gav mig större möjligheter att ta ut svängarna och litade på att det blev något gjort. Han hade ett genuint intresse av herrgårdsdriften och sökte alltid nya möjlig-

Majsfältet på Tagel 2008 vid Sjuhultsvägen. Annakarin Wennerberg.

heter att rationalisera denna. Mest spännande att studera var hans konstruktiva idéer och smarta lösningar, när konflikter uppstått. Jag kommer med stor värme att minnas vänskapen med dessa för Tagel besjälade personer.

På Tagel har Birgitta och Harald Lönegård residerat sedan de i mitten av 1970-talet flyttade "fram" från skogsvaktarbostaden vid Fällan.

Under min och mina medarbetares vistelse på egendomen har de aldrig sviktat i sin hjälpsamhet och sin vänlighet. Harald har oavsett väder och vind under det senaste decenniet bistått med alla mätningar. Den som aldrig haft förmånen att äta middag vid Birgittas bord, har gått miste om kulinariska upplevelser av sällan "smakat" slag. Utöver att jag känt en stor nyfikenhet och velat

veta, vad det blev av en del initiativ jag tog för 30 år sedan, tror jag att den värme och sympati som utstrålade från familjerna Lönegårds och senare (efter 1999) Elmblads sida haft en avgörande betydelse, när jag prioriterat arbetena på Tagel framför annat som också borde ha blivit gjort.

Ett antal udda händelser från arbetet i Tagels skogar kunde dras fram ur minnets kammare. Jag nöjer mig dock med att "apostrofera" den lilla hasselmusen, som en slitsam dag i ett tätt ungt bokbestånd, förvånat tittade mig i ögonen. Den satt 1.7 m ovan mark på en gren framför sitt bo och försökte räkna ut vad jag gjorde. Sannolikt skulle både hasselmusen, om den förmått förstå innebörden av arbetet, och för den del alla andra insett det meningslösa i att strikt gå och mäta all självföryngrad bok, för att se om våra insatser från hösten 1978 givet några resultat. Men denna lilla upplevelse var värt några fuktiga oktoberdagars slit 2006, trots att de då stod klart att något fortsatt provytarbete skulle det inte bli. Jag har redan glömt slutsatserna på skogs-skötselfronten, men inte hasselmusen.

Jag ber avslutningsvis att få framföra ett varmt tack till alla som på något vis varit med mig i skogen på Tagel. Ni har inte varit få och arbetet var inte alltid någon höjdare. Dagarna utnyttjades väl, inte minst i bärtider, då de

kunde gå 16 timmar mellan start och mål. Stiftelsens anställda, konsulter, uppdragstagare och styrelseledamöter har på olika vis stöttat mig, även om jag ibland kunnat ana, att de med viss tveksamhet såg på tilltagen. I minnesbilden ingår också de cirka 1 500 personer, jag traskat omkring med i Tagels skogar, varav merparten var mina elever från "Skogis". Här finns några soliga försommardagar uppe vid Röslida väl förankrade i mitt hjärta.

Sist men inte minst vill jag rikta ett stort och hjärtligt tack till Annakarin Wennerberg i Kälarne och Ragnar Fornö i Uppsala. Annakarin har tillsammans med mig besökt Tagel, inandats egendomens speciella atmosfär och iakttagit dess natur. Vid hemkomsten har hon med säker känsla avbildat Tagels särdrag. Ragnar har flitigt under ett par år letat efter Tagels innevånare i ett par arkiv och funnit massvis av nya dokument. Utan den hjälp jag denna väg fått, hade jag stått mig slätt. Det samarbete jag haft med båda dessa personer har bidragit till inspiration och arbetsglädje.

*Uppsala en kall, regntung midsommarafton
2009-06-19
Lars Kardell*

Noter

Läge, gränser och natur¹

1. Klimatuppgifter efter Ångström 1958 samt Raab & Vedin 1995. Humiditet efter Tamm 1959.
2. Om urberget, se Fredén 1998, Wikman 1998, 2000 och Eklund 1953.
3. Issjökomplexet, se Strandmark 1956, Magnusson m fl 1957:354, Johansson 1975:karta, Daniel 1989:58, Fredén 1998:126.
4. Tagelåsen: Hummel 1877, Lundqvist 1954, Daniel 1989. Om moränbildning, se Rydström 1971, Möller 1987.
5. Granlund 1932:figur 11. Humiditetstal efter Tamm 1959. Bra geologisk översikt hos Johansson 1975. Interglacial vid Stora Gäddevik: muntligt meddelande av professor Per Möller 2009.
6. Se Troedsson & Wiberg 1986, Troedsson 1997.
7. Skogsstyrelsen 2002:tabell 3.4b jämfört med skogsbruksplaner. Julén 1977. Se även Kardell 1984:12f.
8. Se diskussion i Kardell 2005c.
9. Egna observationer samt Kardell 1991.
10. Edqvist & Karlsson 2007.
11. Noteringar om Boket i Christoffersson 1986:83, 1995, Edqvist & Karlsson 2007:1:171.
12. Christoffersson 1990. Edqvist & Karlsson 2007:2:190,193.

En skafthålsyxa, ett röjningsröse och ett medeltida diplom – något om Tagels förhistoria

1. Thelaus 1989, Lagerås 2002a:43f, Björkman 2007.
2. Westergren 1979:38, Löthman & Varenius 1987:56. Översikter hos Persson 1997, Hansson 1999.

3. Björkman 2007, Kardell 2003:20f.
4. I Knarrström 2007 ges en god överblick av jägarstenåldern. Där redovisas en annan syn på flintförsörjningen än vad jag har. Se även Ameziane & Gustafsson 2006.
5. Lagerås 2002a:45, Hammar 2003:80, Björkman 2007.
6. En utmärkt sammanfattning av det tidiga jordbruket hos Welinder 1998. Fornfynd på Tagel, se Berggren 1935a,b.
7. Järparydsundersökningen, se Widgren 2003. Diskussion om röjningsrösen: Gren 1997, 2003, Lagerås 2002b, Häggström 2005.
8. Rekonstruktionsförslag, se Berglund m fl 2002.
9. Uppgifter ur Pedersen & Widgren 1998.
10. Fossil åkermark, se Jönsson & Pedersen 2003:25, Köningsson 1989, Hammar 2003:80. Om återkolonisation, se Häggström 2006:83.
11. Efter Gräslund 2007. Om annorlunda tolkning, se Häggström 2007a:183f.
12. Uppgifter ur Pedersen & Widgren 1998, Hammar 2003. Transjöstenen: L J Larsson 1991c.
13. Berggren 1935a,b, Åhman 1995, Riksantikvarieämbetet: Fornsök.
14. Jönsson 1989, Strid 1999:82f, Agertz 2007, 2008.
15. Hallberg 1983, Jönsson 1989, Wahlberg 2003.
16. Källor som i noterna 14 och 15. Fridell 1992.
17. Fridell 1992, Jönsson 1995.
18. Synpunkter från Otterbjörk 1979, Anon 2003b. Naturnamn efter Möller 1858, Rietz 1962.
19. L-O Larsson 1964:390f, 470. Vejde 1935a:6.
20. Se t ex L-O Larsson 1975, 1986, 1987, 1999; Tollin 1999, Hansson 2001, 2008, O Larsson m fl 2006.

¹ För förkortningar, se under Källor.

21. Lagerås 2007:102f.
22. Hammar 2003:82f.
23. Myrdal 1999.
24. Bååth 1983, Lagerås 2007:figur 26. Om pestens orsaker, se t ex Harrison 2000.
25. Tollin 1999:90.
26. Tollin 1999:169f. Om sägnen, se Vejde 1935c. Myntfynd, se Thornström 1995.
27. Om härad, se Rasmussen 1981 m fl, Andersson 1984. Sockenbildning, se Brink 1990. Kristendomens införande, se L-O Larsson 1999:71f.
28. Om silverskatten: Rundquist 1945, Thornström 1995, Tollin 1999.
29. Rosén 1981, Hansson 2001:31f.
30. Min uppfattning om Tagels uppkomst i Kardell 1984:15. Diskussion kring det förhistoriska, ojämlika samhället i Häggström 2007b:168f. Runstensfräse och huvudgårdar: Hansson 2001. Centralenheter: Tollin 1999. Feodalism: Berg 2003.
31. Nydala, se Tollin 1998. Rydaholms kyrka, se Lindhe 1978, Hornvik 1981. Medeltida expansion: Tollin 1999:169f.
32. Kartbild efter Tollin 1999:192 kompletterad med uppgifter från L-O Larsson 1980.
33. L-O Larsson 1986:301f, 1999:97f.
34. Uppgifter efter Härenstam 1946:132f, 1954:33f, 59f. Avraden i Tagels närhet, se Vejde 1930. Gregers Matsson, se Alvered 1999.
35. L-O Larsson 1995:70f, se även Braw 1995:147f. Kanonisk rätt, se Risberg & Salonen 2008.
36. Synpunkter ur Arvidsson & Kruse 1999, Bladh 1995 och Magnusson 1997. Sakuppgifter efter Hammarström 1956.
37. Bilden efter Myrdal & Söderberg 1991:132f, 490f. Se även L-O Larsson 1972, 1980.
38. L-O Larsson 1979, 1999:111f. Anon 1987. Om den politiska utvecklingen fram till 1525, se Cederholm 2007. Om fredsköp, se Persson 2005.
39. efter L-O Larsson 1995:138. RA Boskaps- och utsädeslängder, Småland, Vol 5(1621), vol 21:3 (1627).
40. Hagelberg 1943, Wibeck 1909, L J Larsson 1974a,b, 1977. Häradscharta samt Hamnells kartor över Tagel 1713, 1714. Ordet fer, se Anon 1928.
41. Allmänt om torp, se Elgeskog 1945, 1953.
42. Torpens ålder ur Anon 2003. Torparklassens tillväxt: Gadd 2000:223.
43. VLA, Kronobergs länsstyrelse, landskontoret: Rannsaktions- och skattläggningshandlingar G IId:5 sidorna 771-781 (1684), G IId:1 sidorna 461-470 (1714).
44. RA, mantalslängd, Kronobergs län 1702. Boskapslängd efter skattläggningsakten 1714 (se not 6), mjölkproduktion och korntal, se not 2. Skatter: Olsson 2007. Kaloritabell efter Groenman-van Waateringe & van Wijngaarden-Bakker 1987:119f.
45. Hagelberg 1943:69f, Linné 1977:46-87, Craelius 1774:200f.
46. I längden står tydligt skålpund. Men detta ger ingen mening. Om man i stället avser lispund så skulle varje stång ha avkastat knappt 60 g humle. Karlsson-Strese (2008) gör antagandet att skördenivån under 1600-talet var 40 g/stång, vilket bättre harmonierar med min tolkning.
47. Sakuppgifter kring humleodlingen från Lindner 1935:184, Granhall 1952, 1981:51, Juhlin Dannfelt 1923:474f, Ekstam & Forshed 2006:88, L-O Larsson 1999:144. Skattläggningsprotokoll från not 6. Om humlets användning/egenskaper, se Strese 2005.
48. Gäss, se L J Larsson 1974a:65f. Allmänt om lagstiftning kring getter: Hahr 1877. TGA 1713:tvist med Vret. Dombok 1742 Ht §157, 1744 Ht §72, 1749 St §137, 143. Om getter i Rydaholm se Vestbö Franzén 2004:95f. VLA Bouppteckningar Allbo härad Vol FIIIB:14, nr 23.
49. Om bin, se Husberg 1994:196f, Hahr 1877:23, Dombok St 1704:175. L J Larsson 1991b,c. VLA Bouppteckningar Allbo härad Vol FIIIB:5, nr 31.
50. Allmän om ollonsvin, se Kardell & Kardell 1996, Dombok 1625 11/11, 1687 Ht §22, 1724 St §163, 1732 St §7, 1754 Vt §31. L J Larsson 1991b.
51. Dombok 1627 s. 15, 1694 St 18/6, 1726 Ht §152. TGA 1713 29/12. Avkastningen efter Dahr 1943:199f.

Böndernas Tagels 1600-1785

1. Synpunkter ur Kardell 2003 med däri citerad litteratur.
2. Vejde 1958, L J Larsson 1974b, 1991c:61. Korntal efter Palm 1997:48f. Mjölkproduktion efter Myrdal 1999:252f. Per Skraddare

15. L-O Larsson 1982, Sundin 1992. Dombok 1624 15/12, 1718 Vt §44, 1718 lagmansting §63, 1749 Vt §149. Hagelberg 1943:63.
16. L J Larsson 1977:133f, 1982a, 1991a. Dombok 1718 lagmansting §53, 1728 Ht §9, 1732 Ht 2/10, 1738 St 12/6, 1741 St 3/6, 1742 Ht §139.
17. L J Larsson 1974b, 1989, Kardell m fl 1980. Dombok 1655 22/10, 1656 4/3 (jfr L-O Larsson 1995:126), 1685 Ht §35.
18. VLA Kronobergs länsstyrelse, landskontoret G IId:5, GIId:1.
19. TGA A1:2 No 8 Bonde Humerus 5/8, 19/8 1715, Wulfenstierna 1739. A7:1 No 7 Föreberg 17/9 1798.
20. Resonemanget stöttar sig på L J Larsson 1974:61, 1989:79.
21. Åhman 1983, Fransson 1995b:382f, Kardell 2003:223f. Dombok 1689 Vt §44, 1719 Ht §146, 1753 St §132, 1754 St §117.
22. TGA A1:1, 1714 No 2 förlikning med Vret, 1742, 1773, No 2 gränstvister.
23. Wibeck 1909, Åhman 1983, L-O Larsson 1989:158f, Kardell 1999:31f, 2003:223f.
24. Dombok 1637 17/5 s. 243, 1642, 10-12/10 s. 307, 1683 Ht 19-21/9, 1693 Vt §69, 1696 Ht §71-87, §227, 232, 1712 Ht §114.
25. Dombok 1751 St §19, 1755 St §64.
26. Dombok 1721 §146, 1727 St §124, 1728 §170, 1746 St §173, 1748 Ht, 1750, Vt §52, 1754 Ht §100, 1755 Vt §159, St §65. Kardell 2003:164f.
27. Dombok 1756, Vt §79, 1757 Vt §47, 1758 St §85.
28. Dombok 1708 Ht §236, 1751 St §58. Käll 1989, 1991. Om Nippekull, se Johansson 1973:72f.
29. TGA A1:1, No 7 Föreberg. VLA: Mistelås kyrkoarkiv C7:2 (1833).
30. Salpeter, se Kardell 2003:193f. För Småland, se Lindberg 1955, 1961. TGA A1:1 kontrakt 1808. RA, Kronobergs län, mantalslängder 1749-1751.
31. Järn, se Rubensson 1995, 2000:268. Järn och Nydala, se Karlsson 1985. Jfr L-O Larsson 2000:35f. Björk 2007:19.
32. Feltinge marknad, se Andersson 1982, Ericsson 1995b:434f. Dombok 1624 11/5 209f, 1628 10/11 40v. Ekkörslor: L J Larsson 1977:123. Dombok 1712 §158, 1645 6-7/8 s. 349.
33. Kalmar, se Jansson 1982:380. Sunnerbo: Svedenfors 1951, Linge 1969:423f.
34. Jönköping, se Rystad m fl 1965:48f. Blekinge, se Swensson 1971.
35. Dombok 1628 8/12 s. 42.
36. Ericsson 1995b:425f.
37. Skattlägningsakter, se not 6, TGA A1:1 No 11 Strömhult. Säger, se L-O Larsson 1989:169f, Kardell 2003:204f, Fransson 1995b:373f. TGA A1:1 No 18, Säg i Föreberg.
38. Uppgifter ur L-O Larsson 1995:96f, 1999:178f, L J Larsson 1991c:76f. Dombok 1623 s. 148, 1624 23/5 s. 220.
39. Åberg 1975:61f, L J Larsson 1974a:63f. Dombok 1710 Ht §232, 1712 St §125, 1655 22/10 s. 502, 1665 13/11 s. 28, 1672 Vt §21. Om krigens effekter, se även Carlsson 1951:75f.
40. Dombok 1613 26/2 s. 4. För Släthög, se L-O Larsson 1995:133f, för Rydaholm, se Svensson 1981:110f, för Allbo härad, se L J Larsson 1974a, 1977. Diskussion kring 1600-talets rättsväsende, se Sundin 1992. En väldokumenterad och mycket välskriven skildring av livet i byn Möcklehult 16 km N Tagel i Nils-son1997.
41. Målet refererat efter Ståhl 2004.
42. Dombok 1659 12/2 s.5.
43. Dombok 1643 9-10/1 s. 314f, 1683 8/5, 1633 26/2.
44. Dombok 1618 13/8, 1704 St §130. 12-mannaed se t ex dombok 1650 22-23/10 s. 40v. Dombok 1755 Ht §89. Karin Nilsdotter: Dombok 1649 22-23/6 s. 398-399 v. VLA, Göta Hovrätts arkiv Criminalia 30/6 1649.
45. Dombok 1731 Vt §4, 1736 St §69, 1749 Vt §93. Om brännvinspolitik, se Bäck 1984:122f.
46. Dombok 1755 St §52,85,145. Rydén 1982.
47. TGA A1:1 No 8 Humerus skrivelse 1715. Om byordningar, se Ehn 1982:3f. Dombok 1742 St §71. Landbostämmor, se Aronsson 1992:56f.
48. Hus, se Vejde 1935a:12f, Erixon 1943, Werne 1993:59f. TGA A1:1 No 8 Husesyn 1714.
49. Befolkningsfrågor efter Myrdal 1999:221f, Gadd 2000:186f, Fransson 1995a:715f. Se även L-O Larsson 1983:119f.
50. Elgeskog 1953:19. Dombok 1665 13/11 s. 28, 1673 Vt §34, Ht §34.
51. Dombok 1623 1/4 s. 158, 1655, 22/10 s. 502, 1656 4/3 s. 506, 1678 St §37, 1680 St §57.

52. TGA A1:1 1732, 1739.
53. Morell 1997.
54. Almquist 1976:4:1:407f, 4:3:1572f. Douglas 1957:150.
55. Kardell 1984:17f. Dombok 1655, 22/10 s. 502, 1662 25/6 s. 10. L-O Larsson 1995: 105f. Dombok 1671 20-21/2 §9.
56. Uppgifter om adeln ur Myrdal 1999:337f, Samuelsson 2001, Ullgren 2004:14f. Vejde 1928:26. Om adelsväldet på 1650-talet, se Strindberg 1937:110f.
57. Vejde 1935a. TGA A1:1 No 8, Husesyn 1714. RA, mantalslängder, Kronobergs län 1685, 1707 och 1715. Om bytet, se TGA A1:1, No 9.
58. Douglas: se Douglas 1957, Vejde 1935a. Humerus, se Gierow 1971-1973. Wulfenstierna-Adlermarck, se Elgenstierna 1998. Steuch: Elgenstierna 1998:606 samt Vejde 1935b. Lagfart 1754, se dombok 1754 Vt 4/3.
59. Dombok 1691 St 8/6, 1705 Vt §155, 1706 Ht §147.
60. Proletarisering, se Aronsson 1992:59. Lång, se Vejde 1935a:15f. RA, mantalslängder 1763. VLA, bouppteckningar Vol FIIIA:2, sid. 645f.
61. Efter Douglas 1957.
10. Omdömet om Wilhelm Rappe: Anon 1866 (Tagel). Citat efter Giers 1799:78f. von Schmitterlöv 1950:12.
11. Den mest omfattande analysen av Wilhelm Rappes verksamhet på det religiösa området finns i Palmqvist 1945:275f. På denna bygger till stora delar Adelheid von Scmitterlöws beskrivning 1950. Wilhelm Rappes engagemang inom Jönköpings traktatsällskap finns i Palmqvist 1940 (flertal ställen). Kontakterna med Emilie Petersen finns dokumenterade i Hägg 1944 (flertal ställen), Thulin 1953 samt mera utförligt i Åberg 2005:124f.
12. Anon 1837, 1838. TSA D2:3 Handlingar rörande mission och nykterhet.
13. TGA A1:3, Kartbeskrivning 1835, gårdsgårdsdelning 1847.
14. TGA B1:1, Äldre räkenskaper.
15. Meijer 1914a:122f.
16. TGA B1:1, lösa dokument.
17. TGA C:1, Arrendekontrakt 1870-1945.
18. TGA C:1. Skattetryck i Skåne, se Olsson 2007.
19. Befolkningsuppgifter ur Anon 2003b. Emigration, se Ericsson 1995a.
20. TGA B1:1.
21. TGA A1:3, Slettengrens arrende. Brännodling, se Bringéus 1963. Kastmaskin, se Moberg 1989:56, 182.
22. von Schmitterlöv 1950:49f.
23. TSA D2:3, Handlingar rörande mission och nykterhet.
24. Lindberg 1958. TSA D2:3, Wilhelm Rappes skrivelse 1862. Järnbruket i Torp, sjömalms och kol, se Naumann 1922:158f, Rydén 2000:130f.
25. von Schmitterlöv 1950:86f. Om Hultin, se Samzelius 1902.
26. TSA A1:3, Wilhelm Rappes bouppteckning.
27. Några titlar ur Wilhelm Rappes bibliotek. Religion: Schartau 1832, Brännvin: Wieselgren 1840, Militärt: Anon 1847, Sundhet: Anon 1848, Juridik: Anon 1849, Brunnsbad: von Ammon 1853, Lantbruk: Lundequist 1855, Anon 1877.
28. Hultcrantz, se Lindroth 1971-1973.
29. Quennerstedt, se Wråkberg 1995-1997, von Schmitterlöv 1950, Helén 1977. Quennerstedts egna nedtecknade minnen från Tagel är dock få och sparsmakade, se Quennerstedt 1918, 1921, 1922.

Tagel under Gustaf och Wilhelm Rappe 1786-1883

1. Nilzén 1995-1997.
2. Bladh 1995:122f, Hjelm 1986:26f, Gadd 1983, 2000. Om Skåne, se Olsson 2007.
3. Gustaf Rappe, se Nilzén 1995-1997, von Schmitterlöv 1950:11. Åberg 1975:106f.
4. Uppgifter efter von Schmitterlöv 1950. TGA A1:3, Åtkomsthandlingar. RA, mantalslängder. VLA Mistelås kyrkoarkiv, husförhörlängder. Boskapsstock 1810, se Nilsson 1964.
5. TGA A1:3, Åtkomsthandlingar. Schmitterlöv 2002. Jfr även Ulväng 2008:52f.
6. Föreberg: Vejde 1939, Fransson 1995b:385f, L-O Larsson 2000:215f. TGA A1:1 No 8, Föreberg. Konjunkturer, se Schön 2000:57f. Virkesåtgång: Wieslander 1936.
7. VLA, Allbo häradsrätt, bouppteckningar 1748-1829. Den efter Anders Johansson i Bråten återfinns i Vol FIIIA:9, sid 169f.
8. von Schmitterlöv 1950:15f.
9. Jordbrukets revolution, se Gadd 2000. Kommunikationer, se Andolf 1978.

Tagel under Signild och Adelheid von Schmitterlöw samt Hanna Borrie 1883-1959

1. Familjeförhållanden efter Liepe 1989:6f. Detta bygger på Frökens maskinskrivna memoarer i TSA D1:10.
2. Strödda uppgifter efter Helén 1977. TSA A7:2, Brev från Hanna Borrie.
3. TGA A1:3, Årkomsthandlingar.
4. TGA A1:3, Uppsägning av Kristiansboda. Claudius, se TSA D1:10.
5. TGA A1:3, (gratifikation), Helén 1977:245f. TGA A1:3, Signild von Schmitterlöws bouppteckning. Hanna Borries krönikabok.
6. TGA F4:1.
7. Om utvecklingen i stort, se Edling 1996, Morell 2001. Om Frökens "beläsenhet", se Anon 1925.
8. SOU 1968:57 sidorna 84f.
9. TGA C:1, Syneinstrument.
10. Kjellén 1957:61f.
11. TGA F3:1, Inspektorens dagböcker.
12. För husbehovsveden, se Kardell 2004a:86f. Joachimsson 1908 anger volymen till 4 m³f/ person.
13. Om triörer och andra rensningsmaskiner, se Moberg 1989:181f.
14. Om pudrett, se Juhlin Dannfelt 1901:417f.
15. Om avelsarbetet på Tagel, se Ericsson 1914:277.
16. Om lövbrott och dagsprestation, se Kardell 1996.
17. Efter Lichtenfelt, se not 25.
18. TSA D2:2, Krönikaböcker 1909. TGA F3:1, Inspektorens dagböcker (1909).
19. TSA D1:1, Adelheid von Schmitterlöws dagböcker (1902), D1:10, Memoarer. A7:2, Hanna Borries brev. En utmärkt beskrivning av herrgårdslivet finns i Lindström 1964.
20. TGA E:2, Korrespondens 1909.
21. TGA F4:1, Övriga ämnesordnade handlingar (arbetsordningar, resp. tjänstefolk och betyg).
22. TGA F4:1, Arbetskontrakt 1921-1929.
23. TGA F4:1, Tjänstefolk m m 1865-1945.
24. TGA B7:1, Övriga räkenskaper. Om tidsandan, se Lindorm 1979:435f, Morell 2001:157f. TSA A7:2, Brev från Hanna Borrie.
25. TGA F4:2, Lichtenfelt. Hans skrifter, se Lichtenfelt 1906, 1913, 1924.
26. Om mossodlingar, se Runefelt 2008. TSA D2:3, Handlingar rörande mission och nykterhet. Dokument ur TGA F4:2, Övriga ämnesordnade handlingar. Se även Booberg & Bauman 1922:54,91f, Bauman 1942. Om Quennerstedt och torvmarker, se Quennerstedt 1896, Anon 1911.
27. Om frostförande myr, se Kinberg 1908. TGA F4:2.
28. TGA B7:2, Övriga räkenskaper 1910-1920, TGA F4:1, Arbetsordningar m m.
29. Brink 2009, se även Tenggren 1997.
30. TGA F4:1, Ägglista, B7:1, Matsedlar.
31. Sambandet mellan klimat och årsring, se Eklund 1942:250f. TGA B7:1, TSA F4:2 samt Lichtenfelt 1924.
32. TGA F4:1, Arbetskontrakt 1921-1929.
33. TGA F3:2 Inspektorens dagböcker 1924.F4:1, Personförteckning för Tagel, 1921-1951.
34. TGA B7:1, Övriga räkenskaper. Om torpare m m, se SOU 1968:57, Bäck 1992.
35. TGA F4:1, Arbetslöshet 1932-1943.
36. TGA B7:1 Mobiliseringsplaner 1942-1948.
37. TGA B7:1, Olycksfall 1945-1952. SCB 1951:234.
38. TGA F3:5, Inspektorens dagböcker 1951.
39. TGA B2AA, Huvudböcker resp. år. Kokontroll, se Jernström 1942:144. Konsumentprisindex, se SCB 2009:338.
40. TGA F4:1, Försöksplan över linodling. Om lin, se Fröier & Zienkiewicz 1979:7, 42f samt Strömsblad 1942:98f.
41. TGA C:1, Arrendekontrakt (Lilla Gäddevik).
42. TGA F3:5 Inspektorens dagböcker 1910, F4:1, C:1, Arrendekontrakt, B7:1, Övriga räkenskaper.
43. Om Peterson och Ugglehult, se Nordqvist 1942, Nilsson 2002:14f samt Lessmark 2002.
44. TGA F4:2, Övriga ämnesordnade handlingar.
45. TGA C:1, Arrendekontrakt. Holmberg 1987.
46. Johansson 1942.
47. Jakt, se Meijer 1914b, Svenson 1942, Williams 1982. TGA F4:2, Jaktarrenden. TGA F3:5 Inspektorens dagböcker 1913.
48. Gustaf Edmund Lund, se Andersson 2001.
49. Se von Sydow 1932, Lindsten 1953, Bringéus 2006:18f, 54f.
50. TSA D1:6, Rojalandet. Helén 1977:140f. Max von Sydow 2003. Se även Sylvan 1935:92f.

Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsen 1959-2009

1. Citatet ur TSA D1:10 (odaterat). Frökens känsla för Tagel, se Helén 1977:259f. Om Svalöv och Ekebo, se Åkerman m fl 1952, Anon 1986. Forskningen på Tagel : Kardell 1998, 2005a. Fältdemonstrationen 1956, se Lind 1956.
2. Avsnittet bygger på innehållet i ett förseglat kuvert i Tagels arkiv. Detta öppnades vid ett styrelsesammanträde den 1 oktober 2008. Jag har skrivit ett referat, som i brev tillställdes styrelsen den 4 december 2008.
3. RvSA F1:1, Anon 1966.
4. RvSA A:1 Åvalls brev 14/7 1959, 22/11 1959.
5. RvSA A:1 Tenggren 28/12 1959, A:3 protokoll 21/12 1959 §14, Anon 1961.
6. RvSA A:1 Åvall 23/1 1961, A:3 protokoll 1/2 1961, 19/6 1961.
7. Om anknytning till Husebyaffären, se Staav 1984, Helén 1991:304, VU Florence Stephens F II:1-3. RvSA A:1 skrivelser m m till invigning 2/8 1962, Lundberg 1973.
8. Avsnittet bygger på handlingar i RvSA A:1 och A:3. Tidningsrubriker från Axelsson 1962, Anon 1970 resp "Lövet" 1969. Citat efter Åkerberg & Ros 1969.
9. Tryckta verksamhetsberättelser samt inbundna styrelseprotokoll. För bilagor till de senare, se RvSA A:4, A:5. Om siste torparen på Jonsboda, se sign. C.S. 1971. Om konjunkturer, se Kardell 2004a:143f. Till detta har jag fogat egna minnen.
10. Åkerberg 1972, Petrini & Andersson 1971, Ros & Kardell 1976, Ros 1975, 1981.
11. Julén 1977, Hagberg 1977, Frank 1975, Steen 1976 samt årsredovisningar.
12. Uppgifter ur årsredovisningar.
13. Ros 1981, 1982 och 1984.
14. Efter årsredovisningar. Förlustsiffror sammanställda av Kardell 1991:figur 21.
15. Årsredovisningar, styrelseprotokoll. Om forskning, se Kardell 1998. Om riktlinjer för skötsel, Anon 2003a. Om Samtal på Tagel, se Kardell 1997. Systerboken, se Kardell 2004b. Om forskningsseminarier, se Gemmel m fl 1992.
16. Kammarkollegiets revision, RvSA F5:5. Styrelseprotokoll 2/12 1983 §7. Tidningskrivier: Owen 1984.
17. RvSA F5:5. Ros 1964 samt L J Larsson 1982b, Christoffersson 1982.
18. Om Boket, se Anon 1973:88f, 1989:148. Försöksverksamhet: Anon 1975, Kardell 1980:57f. Om riksintresset, se Naturvårdsverket 1990:84f, 1993:59.
19. RvSA, LKA, minnesanteckningar 1993-11-11. Inventering, se Andersson 1996.
20. LKA minnesanteckningar.
21. Vallväxter: Julén 1977, fodersäd m m: Hagberg 1977, potatis: Hagberg 1977, Erjefält 1986. Se även Åkerman m fl 1952.
22. Agrobotanik: Svensson 1966, 1969, Hagberg 1973, Sandén 1980, Kardell 1991.
23. Slätter och bete: Steen 1976, Fogelfors 1982, Hansson 1992.
24. Steen & Lindhé 1965, Dahlsson 1966, Lindhé 1968, Steen 1969, Frank 1969a,b, 1975.
25. Försöken vid Röslida och Bockafällan blev aldrig genomarbetade av C L Kiellander. Men delresultat ingår exempelvis i Kiellander 1966 (lärk) och 1970a,b (gran). Kardell 2005a.
26. Gyllemark 2002.
27. Ros 1969. Om rottröta: Nilsson & Hyppel 1968, Hyppel 1969. Gallringsförsöket i tall; Fries 1969, Persson 1992, Eriksson & Karlsson 1997.
28. Haglebäck & Kjellin 1973, Ros & Kardell 1976, Kardell 1980, 1985. En idémässig föregångare var den landskapsvårdsplanering, som von Euler & Hamilton genomförde sommaren 1968 (publicerad 1969).
29. Bär, se Kardell & Eriksson 1990, 1995. Mat-svamp, se Kardell & Eriksson 1987.
30. Kardell m fl 1980. Ollonsvin: Kardell & Kardell 1996.
31. Kardell 1992, 1993. Schaktningsförsöken: Kardell 2005b.
32. Försöken är ofullständigt dokumenterade, men se Kardell 1998 för en allmän översikt.

Skogen på Tagel 1877-2008 samt avslutande kapitel

1. Om den historiska utvecklingen, se af Ström 1830:109f, Wahlgren 1928, Kardell 2003:187f. Om tidsandan kring skogsfrågor, se Anon 1914:298f, 339. Kartor i Tagels arkiv.
2. Om von Heideken och Hultin, se Samzelius 1914:442 resp. 452. TGA F1:1. Kartor i separat omslag utan registerförteckning.
3. TGA F1:1. Om Wilhelm Rappes tillstånd att förse fattiga med ved, se Rosengren m fl 1914:199, Ericsson 1995d:806.

4. TGA F1:1 (Kontrakt). För en allmän överblick, se Albertsson 2000:55f.
5. TGA F1:1, F3:1 (dagböcker). Om ansvarsfrågan för skogsvård, se Linner 1904. Bobiner: Gunnarsson 2004:30f.
6. TGA F1:1. Om Christoffersson, se Samzelius 1914:508. Christoffersson 1906. Frökens krönikebok 1902. TGA C:5, B2B:1.
7. TGA F1:1. Om Hemberg, se Anon 1945.
8. TGA F1:1 (Trahns anvisningar). Husbehovsvirke, se Joachimsson 1908.
9. TGA F1:1 (Trahns pm, Dagsverkslista 1912), F4:1 (krj Carlssons kontrakt). Lärkodlingens historik, se Schotte 1917. Weymouthstallens problem, se Wahlgren 1922:580f.
10. TGA F1:1. Om Trahn, se Wiström 1928:72.
11. TGA F1:1, B2AA:13.
12. TGA F1:1 (1931 års skogsbruksplan).
13. TGA F1:3 (vedavverkningar, skogsvård, grindar). Bränsleförsörjningen, se t ex Anon 1939.
14. RvSA F2A:1. Handlingar rörande skogsbruksplanen. Denna finns f n okatalogiserad i arkivet. Insektsskador, se Söderkvist 1970, Eidmann 1970.
15. Skogsbruksplaner i kartong i Tagels arkiv.
16. Jämförelsesiffror ur SOU 1932:26 resp. Skogsstyrelsen 1991,2002.
17. Uppgifter från bokföringen på Tagel olika år. Havreskörden 1962-1981 efter Kardell 1984:56 samt Anon 1962-1982. Uppgifter från Mistelås år 1880 är en omräkning ur SCB 1882. De nationella skördenivåerna ur Juhlin Dannfelt 1923:447.
18. TGA F2:1 Handlingar angående boskapen 1828-1959. Mjölproduktion, se Nordenborg 1980: tabell 4.
19. Kardell 1984:74f, 1991:83f.
20. Om januaristormen, se Alexandersson 2005. Årsredovisning 2005:3. Skogsbruksplan 2009. Skogliga erfarenheter av stormen, se Skogsstyrelsen 2006. Stormen och dess verkningar i ett lokalt perspektiv, se Fransson 2005 samt ett antal därpå följande minnesanteckningar.
21. Hagelberg 1943:63, von Schmiterlöv 1950:15, Rosengren m fl 1914:199, Vejde 1935a. För en modern beskrivning, se Åkerman 1997:126f. Alvesta kommuns beskrivning av kulturmiljöer, se Anon 1994:55f. Om lingonplockning, se Anon 1942:424. Citat år 1810, se Nilsson 1964. En något romantisk beskrivning av Tagel finns i en uppsats av Reuterskiöld 1953 och en ”nykter” sådan hos Wilstadius 1971.
22. Quennerstedt 1918:145f, 1921:111, 113, 1922:21.
23. von Sydow 1929:131f, Hultcrantz 1949:10f.
24. Jag har stöttat mig på en samling odaterade tidningsurklipp jag fått efter Lennart Karlsson i Vret. Se Lundborg 2008. Ett intressant perspektiv på orättvisorna inom Tagel har redovisats av Ericsson 1995c:770. I Lönnbergs (1960) nekrolog över Fröken framskymtar en del av hennes mecenatskap. En intervju med då 80-åriga Emma Johansson född på Björkefållen ger ett gott perspektiv på herrgårdslivet såsom en piga mindes detsamma (CGL 1968). Gunnar Heléns syn på Tagel, 1977 (flera ställen), 1991:326f.

Källor och litteratur

Källor

- LKA = Lars Kardells arkiv, Tagel
RA = Riksarkivet Stockholm (mantalslängder, boskaps- och utsädeslängder)
RvSA = Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsens arkiv, Tagel
TGA = Tagels godsarkiv, Tagel
TGS = Tagels släktarkiv, Tagel
VLA = Vadstena landsarkiv (Allbo härads dombok, Mistelås kyrkoarkiv, Göta hovrätts arkiv)
VU = Växjö universitetsbibliotek (Handlingar rörande Huseby)

Litteratur

- Agertz, J 2007. Ortnamn i och runt undersökningsområdet trafikplats Öggestorp. – I Öggestorp & Rogberga. Vägar till småländsk förhistoria sidorna 133-158. Jönköpings läns museum.
- Agertz, J 2008. Om ortnamn i Jönköpings län. – Småländska kulturbilder 2008.
- Albertsson, R 2000. Jönköping – en tidig skogsindustristad.- I D. Kihlblom & R Albertsson När Jönköping utvecklades till en skogsindustristad sidorna 39-91. Skogsvårdsstyrelsen Jönköping-Kronoberg, Jönköping.
- Alexandersson, H 2005. Den stora januaristormen 2005. – SMHI, Väder och Vatten 2005:1:11.
- Almquist, J A 1976. Frälsegods i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Fjärde delen. Småland. Band 1 resp. Band 3.- Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet. 1.
- Alvered, Z 1999. Gregers Matssons kostbok för Stegeborg 1487-1492. – Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1. Svenska skrifter 83.
- Ameziane, J & Gustafsson, A 2006. Boplats vid Nissan. Väg 611 – ny vägsträckning och bro över Nissan. Båraryds socken i Gislaveds kommun, Jönköpings län. – Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2006:61.
- von Ammon, F A 1853. Ny Hand-Bok för Brunnsgäster. – Malmö.
- Andersson, H 1982. Fältinge marknad. – Värendsbygder 1982:138-144.
- Andersson, K 2001. Veteranen Gustaf Edmund Lund (f. Lönn). – Värendsbygder 2001:131-164.
- Andersson, L 1996. Lövsfogarna i Brotorpa-bäckområdet. Inventering av kryptogamer och naturvärdesbedömning. – Pro Natura, stencilskrift 43 sidor.
- Andersson, T 1984. Hund, hundare och härad från språklig synpunkt. – Bebyggelsehistorisk Tidskrift 4:52-66.
- Andolf, G 1978. Resandets revolutioner. – Fataburen 1978:49-72.
- Anon 1837. Erster Jahrsbericht des Verwaltungs-Raths der Rettungs-Anstalt für sittlich verwehrlosete Kinder. – Hamburg.
- Anon 1838. Stadgar för Tagels och Herrestads Nykterhets-föreningar. – Wexiö.
- Anon 1847. Ändringar och tillägg i Exercis Reglementet för Cavalleriet. – Stockholm.
- Anon 1848. Försök till Helso-Lära för ung och gammal, rik och fattig; jemte Sundhetsreglor för bibehållande af helsa och ett långt lif. – Wexiö.
- Anon 1849. Kongl. Maj:ts Förnyade Nädiga Legostadga för Husbönder och Tjenstehjon af den 23 November 1833, med kort Utdrag af de deruti återopade Lagrum och Författningar. – Jönköping.
- Anon 1866. Historiskt-Geografiskt och Statistiskt Lexikon öfver Sverige. Sjunde Bandet T-W. – Stockholm.

- Anon 1877. Landtbruks-Tidning för Södra Sverige. – Wexiö.
- Anon 1911. Från Mistelås. – Växjöbladet den 13 augusti 1911.
- Anon 1914. Kronobergs läns hushållnings-sällskap 1814-1914. – Wexiö.
- Anon 1925. Hur rättsmedvetandet undergrävs. – Ledare i Svenska Dagbladet den 26 juni 1925.
- Anon 1928. Fere/fura (uppslagsord). – SAOB. Nionde Bandet. Lund.
- Anon 1939. Vedbränslet i krigstider. – Skogen 26:19:379-381.
- Anon 1942. Svenska gods och gårdar. Del XXVII. Småland. Kronobergs län (västra). – Uddevalla.
- Anon 1945. Eugen Hemberg 100 år. – Skogen 32:21:327-328.
- Anon 1961. Schism inom styrelsen för Tagel. Ledamot går till riksåklagaren. – Växjöbladet den 23 januari 1961.
- Anon 1962-1982. Lantbruksnämnden i Kronobergs län, Växjö. Skördestatistik för skördeområde nr 224 (Slätthög, Mistelås, Asa och Aneboda) åren 1962-1982.
- Anon 1966. Stadgar för Rappe – von Schmiterlöwska Stiftelsen antagna den 16 okt. 1959. – Växjö.
- Anon 1970. Försök på Tagels gård viktiga både för jordbruk och naturvård. – Smålandsposten den 20 augusti 1970.
- Anon 1973. Naturvårdsplan för Kronobergs län. – Länsstyrelsen i Kronobergs län, planeringsavdelningen, stencilskrift 221 sidor plus kartor.
- Anon 1975. Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen. Tagels forskningsstation för landskapsvård. En kortfattad redovisning för medel och mål. – Växjö.
- Anon 1986. Svalöf 1886-1996. Växtförädling under 100 år. – Sveriges Utsädesförening och Svalöf AB.
- Anon 1987. Daniel Rantzaus dagbok. – Östergötland 1986.
- Anon 1989. Kronobergs natur. Naturvårdsprogram för Kronobergs län. – Länsstyrelsen i Kronobergs län.
- Anon 1994. Vårt att vårda. Kulturmiljöer i Alvesta kommun. Alvesta.
- Anon 2003a. Riktlinjer för skötseln av Tagels egendom. – Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen, folder.
- Anon 2003b. Torpininventering. Tagel, Hullevik. – Mistelås Hembygdsförening, stencilskrift 102 sidor.
- Aronsson, P 1992. Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850. – Bibliotheca Historica Lundensis 72.
- Arvidsson, H & Kruse, T E 1999. Tusen år i Europa. Band 2. 1300-1600. – Historiska Media, Lund.
- Axelsson, R A B 1962. Rön från Tagel kommer att angå oss alla. Löften från stiftelsens styrelse bådär gott för lantbrukets framtid. – Växjöbladet den 3 augusti 1962.
- Bauman, A 1942. Torvmarkernas tillgodogörande. – I Kronobergs läns hushållningssällskap 1915-1941 sidorna 103-111. Växjö.
- Berg, J 2003. Gods och landskap. Jordäggande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000-1562. – Stockholms universitet, Kulturgeografiska institutionen, Meddelande 120.
- Berggren, T 1935a. Fasta fornlämnningar i Mistelås socken i Allbo härad. – Värebygd 1935:53-64.
- Berggren, T 1935b. Fornfynd i Mistelås socken i Allbo härad. – Värebygd 1935:65-68.
- Berglund B m fl 2002. Landskapsrekonstruktioner från Axlarpsområdet. – I Markens minnen. Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år sidorna 129-151. Riksantikvarieämbetets förlag, Stockholm.
- Björk, T 2007. Skånskt järn från järnåldern. Exemplet Bromölla. – Ale 2007:4:15-28.
- Björkman, L 2007. Från tundra till skog. Miljöförändringar i norra Skåne under jägarstenålder. – Riksantikvarieämbetets förlag, Stockholm.
- Bladh, M 1995. Ekonomisk historia. Europa och Amerika 1500-1990. – Studentlitteratur, Lund.
- Booberg, G & Bauman, A 1922. Vägledning i praktisk mosskultur. – Svenska Mosskultur-föreningen, Jönköping.
- Braw, C 1995. Kyrka och tro. Bygdens andliga liv. – I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna 145-193. Växjö.
- Bringéus, N-A 1963. Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning. – Lund.
- Bringéus, N-A 2006. Carl Wilhelm von Sydow som folklorist. – Kungl. Gustav Adolfs Akademin för svensk folkkultur XCIV.
- Brink, M 2009. Trädgårdsvurmeri på Tagels gård. – Manuskript.

- Brink, S 1990. Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden. – Studier till en svensk ortnamnsatlas 14.
- Bååth, K 1983. Öde sedan stora döden var.... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal. Del 1. – *Bibliotheca Historica Lundensis* LI.
- Bäck, K 1984. Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor. – LTs förlag, Stockholm.
- Bäck, K 1992. Början till slutet. Laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827-1865. – Noteria AB, Klockrike.
- CGL (sign.) 1968. En skildring från seklets början. Att vara tjänsteflicka på Tagel. – Smålands-posten den 14 december 1968.
- C.S. (sign.) 1971. En epok på Tagel slut. Siste torparen lägger av. – Smålandsposten den 28 augusti 1971.
- Carlsson, S 1951. Mellan Bolmen och Holaveden. Samhällsklasser, näringsliv och politiska förhållanden i Jönköpings län från medeltidens slut intill år 1950. – Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund XXIV.
- Cederholm, M 2007. De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland. – *Studia Historica Lundensia*.
- Christoffersson, C B 1906. Om skogsodling å Ljungryar. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 4:137-140.
- Christoffersson, I 1982. Låt andningshålen finnas. – Smålandsposten den 11 september 1982.
- Christoffersson, I 1986. Alvesta kommun i naturvårdsplanen. – Värendsbygder 1986:73-90.
- Christoffersson, I 1990. Ett gräsfynd på Tagel. – Värendsbygder 1990:120-126.
- Christoffersson, I 1995. Geologi, fauna och flora. – I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna 13-30. Växjö.
- Craelius, M G 1774. Försök till Ett Landskaps Beskrifning uti En berättelse om Tunaläns, Sefwede och Asbolands Häraders Fögderi uti Calmar-höfdingedöme. – Calmar.
- Dahlsson, S-O 1966. Utnyttjande av marginella odlingsmarker genom betesdrift. En redogörelse från Tagels gård, Mistelås sn, Kronobergs län. – Lantbrukshögskolan, inst för växtodling, examensarbete oktober 1966, stencilskrift 34 sidor plus bilagor.
- Dahr, E 1943. Insjöar och insjöfiske. – I *Sixten* Bock (red.) En Bok om Småland sidorna 191-207. – Smålands Gille, Stockholm.
- Daniel, E 1989. Beskrivning till jordartskartan Växjö SV. – SGU, Serie Ae, nr 101.
- Douglas, A 1957. Robert Douglas. En krigargestalt från vår storhetstid. – Bonniers, Stockholm.
- Edling, N 1996. Det fosterländska hemmet. Egna-hemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900. – Carlsson Bokförlag, Stockholm.
- Edqvist, M & Karlsson, T 2007. Smålands flora. – SBF-förlaget, Uppsala.
- Ehn, W 1982. Byordningar från mälarlänen. Stockholms, Södermanlands, Uppsala och Västmanlands län. – Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- Eidmann, H 1970. Skydd för obarkat virke. – *Sko-gen* 57:8:202-204.
- Eklund, B 1942. Studier över årsringsvariationerna å Malingsbo fasta provyta N.r 1. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 40:233-310.
- Eklund, J 1953. Bergarternas betydelse för markens bördighet. – *Atlas över Sverige* 9-10.
- Ekstam, U & Forshed, N 2006. Råshult under Linés tid. – Länsstyrelsen i Kronobergs län.
- Elgenstierna, G 1998. Den introducerade svenska adelns ättartavlor (avseende ätterna Adlermarck, Steuch och Wulfenstierna). – Sveriges Släktforskarförbund, Stockholm.
- Elgeskog, V 1945. Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. – Lund.
- Elgeskog, V 1953. Torpbebyggelsen i Norra Allbo. – Värendsbygder 1953:11-38.
- Ericsson, A 1914. Några anteckningar till nötboskapsafvelns historia inom Kronobergs län och om de åtgärder som af länets hushållningssällskap vidtagits till nämnda afvels förbättrande. – I Kronobergs läns Hushållnings-Sällskap 1814-1914 sidorna 234-282. Wexjö.
- Ericsson, K 1995a. Emigrationen från Mistelås. – I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna 748-758. Växjö.
- Ericsson, K 1995b. Näringar i Mistelås. – I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna 420-437. Växjö.
- Ericsson, K 1995c. Tagels gård. – I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna 759-772. Växjö.
- Ericsson, K 1995d. Tojti-Anners-Kungen av Mistelås resp. Det sista fattighjonet i Mistelås. – I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna 806-810. Växjö.

- Eriksson, H & Karlsson, K 1997. Olika gallrings- och gödslingsregimers effekter på beståndsutvecklingen baserat på långliggande experiment i tall- och granbestånd i Sverige. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skogsproduktion, rapport 42.
- Erixon, S 1943. Folklig bebyggelse i Småland. – I En bok om Småland sidorna 72-85. Stockholm.
- Erjefält, L 1986. Potatis. – I Svalöf 1886-1986. Växtförädling under 100 år sidorna 166-174. Svalöf AB.
- von Euler, S & Hamlington, G 1969. Förslag till en kombinerad markanvändnings- och landskapsvårdsplan över Tagels gård. – Skogshögskolan, inst för skogsskötsel, examensarbete i natur- och landskapsvård, stencilskrift 31 sidor plus bilagor.
- Fogelfors, H 1982. Det marginella odlingslandskapets öppethållande. Del II. Resultat och utvärdering av långvariga försök med olika skötselmetoder. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för ekologi och miljövård, rapport 11.
- Frank, B 1969a. Försöksverksamheten med köttdjur på Tagel. – I Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen 1959-1969 sidorna 36-38. Växjö.
- Frank, B 1969b. Köttproduktion på olika betestyper. Några försöksresultat från Tagel.- Svensk Valltdskrift 8:3:70-73.
- Frank, B 1975. Köttproduktion på marginella betesmarker. – Lantbrukshögskolan, Konsulentavdelningens stencilserie, Husdjur 47.
- Fransson, B 1995a. Befolkningsutveckling. – I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna 715-725. Växjö.
- Fransson, B. 1995b. Näringar i Slätthög. – I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna 351-419. Växjö.
- Fransson, B 2005. Stormen 2005 – Gudruns hänsynslösa gästbad i våra bygder. – Värendsbygder 2005:15-25.
- Fredén, C 1998. Berg och jord. – Sveriges nationatlas.
- Fridell, S 1992. Ortnamn på *-ryd* i Småland. – Studier till en svensk ortnamnsatlas 15.
- Fries, J 1969. Ett gallringsförsök i tallskog.- I Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen 1959-1969 sidorna 59-63. Växjö.
- Fröier, K & Zienkiewicz, H 1979. Linboken. Hemodling och hemberedning. – LTs förlag, Stockholm.
- Gadd, C-J 1983. Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860. – Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 53.
- Gadd, C-J 2000. Den agrara revolutionen 1700-1870. – Det svenska jordbrukets historia. Natur och Kultur/LTs förlag.
- Gammel, P, Peterson, G & Remröd, J 1992. Framtida skogsbruk och angelägen skogsforskning i södra Sverige. Forskarseminarier på Tagels gård. – Sveriges lantbruksuniversitet, Info/Skog, Rapport 9.
- Gierow, K 1971-1973. Humerus, Bonde. – Svenskt Biografiskt Lexikon 19:483-485.
- Giers, E P 1799. Kärnan af Doct. Lutheri Lära, Thet är, Salighetenes Kunskap Til Wära Synders förlåtelse och frid med Gud. – Calmar.
- Granhall, I 1952. Svensk humle. Dess odling och användning. – LTs förlag, Stockholm.
- Granhall, I 1981. Humle. – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 7:49,52.
- Granolund, E 1932. De svenska högmossarnas geologi. – SGU, Ser. C N:373.
- Gren, L 1997. Fossil åkermark. – Riksantikvarieämbetet, Fornlämningar i Sverige 1:2.
- Gren, L 2003. Rönjningsröseområden – en kortfattad forskningshistorisk översikt. – Stockholms universitet, Kulturgeografiska institutionen, Meddelande 117:7-10.
- Groenman-van Waateringe, W & Wijngaarden Bakker, L H 1987. Farm Life in a Carolingian Village. – Van Gorcum, Assen Maastricht, The Netherlands.
- Gräslund, B 2007. Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536-537 e. Kr. – Saga och Sed 2007:93-123.
- Gunnarsson, K-G 2004. Skogen & Sverige. Band 4.- Kalmar.
- Gyllemark, M 2002. Provenienser av svartgran (*Picea mariana* (Mill.) B.S.P.) i södra och mellersta Sverige. – SkogForsk, Redogörelse nr 4, 2002.
- Hagberg, A 1977. Växtförädling på sydsvenska eller småländska högländer. Sveriges Utsädesförenings verksamhet på Tagel 1938-1975. – Sveriges Utsädesförenings Tidskrift 87:61-67.
- Hagberg, P 1973. Växtekologisk undersökning av betesmarker vid Tagels gård, Kronobergs län. – Lunds universitet, inst för ekologisk botanik, 3-betygsuppsats vt 1973, stencilskrift 33 sidor plus bilagor.

- Hagelberg, T 1943. En småländsk sockenbeskrivning från 1700-talet och dess författare. – Värebygd 1943:52-76.
- Hahr, T 1877. Samling af gällande författningar rörande Skogsväsendet. – Stockholm.
- Hallberg, G 1983. Ortnamn i Småland. – AWE/GEBERS.
- Hammar, T 2003. En pollenanalytisk undersökning av röjningsröseområdet vid Järparyd, Rydaholms sn, Småland. – Stockholms universitet, Kulturgeografiska institutionen, Meddelande 117:71-111.
- Hammarström I 1956. Finansförvaltning och varuhandel 1504-1540. Studier i de yngre Sturarnas och Gustav Vasas statshushållning. – Uppsala.
- Hansson, M 1991. Skötsel av naturliga fodermarker: Resultat av femtonåriga fältexperiment i Syd- och Mellansverige. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för ekologi och miljövård, rapport 45.
- Hansson, M 1999. Från renjägare till viking. – Kronobergsboken 1999-2000:11-55.
- Hansson, M 2001. Huvudgårdar och herravälden. En studie i småländsk medeltid. – Lund Studies in Medieval Archaeology 25.
- Hansson, M 2008. Det medeltida Småland. En arkeologisk guidebok. – Historiska Media, Lund.
- Harrison, D 2000. Stora Döden. Den värsta katastrof som drabbat Europa. – Ordfront, Stockholm.
- Hegleback, T & Kjellin, P 1973. Beskrivning och ekonomisk värdering av skogliga landskapsvårdsförsök utlagda på Tagels egendom sommaren 1973. – Skogshögskolan, avd för landskapsvård, stenciltryck 130 sidor.
- Helén, G 1977. Fröken på Tagel. En gård, en släkt, ett levnadsöde. – Bonniers.
- Helén, G 1991. Alltför många jag. – Bonniers.
- Hjelm, L, 1986. Lärdom på Ultuna. Lantbruksvetenskapernas utveckling i Sverige. – Uppsala stads historia VI:5.
- Holmberg, M 1987. Insjöfiske. – Värebygd 1987:60-79.
- Hornvik, N 1981. Rydaholms kyrka. – I Rydaholm. Folk och bygd sidorna 87-96. Alvesta.
- Hultcrantz, A 1949. Från Husar till Generalintendent. Minnesanteckningar från en märklig militär brytningstid. – Stockholm.
- Hummel, D 1877. Beskrifning till kartbladet "Vexjö". – SGU, Ab No 3.
- Husberg, E 1994. Honung, vax och mjöd. Biodlingen i Sverige under medeltid och 1500-tal. – Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 7.
- Hyppel, A 1969. Traktorkörning och rottröta i gran- ett infektionsförsök i fält med Fomes Annosus. – I Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen 1959-1969 sidorna 64-72. Växjö.
- Hägg, F 1944. Ett helgons bikt. Mormor på Herrestad. III. Dagboksanteckningar. – Jönköping.
- Häggström, L 2005. Landskapsutnyttjande, bete och odling på Sydsvenska höglandet under äldre järnålder. – Jönköpings läns museum.
- Häggström, L 2006. Skörd, slakt och smide. Arkeologiska spår av landsbygdens näringar under vikingatid och medeltid i norra Småland och södra Västergötland. – Jönköpings läns museum.
- Häggström, L 2007a. Den fokvandringstida "krisen" i ett lokalperspektiv. – I Öggestorp & Rogberga. Vågar till småländsk förhistoria sidorna 183-200. Jönköpings läns museum.
- Häggström, L 2007b. Jordbruket och dess samhälleliga förutsättning under romersk järnålder i Öggestorp. – I Öggestorp & Rogberga. Vågar till småländsk förhistoria sidorna 159-181. Jönköpings läns museum.
- Härenstam, C 1946. Finnveden under medeltiden. – Lund.
- Härenstam, C 1954. Tofteryds sockens medeltidsurkunder. – Skillingaryd.
- Jansson, P 1982. Kalmar och omlandet under 1600-talet. – I Ingrid Hammarström (red.) Kalmar stads historia II sidorna 347-407. Kulturnämnden i Kalmar.
- Jeansson, E 1979. Databehandlingssystem för institutionens för skogsförnygring äldre sådd- och planteringsförsök. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skogsskötsel, interna rapporter 1979-3.
- Jernström, R I 1942. Nötkreatursskötseln. – I Kronobergs läns hushållningssällskap 1915-1941 sidorna 139-149. Växjö.
- Joachimsson, Å 1908. Spara på husbehovsvirket. – Skogsvårdsföreningens folkskrifter N:o 14.
- Johansson, B 1942. Fiske och fiskodling. – I Kronobergs läns hushållningssällskap 1915-1941 sidorna 188-200. Växjö.
- Johansson, C E 1975. Norra Allbos landformer. – Värebygd 1975:14-32.

- Johansson, E 1973. Sannsagan från Nippekkull.
– Värebygd 1973:70-74.
- Juhlin Dannfelt, H 1901. Handbok i jordbrukslära.
Första delen. – Stockholm.
- Juhlin Dannfelt, H 1923. Lantmannens uppslags-
bok. – Stockholm.
- Julén, G 1977. Försök med vallväxter vid Tagel
1948-1974. – Sveriges Utsädesförenings
Tidskrift 87:69-81.
- Jönsson, B & Pedersen, E A 2003. Rönjningsrö-
seområdet Järparyd i Rydaholms socken,
Finnveden, Småland. – Stockholms univer-
sitet, Kulturgeografiska institutionen, Med-
delande 117:11-69.
- Jönsson, F 1989. Ortnamn i Kronobergs län.
– Historiska föreningens i Kronobergs län
skriftserie 5.
- Jönsson, F 1995. Ortnamn i Slätthög och Mistelås.
– I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna
263-277. Växjö.
- Kardell, L 1980. Skogliga landskapsvårdsförsök
på Tagel 1973-1978. – Sveriges lantbruks-
universitet, avd för landskapsvård, rapport
18.
- Kardell, L 1984. Betesdrift och landskapsvård.
Försök och erfarenheter på Tagel 1960-1982.
– Sveriges lantbruksuniversitet, avd för land-
skapsvård, rapport 31.
- Kardell, L 1991. Betesdriften på Tagel. Historia,
vegetationsförändringar, ekonomi. – Sveriges
lantbruksuniversitet, inst för skoglig land-
skapsvård, rapport 49.
- Kardell, L 1992. Vegetationsförändring, plant-
etablering samt bärproduktion efter stubb-
och riståkt. – Sveriges lantbruksuniversitet,
inst för skoglig landskapsvård, rapport 50.
- Kardell, L 1993. Stubbrytningsförsöket på Tagel
1978-1989. Vegetation och skogstillstånd.
– Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skog-
lig landskapsvård, rapport 52.
- Kardell, L 1996. Lövbrott, lövtåkt, lövgöring.
– Kungl Skogs- och Lantbruksakademiens
bibliotek, Skogs- och lantbrukshistoriska
meddelanden nr 17:13-25.
- Kardell, L 1997. Samtal på Tagel om långliggande
försök. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst
för skoglig landskapsvård, rapport 67.
- Kardell, L 1998. Skogliga försök på Tagel. En
orienterande översikt. – Sveriges lantbruks-
universitet, inst för skoglig landskapsvård,
rapport 71.
- Kardell, L 1999. Skog och glas. Exempler Kosta
och Orrefors. – Sveriges lantbruksuniversitet,
inst för skoglig landskapsvård, rapport 78.
- Kardell, L 2003. Svenskarna och skogen. Del 1.
Från ved till linjeskepp. – Skogsstyrelsens
förlag, Jönköping.
- Kardell, L 2004a. Svenskarna och skogen. Del 2.
Från baggböleri till naturvård. – Skogsstyrel-
sens förlag, Jönköping.
- Kardell, L 2004b. Systerboken. Naturstig på Tagel.
– Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen,
Tagel, folder 6 sidor.
- Kardell, L 2005a. Kontinentgran och hybridlärk på
Tagel i Kronobergs län. – Sveriges lantbruks-
universitet, inst för skoglig landskapsvård,
rapport 97.
- Kardell, L 2005b. Schaktningsförsöken i tall och
vårtbjörk på Tagel 1982- 2003. – Sveriges
lantbruksuniversitet, inst för skoglig land-
skapsvård, rapport 96.
- Kardell, L 2005c. Bokens spridning i Trögds härad.
– Lustgården 85:29-44.
- Kardell, L & Eriksson, L 1987. Kremlor, riskor,
soppar. Skogsskötselmetodernas inverkan på
produktionen av marksvampar. – Sveriges
Skogsvårdsförbunds Tidskrift 85:2:3-23.
- Kardell, L & Eriksson, L 1990. Skogsskötselme-
todernas inverkan på blåbär och lingon.
Resultat av en tioårig försöksserie. – Sveriges
lantbruksuniversitet, inst för skoglig land-
skapsvård, rapport 47.
- Kardell, L & Eriksson, L 1995. Bärproduktion och
markvegetation. Effekter av kvävegödsling
och slutavverkning under en 15-årsperiod,
1976-1991. – Sveriges lantbruksuniversitet,
inst för skoglig landskapsvård, rapport 60.
- Kardell, L & Kardell, Ö 1996. Ollonsvin. Historia
samt försök med skogsgrisar på Tagel. – Sve-
riges lantbruksuniversitet, inst för skoglig
landskapsvård, rapport 65.
- Kardell, L & Olofsson, M 2000. Klövsjös fåbodar.
– Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skog-
lig landskapsvård, rapport 87.
- Kardell, L, Dehlén, R & Andersson, B 1980. Sved-
jebruk förr och nu. – Sveriges lantbruksuni-
versitet, avd för landskapsvård, rapport 20.
- Karlsson Strese, E-M 2008. Humlegårdar på kartor,
växter i naturen. – I 1600-talets jordbruks-
landskap. En introduktion till de äldre
geometriska kartorna. – Skrifter utgivna av
Riksarkivet 29:46-52.

- Karlsson, L 1985. Cistercian iron production. – I *Medieval iron in society* sidorna 341-353. Jernkontorets Forskning H 34.
- Kiellander, C L 1966. Om lärkträdens egenskaper och användning med särskild hänsyn till europeisk och japansk lärk. – Föreningen Skogsträdsförädling Årsbok 1965 (Tryckår 1966):65-106.
- Kiellander, C L 1970a. Studies on Populations in *Picea abies* (L.) Karst. with special Regard to Growth and Frost Resistance. – Lunds universitet, inst för genetik, doktorsavhandling.
- Kiellander, C L 1970b. Frosthärdigheten i ett proveniensmaterial av gran. – Sveriges Skogs-vårdsförbunds Tidskrift 68:3-72.
- Kinberg, A V 1908. Frostminskningsanslag. – Nordisk familjebok. Åttonde Bandet: 1494-1495. Stockholm.
- Kjellén, J F 1957. Efteråt. – Östervåla.
- Knarrström, B (red.) 2007. Stenåldersjägarna. – Riksantikvarieämbetets förlag, Stockholm.
- Käll, J 1989. Tjära och beck i Sunnerbo- ett extraknäck. – I Skogen och smålänningen sidorna 100-114. Historiska föreningens i Kronobergs län skriftserie 6.
- Käll, J 1991. Framställning av tjära och beck en Kronobergsspecialitet. – Kronobergsboken 1991:123-137.
- Königsson, L-K 1989. Human Impact Trends in the Landscape Development at Hjärtenholm during the Last 5000 Years. – *Striae* 25:59-73.
- Lagerstedt, T 1942. Näringsliv och bygd i Seminghundra härad vid 1630-talets slut. – *Geographica* Nr 14.
- Lagerås, P 2002a. Landskapsutveckling och markanvändning. – I *Markens minnen. Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år* sidorna 32-57. Riksantikvarieämbetets förlag, Stockholm.
- Lagerås, P 2002b. Rönjningsrösen och den historiska bygden. Brukandet av till synes ålderdomliga röseområden under historisk tid. – *Tidskrift för arkeologi i sydöstra Sverige* 2002:2:25-43.
- Lagerås, P 2007. The Ecology of Expansion and Abandonment. Medieval and Post-Medieval Land-use and Settlement Dynamics in a Landscape Perspective. – Riksantikvarieämbetet.
- Larsson, L J 1974a. På Allbo ting. Rättsskipningen i Allbo härad fram till år 1734. – *Värendsbogder* 1974:24-71.
- Larsson, L J 1974b. Svedjebuket i Varend. – *Syd-småländsk Natur* II:55-67.
- Larsson, L J 1977. På Allbo ting. II. Rättsskipningen i Allbo härad åren 1734-1864. – *Värendsbogder* 1977:80-145.
- Larsson, L J 1982a. Varg och vargfångst i Småland. – *Kronobergsboken* 1982:39-58.
- Larsson L J 1982b. Öppet brev till Rappe – von Schmiterlöwska stiftelsen. Plantera inte skog. – *Kronobergaren* den 13 augusti 1982.
- Larsson, L J 1989. Svedjebuk i Varend och Sunnerbo. – I *Skogen och smålänningen* sidorna 61-99. Historiska föreningens i Kronobergs län skriftserie 6.
- Larsson, L J 1991a. Minnen från vargåren. – *Kronobergsboken* 1991:177-185.
- Larsson, L J 1991b. Ryta som ett ollonsvin. – *Kronobergsboken* 1991:194-198.
- Larsson, L J 1991c. Varendsbygd. Tolv socknar blev Alvesta. – *Alvesta Kultur nämnd*.
- Larsson, L-O 1964. Det medeltida Varend. Studier i det småländska gränslandets historia till 1500-talets mitt. – *Växjö*.
- Larsson, L-O 1972. Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500-1640. – *Bibliotheca Historica Lundensis* 27.
- Larsson, L-O 1975. Historia om Småland. – *Växjö*.
- Larsson, L-O 1979. Dackeland. – P.A. Nordstedt & Söners förlag, Stockholm.
- Larsson, L-O 1980. Småländsk bebyggelsehistoria. I. Från vikingatid till Vasatid. 1:2 Allbo härad. – *Acta Wexionensia. Serie 1. History & Geography* 1:2.
- Larsson, L-O 1982. Jakt på högvilt vid kungsgården Kronoberg under 1500- talet. – *Kronobergsboken* 1982:21-38.
- Larsson, L-O 1983. Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga. – *Acta Wexionensia. Serie 1. History & Geography* 3.
- Larsson, L-O 1986. Småländsk medeltid. – Liber Förlag, Stockholm.
- Larsson, L-O 1987. Från den historiska tidens gryning till 1680-talet. – *Småländska kulturbilder* 1986-87:93-204.
- Larsson, L-O 1989. Skogstillgång, skogsprodukter och sågar i Kronobergs län. – I *Skogen och smålänningen* sidorna 115-215. Historiska föreningens i Kronobergs län skriftserie 6.
- Larsson, L-O 1995. Slätthög och Mistelås. Från vi-

- kingatid till frihetstid - en historisk översikt.
– I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna 47-144. Växjö.
- Larsson, L-O 1999. Land och län under kristendomens millennium. – Kronobergsboken 1999-2000:61-274.
- Larsson, L-O 2000. Från blästbruk till bruksdöd. Studier kring järnhantering i södra Småland fram till det industriella genombrottet. – Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie 35:7-252.
- Larsson, O m fl 2006. Smålands historia. – Historiska Media, Lund.
- Lessmark, O 2002. Förespeglningar i vattenspeglar. – Kronobergsboken 2002:35-41.
- Lichtenfelt, H 1906. Literatur zur Fischkunde. – Bonn.
- Lichtenfelt, H 1913. Die Geschichte der Ernährung. – Berlin.
- Lichtenfelt, H 1924. Aus dreissig Jahren landwirtschaftlichen Betriebes in Schweden. – Zeitschrift für wissenschaftliche Landwirtschaft 1924:833-846.
- Liepe, A 1989. Välkommen till Tagel. – Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen.
- Lind, B 1956. Röntgenmutationer i atomåldern ger resultat i försöken på Tagel. Fyra hundra jordbrukare studerade substationen. – Växjöbladet den 13 augusti 1956.
- Lindberg, A M 1955. Från salpetersjuderiet tid. Några glimtar från ett försvunnet näringsfång. – Kronobergsboken 1955:83-111.
- Lindberg, A M 1958. När järnvägen kom till våra bygder. – Värebygd 1958:14-32.
- Lindberg, A M 1961. De småländska salpeterlådorna. – Värebygd 1961:62-95.
- Lindhé, B 1968. Crossbreeding for Beef with Swedish Red and White Cattle. Part 1. Performance under varying field conditions. – Lantbrukshögskolans annaler, vol. 34 nr 5.
- Lindhe, O 1978. Rydaholms medeltidskyrka. – Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund XLX.
- Lindner, J 1935. Skogens krönika i Göteborgs och Bohus län. – Göteborg.
- Lindorm, E 1979. Ny svensk historia. Gustaf V och hans tid 1907-1918. – Wahlström & Widstrand.
- Lindroth, H 1971-1973. Hultcrantz, Claes Adolf. – Svenskt Biografiskt Lexikon 19:461-462.
- Lindsten, O 1953. Carl Wilhelm von Sydow 1878-1952. – Värebygd 1953:3-8.
- Lindström, M 1964. Jag var en herrgårdsflicka. – Bonniers, Stockholm.
- Linge, L 1969. Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid. – Bibliotheca Historica Lundensis XXIII.
- Linner, H 1904. Hvem är enligt §13 i lagen angående vård af enskildes skogar, underkastad ansvarighet för överträdelse mot § 1 i samma lag? – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 2:261-263.
- Linné, C 1777. Skånska resan år 1749. – Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Lundberg, C G 1973. Fem inspektörer hann han slita ut på Tagels gård. – Smålandsposten den 10 februari 1973.
- Lundborg, J 2008. Minnen från Tagel. – Värebygd 2008:84-94.
- Lundquist, N W 1855. Handbok i Svenska Landbruket. Fjerde tillökade upplagan. – Stockholm.
- Lundqvist, G 1954. Rullstensåsar och isälvsdeltan. – Atlas över Sverige 17-18.
- Lönnberg, E 1960. Adelheid von Schmiterlöv. – Vetenskaps-Societeten i Lund Årsbok 1960:108-111.
- Löthman, L & Varenius, B 1987. Förhistorien. – Småländska kulturbilder 1986-1987:51-92.
- Lövet (sign.) 1969. Unika försök på Tagels gård ger svar om köttjursekonomi. – Smålandsposten den 9 september 1969.
- Magnusson, L 1997. Sveriges ekonomiska historia. – Rabén Prisma.
- Magnusson, N H, Lundqvist, G & Granlund, E 1957. Sveriges geologi. Tredje upplagan. – Stockholm.
- Meijer, K 1914a. Hushållningssällskapets historia. Åren 1855-1900. – I Kronobergs läns hushållnings-sällskap 1814-1914 sidorna 115-140. Wexjö.
- Meijer, K 1914b. Jakt och Fiske.- I Kronobergs läns hushållnings-sällskap 1814-1914 sidorna 304-308. Wexjö.
- Moberg, H A 1989. Jordbrukets mekanisering i Sverige under tre sekel. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm.
- Morell, M 1997. Kosthålllets utveckling. – I Bengt M P Larsson m fl Agrarhistoria sidorna 211-228. LTs förlag, Stockholm.
- Morell, M 2001. Jordbruket i industrisamhället 1870-1945. – Det svenska jordbrukets histo-

- ria, Natur och Kultur/LTs förlag.
- Myrdal, J 1999. Jordbruket under feodalismen 1000-1700. – Det svenska jordbrukets historia. Natur och Kultur/LTs förlag.
- Myrdal, J & Söderberg, J 1991. Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sveriges. – Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Economic History 15.
- Månsson, A 1987 (1628). En mycket nyttigh Örtabok. – Bokförlaget Rediviva, Stockholm.
- Möller, P 1858. Ordbok öfver Halländska Landskaps-Målet. – Lund.
- Möller, P 1987. Moraine morphology, till genesis, and deglaciation pattern in the Åsnen area, south-central Småland, Sweden. – LUND-QUA, Thesis, Volume 20.
- Naturvårdsverket 1990. Områden av riksintresse för Naturvård & Friluftsliv. – Rapport 3771.
- Naturvårdsverket 1993. Områden av riksintresse för Naturvård & Friluftsliv. Beskrivningar. – Rapport 4037.
- Naumann, E 1922. Södra och mellersta Sveriges sjö- och myrmarker. Deras bildningshistoria, utbredning och praktiska betydelse. – SGU, Ser. C. N:o 297.
- Nilsson, O 2002. Lantbruket i ett föränderligt samhälle. Lantbruket under 1800-talet. – Kronobergsboken 2002:11-24.
- Nilsson, P 1997. Den gamla byn. En berättelse om mark och människor. – Nordstedts Förlag AB, Stockholm.
- Nilsson, P O & Hyppel, A 1968. Studier över rötangrepp i särskador hos gran. – Sveriges Skogsvårdsförbunds Tidskrift 66:675-713.
- Nilsson, R 1964. Norra Allbo socknar och herrgårdar omkring år 1810. – Värebygd 1964:53-58.
- Nilzén, G 1995-1997. Rappe. – Svenskt Biografiskt Lexikon 29:680-683.
- Nordenborg, M 1980. Arbetsmetoder och teknik i lantbruket under 1900-talet. – Sveriges lantbruksuniversitet, Aktuellt från lantbruksuniversitet 288.
- Nordqvist, H 1942. Södra Sveriges fiskeriförening. – I Kronobergs läns hushållningssällskap 1915-1941 sidorna 201-208. Växjö.
- Olsson, M 2007. Skatt på jord i Skåne 1660-1900. – Ale 2007:3:17-27.
- Otterbjörk, R 1979. Svenska förnamn. – Stockholm.
- Owen, R 1984. Stiftelsen Tagels gård får kritik. – Smålandsposten den 5 januari 1984.
- Palm, L 1997. Gud bevare utsädet! Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760-1865. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 18.
- Palmqvist, E 1940. T. H. Odencrants. En levnadsteckning. – Stockholm.
- Palmqvist, E 1945. De som bröto marken. – Motala.
- Pedersen, E A & Widgren, M 1998. Järnålder 500 f. Kr. – 1000 e. Kr. – I Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år 4000 f.Kr. – 1000 e.Kr. Del 2:237-459. Natur och Kultur/LTs förlag.
- Persson, C 1997. Mesolitikum i Jönköpings län. – Småländska kulturbilder 1997:8-19.
- Persson, O 1992. En produktionsmodell för tallskog i Sverige. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skogsproduktion, rapport 31.
- Persson, S 2005. Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525-1640. – Lunds universitet, Centrum för Danmarksstudier.
- Petrini, F & Andersson, E 1971. Förslag till genomförande av systematiska observationer av landskapet och dess förändringar på Rappe-von Schmiterlöwska Stiftelsens marker på Tagel, Moheda. – Lantbrukshögskolan, inst för Ekonomi och Statistik, stencil 10 sidor.
- Quennerstedt, A 1896. Hvad torfmossarna förtälja. – Föreningen Heimdals Folkskrifter N:r 37.
- Quennerstedt, A 1918. Från ett studentums horisont. – I Under Lundagårds kronor. En minneskrans vid tvåhundraftioårsfesten af gamla studenter sidorna 128-154. Lund.
- Quennerstedt, A 1921. En studentafton på 1860-talet. Med många utvinkningar från ämnet. – I Under Lundagårds kronor 2. Minnen upptecknade av gamla studenter sidorna 96-117. Lund.
- Quennerstedt, A 1922. Ett skoläfventyr. – I Hågkomster och livsintryck av svenska män och kvinnor. Andra samlingen sidorna 19-26. Uppsala.
- Raab, B & Vedin, H 1995. Klimat, sjöar och vattendrag. – Sveriges nationalatlas.
- Rasmussen, P 1981. Herred. – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 6:488-491.
- Reuterskiöld, I 1953. Tagel - en gammal gård i Varend. – Meddelanden från Riddarhuset 7:6-9.

- Rietz, J E 1962. Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket. – Lund.
- Risberg, S & Salonen, K 2008. Auctoritate Papae. The Church Province of Uppsala and the Apostolic Penitentiary 1410-1526. – *Diplomatarium Suecanum Appendix. Acta Pontificum Suecica II. Acta Poenitentiariae.*
- Ros, W 1964. Tagels gård – ett centrum för forskning på jordbrukets och skogsbrukets områden. – *Värendsbygder 1964* (tre opaginerade, inledande sidor).
- Ros, W 1969. Skogsbruket på Tagel med tillhörande försöksverksamhet. – I *Rappe-von Schmitterlöwska Stiftelsen 1959-1969* sidorna 51-58. Växjö.
- Ros, W 1975. Tagels forskningsstation för landskapsvård. En kortfattad redovisning för medel och mål. – *Rappe-von Schmitterlöwska Stiftelsen, Växjö.*
- Ros, W 1981. Tjugu års forsknings- och försöksverksamhet (1962-1981) på stiftelsens gård Tagel. En översikt sammanställd i juli 1981. – *Rappe-von Schmitterlöwska Stiftelsen, Växjö.*
- Ros, W 1982. Tagel. *Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsens försöksgård för forskning inom skogs- och jordbruket. – Värendsbygder 1982:93-100.*
- Ros, W 1984. "Det gamla odlingslandskapet". En studie i förutsättningarna för dess bevarande på Tagels gård. – *Rappe-von Schmitterlöwska Stiftelsen, Växjö.*
- Ros, W & Kardell, L 1976. *Rappe – von Schmitterlöwska Stiftelsen. Försöksverksamheten på Tagel – en sammanfattande redogörelse för bakgrund, mål och medel. – Växjö.*
- Rosén, J 1981. Rusttjänst. – *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 14:510-513.*
- Rosengren, J, Linell, L & Fischer, J 1914. *Ny Smålands Beskrifning. Del 3. Allbo härad. – Vexjö.*
- Rubensson, L 1995. Det småländska blästerjärnet – en genomgång av tidigare forskning. – *Kalmar län 80:19-46.*
- Rubensson, L 2000. Det småländska blästbruket och de arkeologiska spåren. – *Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie 35:253-334.*
- Rundquist, G H 1945. Två silverskatter från vikingatiden i småländsk jord. (Kexås och Torlarpsfynden). – *Hyltén Cavallius-Föreningens Årsbok 1945:49-96.*
- Runefelt, L (red.) 2008. *Svensk mosskultur. Odling, torvanvändning och landskapets förändring 1750-2000.- Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Skogs- och Lantbruks-historiska meddelanden nr 41.*
- Rydén, A 1982. "Giva liv för liv" berättelsen om ett drama i Varend. – *Askild & Kärnekull Förlag AB.*
- Rydén, J 2000. Från järnbruk till fabriker. Småländsk järnhantering under 1000 år:III – *Jernkontorets Berghistoriska Skriftserie Nr 36.*
- Rydström, S 1971. The Varend district during the last glaciation. – *Geologiska Föreningens I Stockholm Förhandlingar 93:537-552.*
- Rystad, G, Sallnäs, B & Wessman, L 1965. *Jönköpings stads historia. Del II. – Värnamo.*
- Samuelsson, J 2001. Adeln i norra Allbo. I *storgodsens skugga. – Värendsbygder 2001:62-77.*
- Samzelius, H (sign. H Szs) 1902. Max Hultin. – *Tidskrift för Skogshushållning 31:257-258.*
- Samzelius, H 1915. *Jägeristaten. – Stockholm.*
- Sandén, P 1980. Gödslingens och betningens effekter på floran. En studie av betesmarkerna på Tagels gård, Kronobergs län. – *Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsen, offsettryck.*
- SCB 1882. *Bidrag till Sveriges Officiella statistik. N. Jordbruk och Boskapsskötsel XVI. – Stockholm.*
- SCB 1951. *Statistisk årsbok för Sverige 1951. Tretioåttonde årgången. – Stockholm.*
- SCB 2009. *Statistisk Årsbok för Sverige 2009. – Statistiska Centralbyrån, Stockholm.*
- Schartau, H 1832. *Utkast till Skriftermål och Weckopredikningar. Första Bandet – Stockholm.*
- von Schmitterlów, A 1950. Wilhelm Rappe och Mathilda Rappe född Schmitterlów på Tagel. En tidsbild från 1800-talets Småland. – *Värendsbygder 1950:1-96.*
- Schmitterlów, H C 2002. *Min Lefvernes Beskrifning. – Släktföreningen Schmitterlów.*
- Schotte, G 1917. Lärken och dess betydelse för svensk skogshushållning. – *Meddelanden från Statens Skogsförsöksanstalt 13-14:529-840.*
- Schön, L 2000. En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel. – *SNS Förlag.*
- Skogsstyrelsen 1991, 2002. *Skogsstatistisk årsbok resp. år. Sveriges officiella statistik. – Jönköping.*

- Skogsstyrelsen 2006. Efter Gudrun. Erfarenheter av stormen och rekommendationer för framtiden. – Skogsstyrelsens förlag, Jönköping.
- SOU 1932:26. Uppskattning av Sveriges skogstillgångar verkställd åren 1923-1929. – Jordbruksdepartementet.
- SOU 1968:57. Arrendelagstiftningens slutbetänkande. – Jordbruksdepartementet.
- Staav, A 1984. Två kvinnor. Ida Moberg och Florence Stephens. – Bokförlaget Settern.
- Steen, E & Lindhé, B 1965. Köttjurens betesfråga belyst av ett försök vid Tagels gård. – Aktuellt från lantbrukshögskolan 71.
- Steen, E 1969. Betesmarkerna på Tagel- några resultat från fältförsöken. – I Rappe-von Schmiterlöwska Stiftelsen 1959-1969 sidorna 33-35. Växjö.
- Steen, E 1976. Det marginella odlingslandskapets öppethållande. Dokumentation i långvariga försök med olika skötselmetoder. – Lantbrukshögskolan, avd för ekologisk miljövärd, stencil.
- Strandmark, J E 1956. Den stora värendsforssjön. – Värendsbygder 1956:26-42.
- Strese, E- M 2005. Humle. – I Människan och florin. Etnobiologi i Sverige 2:313-315. Wahlström & Widstrand.
- Strid, J P 1999. Kulturlandskapets språkliga dimension. – Riksantikvarieämbetet.
- Strindberg, A 1937. Bondenöd och stormaktsdröm. Studier över skedet 1630-1718. – Bonniers, Stockholm.
- af Ström, I A 1830. Handbok för skogshushållare. Andra, tillökta och förbättrade Upplagan.- Stockholm.
- Strömblad, F 1942. Grundförbättringar och växtodling. – Kronobergs läns hushållningssällskap 1915-1941 sidorna 97-138. Växjö.
- Ståhl, G 2004. "Pengar eller livet". Ett dräpmål i Allbo härad år 1618. – Släktforskarnas årsbok 2004:37-56.
- Sundin, J 1992. För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600-1840. – Rätts-historiskt bibliotek, Fyrtiosjunde bandet.
- Svedenfors, F 1951. En tullräkenskap från Sunnerbo 1607-08. - Kronobergsboken 1951:87-106.
- Svenson, G 1942. Jakten och jaktvården. – I Kronobergs läns hushållningssällskap 1915-1941 sidorna 225-232. Växjö.
- Svensson, C 1966. Beskrivning av betesmarker vid Tagels gård, Kronobergs län. – Lantbrukshögskolan, inst för växtodling, examensarbete oktober 1966, stencilskrift 43 sidor plus bilagor.
- Svensson, C 1989. En agrobotanisk undersökning på Tagel. – I Rappe- von Schmiterlöwska Stiftelsen 1959-1969 sidorna 31-32. Växjö.
- Swensson, M 1971. Ättika, kläde, salt och öl, ved och enestakar. Om Ronneby som handelshamn under 1600-talets förra hälft. – Blekingeboken 49:19-34.
- Svensson, S-E 1981. Rydaholm och rydaholmare i 1600-talets domböcker. – I Rydaholm. Folk och bygd sidorna 110-135. Rydaholms hembygdsförening.
- von Sydow, C W 1929. Minnen från min barndomstid på Tranhult (1878-1885). – I Hågkomster och livsintryck av svenska män och kvinnor. Tionde samlingen sidorna 107-133. Uppsala.
- von Sydow, C W 1932. Något om träden i folkets tro och sed. – Svenska kulturbilder 6:227-258.
- von Sydow, M 2003. Carl Wilhelm von Sydow - Vem var han? – Sydowiana, November 2003.
- Sylvan, B 1935. Herrgårdsliv i Småland i forna dagar. – Malmö.
- Söderkvist, J 1970. Märjborren härjar. – Skogen 57:8:198-199.
- Tamm, O 1959. Studier över klimatets humiditet i Sverige. – Kungl. Skogshögskolans Skrifter Nr 32.
- Tenggren, C 1997. En trädgårds historia och utveckling under 1900-talet. – Sveriges lantbruksuniversitet, landskapsingenjörsutbildningen, examensarbete, stencilskrift 34 sidor.
- Thelaus, M 1989. Late Quaternary vegetation history and palaeohydrology of the Sand-sjön-Årshult area, southwestern Sweden. – LUNDQUA, Thesis, Volume 26.
- Thornström, S 1995. Myntfynd, silverskatter. – I Boken om Slätthög och Mistelås sidorna 773-790. Växjö.
- Thulin, O 1953. Växjö stift i missionsperspektiv. En 1800-talsstudie rörande yttre mission. – Jönköping.
- Tollin, C 1998. Nydala klostrets grundläggning och jordegendomar under äldre tid. – Växjö Stifts-historiska Sällskap, Meddelande Nr 20:35-58.
- Tollin, C 1999. Rågångar, gränshallar och ägo-områden. Rekonstruktion av fastighets-struktur och bebyggelseutveckling i mellersta

- Småland under äldre medeltid. – Stockholms universitet, Kulturgeografiska institutionen, Meddelande nr 101.
- Trahn, W 1911. *Instrument vid uppskattning av skogen till Tagels gård* uti Mistelås socken af Allbo härad inom Kronobergs län – uppskattningen är verkställd i April och Maj månader år 1911.- Maskinskrift 11 sidor.
- Troedsson, T 1997. Sveriges jordmåner. Beskrivning av jordmånskartan. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Troedsson, T & Wiberg, M 1986. Sveriges jordmåner. Karta i skala 1:1 000 000. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Ullgren, P 2004. Lantadel. Adliga godsägare i Östergötland och Skåne vid 1600-talets slut. – Sisofys Förlag, Lund.
- Ulväng, G 2008. Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar. – Hallgren & Björklund Förlag.
- Wahlberg, M (red.) 2003. Svenskt ortnamnslexikon. – Språk och folkminnesinstitutet, Uppsala.
- Wahlgren, A 1922. Skogsskötsel. Handledning vid uppdragande, vård och förnygring av skog. Andra upplagan. – Stockholm.
- Wahlgren, A 1928. Israel Adolf af Ström och hans betydelse för svensk skogshushållning. – I Festskrift utgiven med anledning av Skogshögskolans 100-årsjubileum 1828-1928 sidorna 1-36. Stockholm.
- Vejde, P G 1928, 1929. Kronobergs läns herrgårdar. – Hyltén Cavalliusföreningens årsbok 7 resp. 8.
- Vejde, P G 1930. Ur Arvid Trolles jordebok. – Hyltén Cavallius- Föreningens Årsbok 1930:133-196.
- Vejde, P G 1935a. Tagels herresäte. – Värendsbygder 1935:1-22.
- Vejde, P G 1935b. Strömhult. Tre sekler i en smålandsgårds historia. – Värendsbygder 1935:32-43.
- Vejde, P G 1935c. När Mistelås gamla kyrka brann. – Värendsbygder 1935:76-79.
- Vejde, P G 1939. Ekefors, Hakafors och Föreberg. Tre gamla järnmanufakturverk i Norra Allbo. Några anteckningar. – Värendsbygder 1939:55-65.
- Vejde, P G 1958. En mantals- och boskapslängd för Släthögs och Mistelås socknar år 1600. – Värendsbygder 1958:49-53.
- Welinder, S 1998. Neolithicum-bronsålder 3900-500 f. Kr. – I Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år 4000 f. Kr – 1000 e. Kr. Del 1:11-236. Natur och Kultur/LTs förlag.
- Werne, F 1993. Böndernas Bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige. – Förlags AB Wiken.
- Vestbö Franzén, A 2004. Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550-1700. – Stockholms universitet, Kulturgeografiska institutionen, Meddelande nr 132.
- Westergren, E 1979. Södra Småland under yngre stenåldern och bronsåldern. En studie av bebyggelseutveckling i Göteryds sn. – Göteryds hembygdsförening.
- Wibeck, E 1909. Bokskogen inom Östbo och Västbo härad af Småland. Ett bidrag till Sveriges skogshistoria. – Meddelande från Statens Skogsförsöksanstalt 6:125-240.
- Widgren, M (red.) 2003. Rönjningsröseområden på sydsvenska höglandet. Arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar. – Stockholms universitet, Kulturgeografiska institutionen, Meddelande nr 117.
- Wieselgren, P 1840. Historik öfver Svenska Brännwinslagstiftningen under 200 år. – Lund.
- Wieselgren, P 1844-45. Ny Smålands Beskrifning inskränkt till Wexjö Stift. Andra delen: Beskrifning öfver Kronobergs Län. – Wexjö.
- Wieslander, G 1936. Skogsbristen i Sverige under 1600- och 1700-talen. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 34:593-663.
- Wikman, H 1998. Beskrivning till berggrundskartorna Växjö SV och SO. – SGU, serie Af 188 och 200.
- Wikman, H 2000. Beskrivning till berggrundskartorna 5E Växjö NO och NV. –SGU, Af 201 & 216.
- Williams, L 1982. Sunnerbo ryar – ett jaktens Atlantis. – Kronobergsboken 1982:59-78.
- Wilstadius, G 1971. Tagel. – I Slott och herresäten i Sverige. Småland jämte Öland och Gotland sidorna 211-218. Malmö.
- Wiström, G 1928. Svenska jägmästare. Porträttgalleri med biografier. – Stockholm.
- Wråkberg, U 1995-1997. Quennerstedt, August Wilhelm. – Svenskt Biografiskt Lexikon 29:546-550.
- Åberg, A 1967. Regementets öden fram till

- 1900-talets början. – I Kungl. Kronobergs Regemente under fyra sekel sidorna 27-102. Växjö.
- Åberg, A 1975. Smålands ryttare. – I Kungl. Smålands husarregementes historia sidorna 13-130. Eksjö.
- Åberg, G 2005. Emilie Petersen, 'Mormor på Herrestad' och hennes nätverk. – Växjö Stiftshistoriska Sällskap, Skrifter 14.
- Åhman, E 1995. Förhistorisk tid. Innan Slårthög och Mistelås fanns... - I Boken om Slårthög och Mistelås sidorna 31-46. Växjö.
- Åhman, S 1983. Pottaskebränning i Sverige och Danmark under 1600-talet. Om en bortglömd skogsprodukt och internationell handelsvara. – Acta Wexionensia. Serie 1. History & Geography 2.
- Åkerberg, E 1969. Jordbruket med tillhörande försöksverksamhet. – I Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsen 1959-1969 sidorna 24-30. Växjö.
- Åkerberg, E 1972. Ekonomisk landskapsvård – nya resultat och synpunkter. I. – Skogs- och Lantbruksakademiens Tidskrift 111:100-104.
- Åkerberg, E & Ros, W 1969. Den fortsatta verksamheten – mål och medel. – I Rappe- von Schmitterlöwska Stiftelsen 1959-1969 sidorna 83-85. Växjö.
- Åkerman, P 1997. Slott och herresäten i Småland. – Rabén Prisma, Stockholm.
- Åkerman, Å m fl 1952. Fem års försök på Tagels gård. Utsädesföreningens substation på småländska höglandet. – Sveriges Utsädesförenings Tidskrift 62:2:152-185.
- Ångström, A 1958. Sveriges klimat. Andra upplagan. – Stockholm.

Vid sjön Rymmens strand, centralt i det småländska skogshavet, ligger Tagels herrgård. Den siste private ägaren, Fröken Adelheid von Schmitterlöw (1875-1959), testamenterade egendomen till Rappe-von Schmitterlöwska Stiftelsen. Dess mål är att stödja vetenskaplig forskning inom skogs- och jordbruk med binäringar.

Till Stiftelsens 50-årsjubileum har Lars Kardell sammanställt en historik över gården med fokus på jord- och skogsbruk. Dessutom ingår en beskrivning över Stiftelsens verksamhet och de resultat forskningen lett fram till. Lars Kardell, som åren 1973-2001 var professor vid Skogshögskolan och där undervisade i natur- och landskapsvård, har arbetat med skogliga försök på Tagel under 40 år.